

ЛННБ України ім.В.Стефаніка

00356641 (P)

1008 2017

9

НЕТРИ.

Написав
АНТОН СІНКЛЕР.

1919

НАКЛАДОМ "РУСЬКОЇ КНИГАРНІ",
850 Main Street, — Winnipeg, Man.

З друкарні "Канадійського Фермера", — 852 Main St., Winnipeg, Man.

П

И.660445

2ч

ЛНБ им. В. Стефановича

АН УССР

2053449

I.

Була четверта година коли скінчив ся шлюб і почали підїздити карети. За ними увесь час бігла юрба цікавих, яких привабила метушня Марії Берчинської. На її широких плечах лежала вся вага весільних клопотів: її доручено було доглядати, щоб усе було, як слід, як ведеть ся звичаєм далекої батьківщини. Марія клопоталась увесь день, мов несамовита, кричала, гукала і поштовхувала всіх, дбаючи, щоб усі шанували стародавні звичаї — і так замоталась, що сама раз-у-раз переступала і нехтувала ті звичаї — але на се вже у неї часу і снаги не ставало. З церкви вона вийшла остання, але хотіла перша зявитись у світлицю, що її найнято було для весіля; то-ж і підганяла вона жваво свого візника. Він не дуже зважав на її гукання і Марія не видержала: спустила віконце карети, витріщилась до половини і почала лаятись. Поки вона лаялась своєю рідною, литовською мовою — він мовчав; тоді вона перейшла на польську мову, яку він розумів і він почав відповідати її лайкою зі своїх високих козлів. Лаялись вони всю дорогу і ся лайка прибавила юрбу вуличників, які бігли по обох боках карети мало не пів милі. Бачивши се Марія покинула лаятись. Підїхали до будинку, з якого лунала вже музика: дві скрипки та віолончеля; перед дверима стояла юрба цікавих. Марія вийшла з каретки і протиснулась через юрбу у залю. Там оглядівшись, вона зараз почала давати порядок: юрбу цікавих вона витиснула назад, щоб дати дорогу тим, кого було запрошено і голосно гукала: „ейк, ейк! Уздарик дуріс! (се значить по литовськи: іди, іди! Зачиняй двері!)”. А голос її був такий гучний, що заглушав музику.

На таблиці, що була над дверима, стояло написано литовською та англійською мовою, що там продаєть ся вино й иньші напитки. Сей трактир стояв у тій часті Чикаго, що зветь ся: „За-різницями”. Яка гребля — такий і млин, — кажуть люде; яка була часть міста, такий і той трактир. І в таким непоказнім місці переживала хвилини найбільшого щастя свого життя маленька Она Лукошайте — гарненька і ніжна божа істота.

Молодий і молода стояли у дверях по ряд із тіткою Марією, яка важко відсапувала ся після боротьби з натовпом людей. Личко Они було радісне і щасливе, в очах було неначе якесь здивованє, віки трошки тремтіли і закрасив її тонке обличче румянець. Вона була у білій простенькій сукні, а з голови на плечі наміткою спускав ся білий серпанок, завітчаний папіровими рожами з яскраво-зеленими листочками. На руках Они були бідні нитяні рукавички і вона нервово скубала їх, а руки її тремтіли. Її тільки що минуло шіснацять літ, вона була така маленька, тендітненька — зовсім ще дитина. І отсе вона вже одружена, — та ще з ким! З Юргісом Рудкусом, котрий стоїть тепер ось тут, поруч із нею, з білою квіткою, припятого до чорного сурцута. такий здоровенний і плечистий; з такими дужими руками, як у велетня.

Вона — білявенька, з блакитними очима, а Юргіс — з карими очима, густими чорними бровами, з чорними кучерями. З поверховного вигляду вони були зовсім не до пари, та дарма: хіба се вадить для щастя подружжа? Юргіс міг легко взяти на плечі цілу яловичу тушу в сім пудів і без усякої натуги, навіть не думаючи про вагу, занести її у вагон, але тепер вигляд його був зовсім непоказний: він несміливо тулив ся до стінки, наче заляканий звір, в роті у його пересохло чогось і він на превелику силу міг вимовити скілька слів, коли приятелі підходили здоровити його.

Помаленьку якось удало ся нарешті одділити гостей від цікавих глядачів і трохи зробити простору у світлиці, щоб можна було по ній ходити; а проте у дверях та по кут-

ках товкли ся ще ті цікаві, і як котрий з них підходив ближше або господарям здавало ся, що він голодний — його зараз підводили до стола і частували. Бо такий вже святий звичай литовський на весіллях — щоб ніхто не виходив з з господи голодний. Того звичаю не трудно додержати у литовських лісах, але зовсім инше діло з ним у фабричнім кварталі Чікаґо, де живе мало не чверть міліона народу; а всеж таки господарі старались, по змозі додержатись того батьківського звичаю: і дітей, що забігали з улиці, і навіть собак приймали ласкаво і наділяли хоч шматочком їжи. І всі гості почували себе на тім весілю любо, весело і зовсім вільно. Чоловіки сиділи у шапках або, хто хотів — той скидав і шапку, і сурдут, їв кожний, коли і де хотів, підсідали до стола і вставали від стола — коли кому було до вподоби. Говорили промови, співали, а хто не хотів — той не слухав; а як сам захотів співати, або промову сказати — ніхто не боронив. Був такий мішаний гомін, що нічого не можна було розібрати, але се нікому не вадило, окріче хіба маленьких дітей, яких тут було стільки, скільки їх мали всі гості: забрали їх усіх на весіле, бо не було з ким лишити їх дома. Для найдрібнійшої дитвори призначено було окремиї куток і стояли там колісочки і возики і лежало у кожному по троє і по четверо; діти спали або не спали і кричали, як їм до вподоби було. А старшенькі, котрі могли вже ходити і достати руками до стола, товкли ся між дорослими гостями круг стола, обгризали кістки і доїдали шматки ковбаси.

Світлиця була чимала — сажнів по чотири вздовж і впоперек. Побілені стіни були голі, тільки на одній стіні висів календар, малюнок кінського біговиська і таблиця родоводу хазяїнів хати у золотій рамі. Праворуч були двері у пивний трактир і звидтіля заглядало скілька чоловіка цікавих; а за дверима у кутку був прилавок і за ним стояв чорнявий, вусатий чоловік у не дуже білім і не дуже чистім фартусі. Він шинкував пивом.

А навпроти стояли два великі столи, що займали тре-

тину кімнати; на них було наставлено мисок з холодним печеним мясом. Гості підходили і закусували. На тім місці, що було для молодих, стояв на столі великий весільний коровай, завітчаний рожами, з двома цукровими янголами на верху. Геть у кінці світлиці були відчинені двері в кухню, де у хмарах пари шугало кілька жіночих постатей. У лівім кутку на невисоких підмостках сиділо троє музиків і напружували всі свої сили, щоб заглушити музикою гомін людських голосів. Діти, зі свого боку, старались перекручувати музику, а цікава юрба перла ся у вікна і двері, любуючи ся тим видовиськом.

В тім із хмар пари, що наповняла кухню, виступила жінка, задержучи високо в руках полумисок з печеною качкою. Се була мачуха Оні; звали її всі „тїтка Елїзбета”; за нею йшла, обережно ступаючи, Катерина і несла другу качку на полумиску; трохи згодом за ними вийшла маленька бабуся Маюшкіне з величезною мискою вареної картоплі; жовта миска була завбільшки мало не така, як сама бабуся. Потім подала на стіл свинину з капустою, варений риж, макарони, болонську ковбасу, цілу копицю булок, пряжене молоко і кухлі з пивом. Так той розкішний бенкет ставав чим раз бучнійший; всякий, хто хотів, підходив, їв і пив — що йому було до вподоби — і нічого не платив. А Марія Берчинська припрошувала гостей: „ейке! граціан!” (ідїть же! швидше!), їла сама, щоб захотити їх і сміючись говорила, що у кухні є ще багато де-чого і треба все зїсти, щоб марно не пропадало.

В сам-перед посадили молодих. Юргіс соромив ся, але старі підштовхували його і він сїв праворуч молодї; потім посїдали дружки у вінках з паперових квіток, за ними приступила й молодь, що була збила ся кущкою по під дверима; попросили до столу й шинкаря, що наливав пиво за прилавком; присїв край стола і грубий поліцай, якого назначено було сюди, щоб розбороняти бійки під кінець весїлля. Діти кричали, ті що були в колисках — вищали, гості голосно гомонїли, сміючись, співали, а над усіма го-

лосами видавав ся голос тітки Марії, яка заохочувала музиків, щоб грали веселійше. А вони й так старались з усієї сили грати — мов несамовиті, аж волосє їм позлиналось на лобі і очи рогом лїзли.

Перша скрипка був Тамошіус Кушлейка, маленький, худенький чоловік, самоучка. Він цілий день робив на різницях, а вечерами грав на скрипку. Тепер він скинув сурдут, щоб зручнійше було грати; на нїм була біла камезелька, гантована золотими підковками, рожева сорочка у смужках і світло-сині салдатські штани, такі короткі, що не доставали йому до кісточок. Грав він страшенно завзято і немилосердно фальшиво; здавало ся, що грали всі частини його тіла: і маленькі очі, і зморщене лице, і губи; і головою хитав він, і всім тілом вихиляв ся на всі боки, і ногами тупотів.

Не такі завзяті музики були його товариші. Друга скрипка, Словак, був високий, огрядний чоловік в окулярах у чорній оправі. Він грав зовсім байдуже, неначе та зморена коняка, яку вже й батіг не бере. Третій, гладкий, череватий, з грубим червоним носом, грав на віольончелю замість баса. Він поводив очі в гору і, не вважаючи на своїх товаришів, незмінно тягнув одну протяжну ноту від четвертої години дня до четвертої в ночі і брав за се третину заробітку цілої оркестри, по доляру за годину.

Дарма, що скрипка Тамошіуса пішла на низьких нотах і вищала немилосердно на високих, дарма, що був гомін, і гармидер, душно, і чадно — гості залюбки слухали ту музику; деякі з них заплющували очі і задумувались. Ся музика нагадувала їм далеку, покинуту батьківщину — се була їх рідна музика: за нею забували вони на короткий час Чікаго з його різницями, брудними й смердячими, з його трактирами та іншими нетрями на передмістях; ся музика дивними чарами переносила їх з чадного пивного трактира геть у далекі поля і ниви рідного краю; вони бачили свої столітні ліси і блискучі річки, згадували свої дитячі

літа, радощі і любов, турботи і злидні, що вигнали їх у ту далеку чужу країну...

Дехто з гостей просив Тамошіуса заграти стару литовську народню пісню. У Тамошіуса розпалились очі — він махнув смичком своїм товаришам і заграв ту пісню. Усі гуртом почали приспівувати, стараючись перекричати один одного. І довго так співали вони, аж поки деякі похрипли. Потім Тамошіус заграв литовську весільну пісню і, злізши з підмошків, почав просовуватись поміж гостей до того місця, де сиділи молоді. У тісноті маленькому скрипачеві не трудно було просунутись; але як потягнулись за ним товариші, то череватий віольончеліст застряг між стільцями і мусів перестати грати, щоб пробитись далі. Нарешті всі троє станули коло молодої; Тамошіус став праворуч і заграв так, неначе всю душу свою вклав у той спів.

Серце маленької Оні обняв такий жаль і смуток, що вона не могла нічого їсти; вона сиділа задумавшись і затопириши у даль свої здивовані, наче перелякані очі, що були повні сліз, мов зачудована; тітка Марія штовхала її під лікоть, припрошуючи зїсти що небудь, тітка Елізбета, як метелик кружила коло неї, сестри і дружки підбігали до неї і шептали їй щось на вухо — але вона, мабуть, не чула їх і не розуміла; вона соромилась витерти сльози і вони бігли їй по виду; притиснувши рукою серце, вона обернулась до Юргіса, зустріла його погляд і так засоромилась, спалахнувши румянцем, що хотіла встати, бігти, втікати кудись...

Скінчили грати весільну пісню і тітка Марія почала свою улюблену пісню про нещасне кохане. Сеї пісні музики не знали грати; вони почали пробувати пригравати за тіткою Марією, але ніяк не могли потрафити в тон. Марія Берчинська була жінка невисока на зріст, але дужа і кремезна. Вона служила на різницях у тім відділі, де роблять мясні консерви і цілий день вертіла в руках бляшанки з консервами, що важили по чотирнайцять фунтів. Лице її було славянське — широке, червоне; одягалась вона у синю

фланельову юбку, міцні, гладкі руки її були заголені по лікті.

Співала вона голосно, вибиваючи такт ложкою по столі і ніхто не здужав-би перекрычати її.

Коли переспівала тітка Марія свою пісню, гості трошки передихнули і почали ся промови.

Перший встав і почав говорити дід Антон, Юргісів батько. Антонови Рудкусови було не більш, як шістьдесят літ, але виглядав він на вісімдесят. В Америці він жив тільки півроку. У ріднім краю він довго служив на ткацькій фабриці, але мусів покинути сю роботу, бо дуже кашель його душив.

Поживши у селі на чистім повітрі він поправив ся був трошки. Але біда загнала його в Америку і він поступив на фабрику консервів Дудгема; довело ся йому працювати у відділі пікулів, цілий день стояти у холодних і високих сутеренах — тай знов погіршало йому. І тепер, як тільки він устав, щоб говорити промову, напав його той кашель і довго мучив; аж посинів старий, поки відкашляв ся і віддихав.

Діда Антона вважали всі за людину вчену; йому і листи доручили писати. І промови говорив він гарно. Навіть діти, що досі гуляли і пустували, замовкли і підійшли ближче щоб слухати, а жінки плакали, утираючи сльози фартухами. Антон Рудкус говорив сумно, наче прощаючись зі своїми близькими; він казав, що недовго вже проживе коло своїх дітей. Всіх зворушила ся промова, сумна і безнадійна, аж не видержав один з гостей, Якуб Шедвіла, що держав харчову крамницю на Гольстет-Стріті, добродушний товстун: він встав і почав говорити, що жите людське не таке вже сумне і бувають в нім иноді й радісні хвилини; потім він здоровив молодих, бажав їм щастя і всякого добра і договорив ся до таких подробиць, що молодь почала весело усьміхатись, а Она ще більше почервоніла і не знала, куди очі подіти. У Якуба, як говорила його жінка, була дуже палка фантазія.

Гості найвпийсь, почали вже вставати від стола Де-хто підходив до прилавка і пив пиво; інші похажали по світлиці, розмовляючи і сміючись; де-які, зібравшись купкою, починали співати, не вважаючи на те, що співали інші гуртки і що грала музика. Але швидко було, що всі дожидалися ще чогось. Так воно й стало ся.

Як тільки гості всі повставали од мисок, зараз зо столів поприймали посуду, столи і стільці позсовували в купки, прийняли з дороги дітей і почала ся друга частина весілля — танці.

Тамошіус Купшлейка, підкрпившись цілим кухлем пива, вернув ся на підмостки і, постукавши смичком по скрипці, почав грати вальса. Грав він, вкладаючи в ту гру всю свою душу; друга скрипка піддержувала його і Словак не спускав очей з Тамошіуса, щоб поспівати за ним, а віольончеліст, постукавши разів скілька ногою, щоб зловити лад, взяв свою єдину ноту і, затопивши очі у стелю, потягнув її невпинно. Гості, взявшись парами, почали крутитись по світлиці. Танцювали вальса ніхто з гостей не вмів і танцював кожний на свій лад, так само, як попередю співав кожний свою пісню. Одні танцювали „на два па”, другі на три, а інші придумували щось зовсім окреме, сказав би: свій власний танок.

До таких належав товстун Якуб Шедвіла і його така ж само гладка жінка Люція. У-двох вони зідали в день мало не стільки харчів, скільки продавали всім покущям у своїй крамниці. Танцювати і крутитись їм було важко; то-ж вони стояли, обнявшись, посеред світлиці і тільки похитувались в один бік і у другий, щасливо усміхаючись.

Одежа гостей була ріжноманітна. Де-хто старійший носив ще стародавню литовську одежу: химерно гаптовані камезельки, лейбаки з широкою обшивкою по краях і зо стародавніми великими гузиками. Але молоді всі вже одягались по американській моді, як городяне.

Танцювали — як хто хотів: одна пара обнявшись тісно, друга здалеку одно від одного; одні кружляли по світ-

лиці, як божевільні, зачіпаючи, поштовчуючи і збиваючи людей, другі — обережно і поважно, покрикуючи на інших: „нусток! кас іра?“ (схаменись! Що-ж се буде?).

Пари єднали ся на цілий вечір. Так наприклад Олена Язайтіте танцювала скілька годин безупину з Юзасом Рачіусом; вони вже були заручені. Вона була найкраща за всіх дівчат на весілю, але її не дуже любили, бо була горда. Вона була у білій фарточці, за яку, мабуть, недешево заплатила, а спідницю свою придержувала рукою точнісінько так, як держать великосвітські пані. Юзас, її наречений, розвозив по крамницях товари з фабрики Дургема і платили йому добре.

Він був дуже франтовитий хлопець; танцював у шапці, збивши її на бакир і увесь час курив цигарку. У другий парі танцює Ядвіґа Марцінке з Міколасом. Вона також дуже гожа дівчина, тільки не така горда, як Олена. Вона служить на фабриці: розмальовує бляшанки для консервів; одягаєть ся просто, бо не може витрачати заробітку на карточки: своїм заробітком вона годує хвору матір і трьох маленьких сестер; на ній біла, проста одежина, що стала вже й вузька, і коротка на неї, бо Ядвіґа вже п'ять літ одягає її на всі весілля і вечерниці, але дівчині се байдуже і вона щиро собі веселить ся. Ядвіґа маленька, ніжна, чорнява і кароока, а її наречений Міколас — здоровенний, дужий велетень; у танці здаєть ся немов Ядвіґа пришилена, як квіточка до того велетня: вона похилила йому на груди свою гарну головку, а він обняв своєю дужою рукою її тонкий стан, притиснув її до себе, неначе хоче кудись її занести. Так вони танцюють увесь вечір, раді і щасливі. Вже п'ять літ, як вони кохають ся і заручились, але не можуть одружити ся, бо у Міколаса батько п'яниця — і він муєть годувати всю сімю. Може й могли-б вони одружитись, бо Міколас був робітник добрий і заробляв багато, то раз-у-раз ставали йому перешкодою нещасні пригоди. Міколас служив на різницях: він очищав кости від мяса і робив се так швидко і прворно, що всі аж дивувались. Платили йому не поденно,

а від штуки, то й поспішав він у роботі і трапляло ся йому не раз порізати собі руки.

Рана, хоч-би й велика, — не біда у молодого та здорового, загоїть ся швидко; але біда в тім, що від несвіжого мяса заражала ся кров у тих ранах: за останніх три роки Міколає двічі мало не вмер; раз він пролежав у лікарні три місяці, а другий раз аж сім.

За той час хвороби він втрачав свою службу і мусів потім, видужавши по тижнів шість вистоювати перед дверима фабричної контори, на морозі, від шестої години вранці, дожидаючись роботи. Статистика показує, що такі робітники як Міколає, заробляють найбільше, але, на жаль, статистика не показує, скільки їх помірає або калік робить ся.

Довго танцювали так гості, не спиняючись для спочинку, а Тамошіус грав чим-раз швидше і гострійше вищали на високих нотах нещасні струни його скрипки; у шаленім вальсеї крутились пари, мов несамовиті. Нарешті скінчив скринач ту шалену гру, а сам аж тремтів увесь; гості тільки тепер почули втому і поставали, відсапуючи і ледве держучись на ногах, по під стінами: сісти було нікуди, бо стільці всі були поприймані. Спочиваючи, гості пили пиво; частували пивом і музиків. І гості, і музика спочивали, збираючи сили для найважнійшої частини весілля — „ач'явімас”: се мав бути танець, що тягнув ся без-упину три — чотири години. Побравшись за руки гості ставали в коло, а по середині стояла молода і кожний з чоловіків по черзі виходив з кола і танцював із нею; сей танець міг тягнутись скільки вгодно, серед загального реготу і жартів. Коли гість перетанцював уже з молодою, до його підходила хазяйка — на сей раз се була тітка Елісбета — з шанкою в руці і гість клав туди гроші: доляр, два або й пять, — який у кого був достаток і як хто хотів оддячити за честь, що танцював із молодою. Се була плата за частування: а хто був приятний до молодих, той старав ся давати більше, щоб їм дещо лишило ся на хазяйство на перший час.

Видатки на весілля були дуже великі. Весілля Они і

Юргіса коштувало не менше двох-сот, а може й до трьох-сот долярів, а такі гроші не всякий з гостей міг-би заробити за цілий рік.

Ті люди працювали цілий день, від ранку до вечера, іноді у темних і вогких сутеринах; де-які з них бачили сонце тільки раз у тиждень, у неділю, — та й ті не могли заробити триста долярів у рік. Поміж гостями були й діти, що служили вже на фабриках; батьки додавали їм літ, щоб їх приймали на роботу; вони не заробляли й половини, навіть третини сеї суми.

А проте весілля коштувало таких великих грошей, і витрачались вони в один однісенький день... Для богатьох тих робітників се був може єдиний щасливий день за все життя; та й міркували ті люде, що однаково вийде: чи витратити такі великі гроші відразу на своє власне весілля, чи видавати їх частинами, потрошки, на весілля своїх друзів. Останнє навіть легше було на кишеню. Де-кому і се навіть важко було, але ті бідні люде терпіли таку гірку долю, що хоч де-коли хотілось їм хоч на час забути її. Ті люде, покинувши батьківщину, зрікли ся всього, що було їм рідне, що нагадувало їм далекий край; не могли зрікти ся вони тільки того стародавнього прадідівського звичаю — гучно і пишно святкувати весілля. Вони могли покоритись тяжкій недолі, жити у темних сутеринах, мов у каторжній роботі, але не хотіли коритись до останку: хоч один день у нужденнім життю вони хотіли прожити панами, скинути кайдани, вільно розмахувати крилами, піднятись високо і глянути на сонце; забути всі клопоти й страхи і погуляти вільно, без журби, вишити відразу всі радощі життя. Попанувавши той день, людина могла вернутись у темні сутерини, до каторжної роботи і жити вже згадками про ту щасливу хвилину, коли вона була неначе справді людиною...

Гості тайцювали кружлячи по світлиці; де-кому аж голова закручувалась, — тоді він „відкручував” її, кружлячи на другій бік. Так гуляли кілька годин. Уже стемніло і в залі засвітили дві лампи, що коптіли, але мало світили. Музи-

ки потомились і запал їх пропав: вони, куняючи, повторювали безліч разів один і той самий уступ, а де-коли й зовсім переставали, бо сили вже не було. Вже й товстун-поліцейський заснув за дверима. Тільки одна Марія Берчинська не піддавала ся втомі. На неї неначе щось найшло. Вона з самого ранку метушилась, хазяйнувала, а тепер її аж страх брав, що все має незабаром скінчити ся. Вона бажала-б, щоб час спинив ся і щоб єї щасливі хвилини не минали; вона кричала на музиків, щоб грали охотнійше і просила поморених гостей, щоб не переставали танцювати. Сама вона танцювала, дуже завзято поштовхуючи інші пари. Якось штовхнула вона, мало не задавивши, маленького Севастьяна, сина Шедвілі. Дитина впала і почала кричати. Марія, що була дуже добра і жалісна жінка, вхопила хлопчика на руки, понесла до прилавка і дала йому вишити німецького пива. Тою запинкою скористувались музики, перестали грати і самі пішли пити пиво.

Тим часом у другім кутку світлиці тітка Елісбет, дід Антон і ще скільки чоловіка їх приятелів про щось радились, дуже затурбовані.

Вони справили весілля рахуючи на те, що гості допоможуть їм оплатитись — так воно вело ся стародавним литовським звичаєм. Кожний з гостей і сам добре тямив, скільки він повинен дати, а де-які звичайно, давали й більше, щоб лишило ся де-що і для молодих на перший час. Але тут, у тій чужій країні. починав уже міняти ся той останній прадідівський звичай. Молодші люде, забувши сором і честь, нахабно ламали його. Вони поприходили, частувались — їли й пили, скільки хотіли, гуляли, танцювали, а тепер почали щезати, нічого не заплативши, з хитрощами або й просто так. Один, наприклад, викинув через вікно шапку свого товарища і обидва побігли підіймати її, тай вже не вернулись. Інші виходили зовсім нахабно, дивлячись господарям в очі та ще других за собою тягнули; інші, ще нахабнійші, йшли попереду до прилавка і обпивались пива на кошт хазяїнів і тоді виходили.

Хазяїв се тяжко кривдило і обурювало. Стільки праці, клопотів і видатків, а мало хто поміг їм покрити їх. Бідна Она стояла коло мачухи, широко відкривши перелякані очі. Її давно вже трівожила думка про страшенні весільні видатки. Пятнайцять долярів за світлицю, дваццять два з половиною за качки, дванайцять музикам, пять за церкву та ще окремо за благословення Божої Матері; та се ще не все; найголовніша річ — рахунок Грайчуна за пиво і горілку. Всякий шинкар спершу дає тільки приближний рахунок; а як доходить діло до розплати — він чухає потилицю і каже, що помилив ся, подає куди-більший рахунок, але за те каже, що догодив гостям і вони розійшли ся п'янісенькі. І потім він необмінно обшахрує: цідить пиво з початої бочки, а у рахунок ставить повну і замість умовленої доброї горілки дає якусь погану сивуху, а гроші лупить добрі. Позиватись з ним — даремна річ: усякий шинкар уміє вибредхатись і начальство на свій бік нахилити.

Через тих безсоромних гостей, що втекли, не заплативши свого пайка, була кривда і тим гостям, що поводитись по людськи і заплатили, як слід або й більше. Старий Якуб Шедвіла дав пять долярів, а знали всі, що він позичив гроші під застав своєї крамниці, щоб оплатити комірне. Знов старенька Анеля, вдова з трьома дітьми, хвора на лому: вона прачка і так дешево бере за пранє, що аж слухати жаль; однак і вона віддала весь дохід від своїх курей за скілька місяців. Вона держала їх восьмеро у маленькій комірці під сходами; цілісенський день її діти нишпорили по смітниках, шукаючи корму для тих курей, бо на дворі не можна було держати птицю. Іноді дітей гнали дужчі діти, що за тим самим розгрібляли смітники і тоді стара Анеля вступалась за своїх дітей і обгризала ся з сусідами.

Не можна словами вимовити, яку ціну мали для старої ті кури: їй здавалося, що дохід з курей приходить їй дурно і що ніби таким способом вона повертає собі з людей кривду за те, що сама працює на людей за пів-дарма. Колись давно були вкрали у неї одну курку і з тої пори вона стерег-

ла їх і в день, і в ночі; не проходило такої ночі, щоб вона по скільки разів не встала довідатись до своїх курей, бо причувало ся їй, що до них злодій добіраєть ся. Можна ж собі уявити, яку велику жертву зробила стара Анеля, віддавши дохід з проданих яєць за скільки місяців.

Коло заклопотаних хазяїв зібрались де - які гості, котрі розуміли, про що вони шепчуть ся.

Підходили де-які і з тих, що наробили господарям того клопоту і нахабно старали ся підслухати розмову. Підійшов і Юргіс; довідавшись про прикру подію, він насунив свої густі брови, а руки його свербіли, щоб подякувати кулаками тим нахабним поганцям. Але він здержав себе, бо з такого бешкету однаково ніякісенького добра не вийшло б. І він спокійно сказав тітці Елісбеті, що плакати не варто, бо слізьми однаково справи не поладодить; заспокоїв він і Ону:

— Нічого, моя маленька, не журись, — сказав він тихо. Ми за все заплатимо. Я буду більше робити. Так завжди говорив Юргіс у трудні хвилини життя. Те саме сказав він у ріднім краї, на Литві, коли один чиновник забрав його паспорт, а другий посадив його у тюрму за те, що він був без паспорта, а гроші, що були при нім, вони забрали і поділили проміж себе. Ті самі слова сказав він і в Нью-Йорці, коли їх немилосердно обібрав і обдурив агент, що водить переселенців. Тепер він сказав ті слова у третє.

У Они аж дух зайняв ся в грудях: вона, така молода й маленька, має такого чоловіка, як усі великі жінки! Та ще такого дужого чоловіка, що все йому байдуже.

Маленький Севастян перестав плакати, музики почали знов грати і знов почав ся танець змолодою, але тепер танцювали так мляво, що не було вже ніякої надії зібрати більше грошей. Гості вже потомились, а деякі були п'яні і не могли вже танцювати, а так собі похажали по світлиці, сідали парами по кутках, інші співали, сперечались або й сварка навіть починалась. Товстун поліцейський, перекунявши трохи, тепер стрепенув ся і уважно оглядав ся, стискаючи в руках свою грубу палицю. Після півночі здебільшого по-

чинались бійки і коли, бувало, їх не спинити з самого початку, то розпаялись вони, мов пожар, і трудно було тоді втихомирити їх: треба бувало скликати на підмогу всю сусідню поліцію. Тому то поліцейський наставив ся і держав на готові палицю; бо, міркував він, краще спочатку розбити одну п'яну голову, ніж потім їх має бути розбито десять. Тут, поза різницями, на розбиті голови не дуже вважали: тут люде так уже звикли цілий день розбивати голови скотині, що не трудно їм було робити те саме й людям.

Але на с'їм весіллї бійки не було; про се дбав Юргіс ще більше за поліцейського, хоч і сам вишив він чимало — бо однаковож треба платити шинкареви, чи лишить ся, чи ні; але в Юргіса була дуже міцна голова і скільки б він не вишив, він ніколи не прошивав розуму. Раз тільки Марія Берчинська, що була добре п'яна, полізла на вкулачки битись з одним із гостей, що наставив ся втікати, не заплативши грошей; але її зараз спинили.

Була вже третя година по пів ночі. Пробували ще танцювати инші танці, але не сила вже була: і музики грали мляво, куняючи, і гості всі вже виснажились до останку, і випито вже було стільки, що далі нікуди. Але ніхто не міг наважитись сказати, що вже годі, дарма, що всі гості мусіли в с'їм годин ранку стояти вже на роботі у різницях на фабриках консервів Дургема, Броуна або Джонса; коли хто опізняв ся хоч на скілька хвилин — йому скидали платні за цілу годину, а хто не приходив зовсім, той втрачав зовсім роботу і мусів тоді вистоювати під ворітьми фабрики у юрбі голодних безробітних від шестої до девятої години, дожидаючись, чи не трапить ся якої роботи; а роботи не бувало иноді й по-скілька тижнів.

Навіть Онї не дали отпуску на один день, хоч як вона просила: фабриканти не вважають на потреби робітників; особливо коли під ворітьми завжди стоїть юрба голодних, готових на всяку роботу.

Бідна Она аж зомліла від духоти та того-п'яного чаду. Богато гостей вже спало на стільцях, спернісь на столі

2053444

або й долі, під столами; від них тхнуло таким важким духом вишитої горілки і пива, що ніяк не можна було повернути: до них. Юргіс поїдав жінку очима, а вона вже не могла встати на ногах і тремтіла, бліда, як стінка. Тоді він, вважаючи на гостей, одягнув її у хустку, у пальто, щоб іти до дому: вони жили недалечко. Вони майже ні з ким не простились, бо гості вже й на них не вважали. Дід Антон вже спав, спав і Якуб Шедвіла і його жінка, аж голосно хрюкали. Тітка Елісбета і Марія сиділи вкупі і гірко плакали. Она не могла йти. Юргіс мовчки взяв її на свої дужі руки, мов дитину, вона схилила голову йому на плече і він не міг розібрати: чи спить вона, чи зомліла.

Ніч була на дворі, тихо; тільки на схід-сонця вже поблідли зорі і небо було світліше.

Юргіс доніс Ону до дому, коли він, держачи її одною рукою, другою почав одчиняти двері, вона прокинулась і відкрила очі.

— Ти не підеш завтра на роботу, моя маленька, — сказав він, підіймаючись по сходах.

Але вона з жахом ухопила його за руку і промовила:

— Ой ні, не можна, — — треба йти: у нас стільки довгу!

Але Юргіс рішуче сказав:

— Не бійся, я все полагоджу. У мене будуть гроші; я буду більше працювати — от і все.

II.

Юргіс говорив так безжурно про роботу, бо був ще молодий. Товариші розказували йому такі страхи, що аж мороз по-за шкуру йшов, про тих людей, які через хворобу або каліцтво стали неробочі і як вони пропадали з голоду і нужди, але Юргіс тільки веміхався собі. Він прожив в Америці тільки чотири місяці, а був молодий і дужий то й не міг ніяк собі уявити, як-би се він пропав з голоду. Він був простий селянський паробок і такий роботящий, що хазяї дуже

його любили і раз-у-раз жалкували, що таких робітників мало. І проворний був: як пошлють його, було, куди — бігцем побіжить і у-мить вернеться, справивши діло.

У роботі він завжди йшов попереду других і раз-у-раз мусів снінятись, щоб вони його догнали.

То й не диво, що, приїхавши у Чикаго, він на другий таки день знайшов собі роботу на фабриці Броуна, дарма, що біля воріт тої фабрики стояла велика юрба безробітних, з яких де котрі марно дожидалися роботи по скільки місяців. І Юргіс запишався так, що почав кепкувати з тих безробітних.

— Який се народ! — казав він. — Се якісь заморені недотеси, ні-на-що не здатні, або може п'яниці. Невже ви думаєте, що з такими руками, як у мене — і він стискав свої дужі кулаки — можна пропасти мені на світі?

— Бо ти приїхав із глухого села, — говорили, — і не знаєш, що таке велике місто.

Юргіс справді у-перше побачив великі міста тільки тоді, коли погнався шукати щастя на чужину, щоб оженитись з Оною. Його батько і дід, і прадід жили у Біловіжській Пуці. Там на сотні тисяч десятин віковичного ліса, було дуже мало людських селищ. Один з тих небогатьох селян був Юргісів батько Антон Рудкус. У його чотири десятини пісокатої землі, з якої не могла прокормитись сім'я. У Антона було два сини і дочка. Старшого сина взяли у москалі і він десь загинув, що й звісточки не було літ із десять. Дочку Антон віддав заміж, відступив зятеви свою землю, а сам з Юргісом помандрував світ за очі шукати кращої долі.

Юргіс побачив Ону на ярмарку у містечку — далеко миль за п'ятнадцять від їх села. Досі він і не думав женитись і навіть кепкував собі з інших парубків, коли вони думали одружитись. Але, побачивши Ону і навіть не познайомившись із нею добре, він так уподобав її, що непереможно захотів сватати. Старий Антон одмовляв його, бо ні-на-чим було-б їм і хазяйство своє завести, але Юргіс так забрав собі в голову ту дівчину, що нарешті послали до неї ста

ростів. Але Онин батько старостів не прийняв: одно — що він був чоловік заможний і не хотів оддавати дочку за абикого, а друге — що Она була ще дуже молода.

Юргіс вельми засмутив ся. Він завзято робив ціле літо, щоб заробити грошей, а на осінь, як скінчили ся вже всі роботи в полі, його взяла така нудьга за серце, що він пішов пішки у те далеке село, аби хоч тільки побачити дівчину.

Тим часом у сімї Они стали ся великі перемини: батько її вмер, а землю їх забрали за довги.

Серце Юргіса радісно забило ся: тепер уже не було перешкод, щоб сватати дівчину. Сімя Она була велика: мачуха Елісбета — Она звала її тіткою, — шестеро малих дітей і брат Они Іонас; він був худий, невеликий на зріст, а служив на фармі.

Она була дівчина розумна, знала читати й писати і багато де-чого знала такого, про що Юргіс, проживши весь вік у глухій пущі, зроду не чував.

Скрутно стало жити тій сімї після смерти батька.

Она могла-б тепер вийти заміж і піти собі з дому, але вона любила мачуху, тітку Елісбету і не хотіла покидати її в біді, з малими дітьми.

Іонас перший подав думку переселитись усім в Америку; він мав там знайомого, який вже встиг розбагатіти і був певний, що й їм там буде краще жити. І Юргіс чув від людей, що в Америці можна заробити й по три рублі в день, а надто — там усі рівні: і бідні, і багаті: там воля, там не беруть у салдати і чиновникам не треба платити хабарів.

Юргіс дуже палко піддержував сю думку: він мав надію, що в Америці він швидше заробить грошей і швидше зможе одружити ся з Оною.

Порішили на весну мандрувати в Америку, а тим часом треба було придбати грошей на дорогу отже Юргіс найняв ся до підрядчика на будівлю залізниці аж під Смоленецьк. Робота була там дуже тяжка, харчі погані, жили у землянках, мокли і мерзли. Але Юргіс усе витерпів і до весни заробив вісімдесять карбованців. Увесь час він шанував ся, горілки не пив, бо все думав про Ону. Зашивши ті

гроші у полу піджака він вернув ся до дому, стережучись і обминанючи дорогою всякі непевні місця, щоб не обікрали або не ограбували його.

По весні спродались вони, зібрались і помандрували в Америку. У компанію до них пристала ще Марія Берчинська, родичка Они; вона була сирота і з малих літ служила на фермі коло Вільни; тяжко їй там жило ся і хазяїн мало не що дня бив її; тільки як минуло їй двадцять літ, вона пробувала своєї сили і сама побила хазяїна.

Таким чином поїхало їх в Америку дванадцятеро: п'ятеро старших, шестеро дітей та Она, яку не знали до кого залічити: до дітей чи до старших.

Вже дорогою вскочили вони у біду: взяв ся їм помагати агент, а виявилось потім, що се був шахрай і пройди-світ і дуже він їх обдурих. У Нью-Йорці знов скоїло ся їм лихо: приїхавши у те велике чуже місто, вони не знали, куди ступити, як повернутись. На пристані вони звернулись до якогось чоловіка у синім мундирі з блискучими гудзиками; він заговорив до них по литовськи і вони дуже зраділи; отсей чоловік завів їх у якусь гостинницю, — а потім здер-ли там з них таку ціну, що аж душно їм стало. Правда, на дверях була прибита такса, як тото закон вимагає, але... нема такого закону, щоб в Америці ту таксу писали по литовськи.

Приятель Іонаса розбогатів на торгівлі консервами у Чикаго і тому вся сім'я переселенців задумала поїхати туди. Вони знали тільки одно слово: „Чикаго” і з тим одним словом доїхали як-раз, куди їм треба було.

Опинившись у тім великім місті вони не знали, куди подітись далі і ходили, безпомішні, по велелюдних улицах, не знаючи кого і про що питати. Найбільше боялись вони тепер людей у мундирах і, побачивши таку людину, зараз переходили на другий бік улиці. Так тинялись вони, тягаючи і потомлених дітей за собою, цілісенький день, а у вечорі забрала їх поліція потомлених і знеможених, і помістила на ніч в участок.

На другий день знайшов ся толмач, що розумів литов-

ську мову і міг роспитати їх, кого вони шукають. Сяк так допитавшись, — посадили їх у вагон електричного трамвая, сказали їм одно слово по англійськи: „різниці” і з тим густили. Наші переселенці були дуже раді, що на сей раз обійшло ся їм без великих видатків.

Сівши у вагон трамвая вони почали дивитись у вікна. Перед їх очима довгою низкою тягнулись по обидві сторони одноманітні дерев'яні двоповерхі дома; вулиця тяглась довга, без кінця довга; вони не знали тоді, що довжина її аж пятьдесят одна верства. Від сеї вулиці йшли бокові, такі самі одноманітні, з такими сірими двоповерхіми домами. Ні горбочка, ні деревини, ні садка... Іноді переїздили вони мостами через кальні, каламутні річки з нужденними, облупленими хижками і повітками по берегах, або через цілу сітку рельсів залізниці. Де-не-де траплялись фабрики — понурі, чорні, з безліччю вікон, з високими коминами, а чорний дим з них застеляв і коптив усе навкруги. Потім знов починав ся довгий ряд одностайних понурих будинків.

Ще коли доїздили переселенці до Чикаго — примітили вони якусь перемену у повітрі: все ставало темнійше і чорнійше — не тільки будинки, але й дерева, і трава — все було брудне, миршаве; а надто був у повітрі якийсь прикрий гострий дух. Людям, що не звикли, — сей дух був нестерпимий. Тепер, їдучи у вагоні трамвая, вони зрозуміли, що наближають ся саме до того місця, з якого йде той поганий дух: де далі він ставав гострійший і прикрийший, але вони ніяк не могли додуматись, з чого він береть ся. Де які люде не могли видержати того духу і затуляли собі носи хустками. Нарешті вагон трамвая спинив ся і кондуктор, одчинивши двері, крикнув: „різниці!”

Литовські переселенці опинились на вулиці і почали оглядатись. По обидві сторони тягнулись дві вулиці такі самі, як та, що вони нею так довго їхали, а по середині стояв великий цегляний будинок з високими коминами, з яких садив густий чорний дим; той дим хмарами підіймав ся до неба і чорною плащеницею застеляв увесь небозвід.

Опріче того, що бачили очі і почував ніс, ще в уха нас тирливо ліз якийсь мішаний гомін, що відразу трудно було розібрати його. Аж прислухавшись довго можна було доміркуватись, що се гомін величезної сили худоби: товарячого реву, хрюканя та зойку свиней.

Переселенці стояли і прислухувались до того гоміну, але не мали часу розібрати, звідкіля він іде, бо примітили, що звернув на них свою увагу поліцейський, що стояв недалеко від них. А що він був у мундурі з гудзиками, то вони поспішили перейти на другий бік улиці. В тім Іонас радісно скрикнув і вскочив у крамницю, біля якої вони схилялись; на таблиці, що була над дверима, стояло: „Я. Шедвіла “Делікатеси”. Через хвилину він вийшов, а за ним гладкий, череватий чоловік без сурдута, у фартусі. Обидва були раді й веселі. Тепер тільки тітка Елісбета згадала, що Шедвіла був той приятель Іонаса, якому так пощастило в Америці. Зраділи бідні мандрівці не помалу, знайшовши нарешті свою людину, земляка; а надто: той земляк торгував харчами, — всі-ж вони були дуже голодні, бо з самого ранку ще нічого не їли, а діти почали вже хнюпати з голоду. Такий був щасливий кінець; він привітав їх щирим серцем; не минуло й пів-години, як вони вже сиділи у його в господі, нагодовані і він почав розказувати їм про американське життя і навчати, як їм треба поводитись та що робити, починаючи нове жите.

В сам-перед він порадив їх найняти собі квартиру у панні Анелі, що жила поблизу, навпроти його крамниці і брала до себе пожильців у підсусідки.

— У старої Анелі Юкнін, — казав він, — великої вигоди не буде, але на перший час нічого кращого придумати не можна.

Тітка Елісбета сказала, що тепер для них найважливіша річ — щоб дешево життя коштувало, бо її аж страх брав, скільки вже пішло у них грошей. Хоч в Америці добре платять за роботу, але тут страшенно дорого коштує прожиток і, мабуть, бідні люде, що заробітку не мають, нігде не тер-

п'ять такої нужди, як тут. Юргісови мрії про багатство розвіялось одразу, як дим. А що було для них тепер найгірше і найстрашнійше, так те, що вони мусіли тут витратити на прожиток по американських цінах ті гроші, які заробили там, у батьківщині, по європейських цінах. За останні дні вони майже нічого не їли, так їх страхала нечувана дорожнеча харчів на залізницях.

Жахнулись вони й тоді, як пошали на квартиру пані Анелі; такого барлогу їм ще не траплялося за весь час їх подорожи. У пані Анелі була квартира з чотирьох кімнат в одному з тих двоповерхових домів, що заповняли увесь той фабричний квартал. У кожному домі було по чотири таких квартири з чотирьох кімнат кожна. Наймала таку квартиру яка-небудь людина і вже від себе віддавала кімнати на-різно пожилцям, або-ж робочі люде гуртом, спілкою наймали собі таку квартиру. І жило у кожній кімнаті чоловіка по шестеро, а иноді й по тринадцятеро або чотирнадцятеро або й більше; траплялось в одній такій квартирі до п'ятдесять або шістьдесять осіб. Кожний мав свою постіль, що лежала просто на долівці одна коло другої — більше ніяких меблів у хаті не було з винятком кухні. Бувало, що одна постіль служила на двох: один робив у-ночи, а спав у-день.

Хазяйка квартири, пані Анеля Юкнін була старенька, мала, бліда, і зморщена жінка. Квартира її була така брудна, як нігде; надто, опріче людей, вона держала ще у с'нях під сходами курей; для них вона зробила з дощок комірку. Пожилці кепкували з хазяйки своєї, що порядок у квартирі роблять курчата: як повиходять люде на роботу, хазяйка напускає у квартиру курчат і вони поїдають там усяку нечисть та нужу; воно і для порядку добре, і курчатам корму безплатного досить.

Пані Анеля зовсім не дбала за своїх пожилців після того, як вони одного разу тяжко покривдили її: вона занедужала була на ломату і цілий тиждень промучилась тяжко, не могла встати з постелі; а тим часом одинадцятеро її

пожилців задумали помандрувати у Канзас і покинули квартиру, не заплативши грошей.

Ось у яку квартиру попали на перший час литовські переселенці; але треба було й за се дякувати Богу, бо в иншій місці могло бути і гірше, і дорожче. Пані Юнїн мала принаймні одну кімнату, де сиділа сама з трьома дітьми, і яку тепер віддала жінщинам і дівчатам.

Юргіс був певний, що на другий день він знайде собі роботу, а може й для Іонаса трапиться що-небудь і тоді вони, заробивши грошей, зможуть найняти свою власну квартиру. А тим часом треба було якось потерпіти.

Того-ж дня над вечір Юргіс і Она пішли пройти ся і роздивитись навкрузи того місця, де їм давало ся оселитись.

Скрізь, скільки оком збагнеш, тягнулись ряди одноманїтних понурих домів на два поверхи і тільки де-не-де траплялось порожнє місце з млявою, миршавою зеленою в якій крились бляшанки з помідорів. На де-яких порожніх місцях і на вулицях бігали діти, гаяючись одно-за одним; перевертаючись та пустуючи. Дітей на однім „блоку” у Іакінгтавні було дуже багато, аж иноді трудно було пройти чи проїхати вулицею; можна було подумати, що се школярів тільки що випустили зо школи. Але тут нїякої школи не було; се все були діти робітників, що жили у тій кварталі.

Вулиці були тут не-бруковані, калні, у вибоях та рівчиках; тільки по-під домами були пішеходи. В де-яких ямах стояли калюжи смердячої гнилої зеленої води; у тих калюжах рили ся і шпортали ся діти, раз - у - раз щось витягаючи з них, а круг них роями літали мухи. Скрізь був такий гнилий і тяжко прикрій дух, що аж у носі крутило. Дух той брав ся з того, що тут екидали сміте і нечистоти з цілого міста, а діти шукали там корму для курей. Люде, що жили у тій окрузі, потїшали себе надїєю, що все те колись перегнє і духу такого не буде; пропадуть може тоді й мухи. А поки-що було дуже тяжко і прикро там жити, особливо в

літку, коли сонце пекло і часто дощі йшли.

Недалеко від того місця стояла цегольня; кругом неї скрізь були покопані дуже великі і глибокі ями, з яких добували глину і цеглу. У старі ями також валили сміття, гній та нечистоти і там також копалась велика сила дїтвори. В одній такій ямі було повно гнилої зеленої води, що ніколи не висихала; зимою, як вода замерзла, там рубали кригу і розвозили по місті та продавали таким людям, що ніколи не читали нічого про заразу та мікробів.

Сонце вже заходило і світило тільки на покрівлі домів. Ті доми тягнулись безконечною низкою геть аж до краю небозводу; стреміли між ними в гору високі чорні димарі фабрик і садив з них хмарами дим; тепер той дим був уже не чорний, а переливав ся на останніх промінях сонця різними барвами: і рудими, і сивими, і червоними, як кров. Юргіс і Она довго стояли і дивились на се незвичайне для них видовиско і здавало ся їм, що се якийсь чарівний сон, дивна казка, осяяна їх коханням і світлими надїями. Тут була для них воля, праця, а може й щастє. Повертаючись до дому, Юргіс сказав Онї певним голосом: „Завтра я піду і знайду роботу”.

III.

У Якуба Шедвілі в крамниці бувало багато народу і він мав чимало знайомих. Був він знайомий і з одним поліцейським, що служив на фабриці Дургема. Тому поліцейському доручали иноді підшукувати робочих на фабрику. Якуб надумав звернутись до його, щоб знайти роботу для своїх земляків—коли не для всіх, то хоч для декотрих. Обміркувавши справу, надумали, що треба в сам перед пошукати роботи для старого Антона та для Іонаса. Юргіс був певний, що сам знайде собі роботу.

Воно так і стало ся. Він пішов на фабрику. Бравна і простояв там перед ворітьми не більш, як пів години. Його здоровенна вдача звернула на себе увагу одного надсмотр-

щика і він поманив Юргіса до себе рукою. Розмова була коротка.

— Розумієте по англійському?

— Ні, — по литовському. (Юргіс вивчив добре те слово).

— Роботи?

Юргіс кивнув головою, що так.

— Робив тут ранійше?

Юргіс показує, що не розуміє. Надсмотрщик на миги показує, як роблять лопатою; Юргіс киває головою.

— Бачиш двері? (надсмотрщик і рукою показує).

— Еге.

— Завтра у сім годин, — повторяє той трьома славянськими мовами і Юргіс зрозумів його.

— Добре, — дякує він на миги.

Осе і все. Юргіс повернувся йти; його взяла така радість, що він несамовито крикнув, підскочив на одній нозі і бігцем, мов божевільний, побіг до дому. Він ускочив у хату з голосним криком „Є робота! Є робота!“, аж почали його лаяти ті сусіди, що навернулись з нічної зміни і тепер лягали спати.

Тим часом Якуб встиг поговорити з знайомим польцейським і той обіцяв знайти роботи для Антона і Іонаса. Сімя переселенців зраділа незвичайно, радів з ними й Якуб і, щоб освяткувати той щасливий день, він надумав повести земляків по місту і показати їм все, що є найцікавійшого. Крамницю він здав на жінку і вони пішли.

Якуб з давних давен жив тут. Коли він тут оселився, то ще навкруги був порожній степ і багато домів та фабрик ставилося вже за його пам'яті. Тож і почув він себе гордо і, показуючи землякам цікаві місця поведився так, мов той пан, що показує гостям свій маєток.

Вони пішли довгою вулицею до скотних дворів. Тудиж таки йшла велика сила людей, що служили на різницях; се були вже вищі служащі: конторщики, писарі та інші, яким

можна було приходити на службу пізнійше; прості-ж робочі муїли ставати на роботу у сім годин.

А у повітрі вже лунав той далекий гомін десятків тисяч товару, мов рев і гомін хвиль океану. Наших переселенців тягнула туди цікавість, мов дітей, яких ведуть, щоб показати їм звіринець.

Перейшовши рельси залізниці вони побачили загони і обори для товару; вони хотіли роздивитись, але Якуб потягнув їх далі, сказавши, що там буде цікавійше. Він повів їх по східцях на високу галерію з якої вони побачили відразу всі скотні двори. Ті двори займали обсяг землі у скілька верств вздовж і впоперек; вся та площа була поділена стінками і загородами і повно там було товару; немов ціле море його, скільки оком збагнути. Товар був прерізний і всякої масти і всякого сорту; і воли, й телята, і смирні ялівки та корови, з добрими ласкавими очима, і буйні, дикі круторогі бики з Тексасу. Ніколи з роду наші переселенці не бачили такої нечисленної сили товару, — ціле море товару. Поміж загонами були приходи, переділені ворітьми. Якуб сказав, що таких воріт було тут двадцять п'ять тисяч. Люде аж роти пороззявляли з того дива, а Якуб почував себе гордо, неначе се все було його добро. Почував себе трохи з горда й Юргіс, бо тепер уже і він був маленьким цвяшком у тій величезній машині.

У тих проходах їздили верхами люде, у високих чоботях з довгими батогами в руках; се були купці-прасоли, що торгували худобою. Тут таки й робив ся торг, на-швидку, у скілька хвилин; сторгувавшись, купці записували олівцем якийсь квіток з книжочки тай ішли далі.

Якуб показав і те місце, де важили товар; вага була величезна, до тьох тисяч пудів; товар заганяли гуртом на велику загорожену площадку і вага сама показувала знак, скільки у гурті пудів. До загонів підходили рельси залізниці; цілу ніч підвозили сюди і вигражали скотину. У-день її били, білували на шматки і на вечір всі загони були вже порожні; по других рельсах забирали і везли далі м'ясо.

Постоявши де-який час на вищій переселенці примітили, що вся худоба кудись помаленьку пересовуєть ся. Коло самої різниці вони побачили, що скотину заганяють на площадку, сажнів у скілька вдовж і впоперек; та площадка раз-у-раз піднімала ся високо, вигружала кудись товар і знов спускала, і знов на неї заганяли худобу, яка йшла покірливо, не тямлючи, що женуть її на смерть.

Наші переселенці були люде прості, не жалісні і вражало їх не те, що для черева людського гине стільки живої тварини, а дивувало, що все тото придумано так хитро і розумно. Якуб поясняв їм, що у тих машинах підіймає худобу її власна вага, і далі скрізь все пересовуєть ся автоматично аж поки з живої свині зроблять ся ковбаси.

— Тут ніщо марно не пропадає; Американці не дійшли тільки ще способу вжити на яку-небудь потребу хрюкання свині, — жартував він.

Надивившись досить на худобу у загонах, компанія за приводом Якуба пішла далі, до різниць.

Се були великі цегляні будинки, чорні, закоптілі. На стінах з-на-двору наліплена була безліч афіш і оповісток про ті дивні речі, що тут вироблялись; такі самі оповістки траплялись і скрізь по місті, у вагонах, на пароходах, у всіх газетах та журналах, — скрізь. Була тут „Броунівська імператорська шинка і сало“, „Броунівське копчене м'ясо“, „Броунівські сосіски ексцельсіор“, „Дургемське очищене сало“ і Дургемовські м'ясні консерви з преріжними назвами.

Зайшовши у будинок фабрики Дургема, наші переселенці застали там чимало сторонньої публіки, що також прийшла подивитись, як і вони. Незабаром прийшов один служачий і повів усіх по фабриці. Се робило ся дуже охоче, за-для реклами.

Якуб шепнув своїм землякам, що публіці показують тільки те, що краще і чистійше, а у де-які відділи публіки не водять, бо се було-б некорисно для фабрикантів.

Вони пішли по сходах на самий верх, а поверхів тут було пять чи шість. Туди, на самий верх піднімала ся пло-

щадка, що подавала з на-двору свиней. Тут їм давали трошки охолонути, а потім переганяли у другій відділ, де їх ждала смерть. Се була довга, вузька і висока світлиця; у горі попід стінами була галерія для публіки, а по середині стояло величезне залізне колесо з гачками по обох сторонах; до колеса вели два вузьких проходи, так що свині підходили туди по-одинці; у кінці тих проходів по обидві сторони колеса стояли два здоровенні негри з закачаними вище ліктів рукавами. Тепер вони спочивали, бо колесо стояло, поки інші робочі очищали і мили долівку.

Але ось почало оно вертїтись і почала ся робота. Кожний негр вхопив найблизшу свиню за задню ногу, зашморгнув на неї ланцюжок і почепив до гачка. Колесо поверталось і підіймало свиню за ногу в-гору. Починав ся страшенний зойк, від якого здрігались люде, що не звикли до того: зойк ставав чим-раз голоснійший, бо колесо поверталось і на його що-раз чепляли нових свиней, аж поки воно все покрило ся свиньми, що висіли за задню ногу. Піднявши свиню в у-гору, колесо потім спускало її вниз і там, по другім боці стояло двоє різників, які в одну мить перерізували свиням горло. Замість пронизливого зойку чув ся предсмертний храп і клекотінне, а далі свиня падала у величезний казан з окропом. Робота йшла невпинно і наслідком її чув ся наприкінці той плеск свинячих тіл у казан з окропом, одностайно і рівномірно, мов у машині. І здрігало ся серце у свіжих людей, що до того не звикли, бо творило ся тут страшне діло, люта кара на смерть безневинних істот, які йшли сюди покїрливо, не знаючи, що ідуть на страту; і робило ся се неначе потай від усього світу, а однак той світ увесь був співником такого недоброго діла. Навіть Юргіс, простий парубок з міцними нервами, виходячи з того відділу різниці, промовив прикро:

— Не бажав би я бути на місці тих свиней!

З казанів свинячі туші виймала окрема машина і спускала їх у нижній поверх, де вони по рельсах просовувались машинним робом проміж двома низками людей, які

обробляли і очищали ті туші. Кожному з тих людей була призначена окрема робота: один скромадив стегно з одного боку, другий — з другого, інший знов стругав щетину на боках, а ще інший — з хребта; окремий робітник одрізував геть голову і вона падала через діору в долівці кудись у низ; один розрізував тушу вздовж, другий перепиляв грудину, третій одділяв руками тельбухи, четвертий патрав їх і виймав — і знов провалювались вони вниз через іншу діору в долівці; знов інший робочий очищав середину туші, а інший полоскав її. Так просовував ся безконечний ряд свинячих туш між двома довгими рядами людей, які працювали так швидко і проворно, що трудно було встежити за їх руками; і що-далі, то більше і краще очищались ті туші, аж наприкінці, вже зовсім готові, вони спускались у холодильню, де їх заморожувано аж до другого дня. Перед самою холодильнею сидів урядовий ветеринарний інспектор, який мав оглядати туші, чи не має в них якої хвороби, особливо туберкульозу. Але пан інспектор не дуже втомляв свою особу. Він залюбки балакав з публікою, розказував про страшенну силу туберкульозної зарази і про її шкідливість, а тим часом проминав повз його не один десяток туш без усякого огляду. Але пан інспектор був у синім мундурі з блискучими ґудзиками і мабуть думав, що сі його вчинки дуже законні, і що одної його присутності досить для того, щоб у свинячих тушах не було шкідливих мікробів.

Литовські переселенці дивом дивувались на сю невидану чудасію. Юргіс сам колись годував і бив свиней там у себе на Литві; але ніколи не міг уявити собі такої фабрики, де коло сього працює стільки людей і де все так мудро і чудово придумано. Він як пророка слухав того служашого, що водив їх по фабриці, хоч і не розумів ані слова; їм усе переказував по-литовськи Якуб. Юргіса навіть прикро вражало те, що Якуб зневажливо говорить про ту чудову фабрику, де все так гарно й розумно придумано. Якуб казав, що може повести їх у таємні закутки, де „поправляють” погане і „лічать” хворе м'ясо.

Потім вони спустились низше, у той відділ, де очищали тельбухи: там полоскали і скромадили кишки на шабатурки для ковбас і сосісок; чоловіки і жінки працювали там у такім смороді та задусі, що аж дух у грудях запирало; далі був другий відділ, де всю непотрібну покидь топили на сало і мило; там також трудно було висидіти довго.

Далі у другім відділі розрізували на частки ті туші, що перебули вже від учора у холодильні; тут були найкращі і найзручніші різники з цілої фабрики: одні розрізували тушу вздовж, другі впоперек, одділяючи одну лопатку і другу; на кожную частку був нарочитий окремий різник, а до його по-двоє підручних, які тільки й робили цілий день, що подавали тушу та перевертали її на другий бік.

Різники були здоровенні, мускулісті люде; орудували вони довгими, у півтора аршина, ножами, блискучими та гострими, як бритви; і робили вони своє діло надзвичайно швидко і зручно: одним махом ножа відділяли воми, що треба і ні разу не доводилось поправляти; ніяка машина не могла-б так робити. Потім кожна частина свинячої туші падала через діору в долівці у-низ, в окремі відділи: в один — передки, а другий — задки, в інші — схаби, ребра, то-що. Там, у-низу, одно коптили, друге солили, третє маринували; у величезних сутеренах повно було діжок і пачок з солониною. В інших знов відділах ту солонину запаковували для отправки; сало і шинки загортали у воцаний папір, наклали печатки, штемплі, наклеювали надписи, зашивали, завязували, складали на тачки і вагонетки і здавали на залізницю тай розсилали по всім світі. Вийшовши з останнього відділу публіка опинялась на дворі, у-низу, пройшовши зверху аж до-низу ту часть фабрики, що була для свиней.

Після того Якуб повів своїх земляків у другий корпус, де що-години п'ятсот штук волів перетворяли у яловичину. Тут уже вся робота йшла в однім поверсі і инший був порядок: не туші проходили довгим рядком проміж робітниками, а робітники пробігали швидко і моторно проміж скількома

рядами туш. Все робило ся так швидко, що трудно було встежити очима за роботою.

З одного боку був вузький проход, що підіймав ся на са жень над долом; туди заганяли худобу і могла вона йти тільки по-одинці. Кожного вола попереду оглушали сильним електричним током, а потім впахали його у такий тїсний загончик, що він ніяк не міг там повернутись. За ним зачиняли дверцята і він товк ся там, стараючись головою просадити двері, що були перед ним. Тим часом по-над тими загонами (а було їх п'ятнайцять) перебігали по кладочках „бойці” — здоровенні люде, з великими важкими молотами в руках. „Боець” ставав над загонами і виглядав хвилину, коли віл підіймав голову; тоді він зо страшенною силою бив його молотом по голові, і товариша, напів мертва валилась до-долу, а „боець” перебігав далі у другі загоны. Другий робітник відсовував дверцята загону, налягав на підойму і висовував оглушену товаришу з загону далі; тут зараз на ногу зашморгували їй ланцюжок, повертали другу підойму, в одну мить підіймали у гору, і різник одним замахом перерізував шию. Туша висіла де-кілька хвилин, поки збігала кров, але про те, ні один з робітників не гаяв дурно ні-однісенської хвилини: туші висіли у п'ятнайцять рядів і все було вираховано тут так добре, що як-раз на все ставало часу і поки різник справляв ся з останньою товариною, у першої вже збігла вся кров, її пересовували далі, а нато-мість була вже готова нова туша; тільки й видно було, як мелькав, мов блискавка, довгий острий ніж. Кров заливала весь діл, а нарочиті робітники ледве встигли зганяти її по канавках у-низ.

Далі до кожної туші підбігали по черзі різні мясники і кожний робив своє окреме діло: один одрізував двома махами ножа голову і вона падала через діору в долівці вниз, другий розрізував шкіру вздовж тіла, инший лушив її з одного боку, инший з другого, инший згортав ту шкіру і спускав у-низ; той патрав, той очищав, той промивав гарячою водою порожнє черево і потім, як і в свинячім відділі, туші спускали у холодильню.

Далі Якуб повів своїх земляків у ту холодильню, де вони побачили скілька сот готових туш; вони вже були постемпльовані печаткою урядового ветеринарного інспектора, а на де-яких почеплені були таблички з надписом: „кошер”; сі таблички ставив рабин на знак, що така яловичина годить ся до вжитку Жидів.

З холодильні пройшли далі у ті відділи, де розділяли туші на частки, де їх коптили, солили, запаковували, де робили всякі консерви і розсилали у вагонах-льодовнях по всім світі.

Далі повів Якуб гостей через двір в інші, другорядні фабричні будинки, яких тут було дуже багато. Фірма Дургем і С-ка виробляла сама мало не все, що для фабрики було потрібне: була своя електрична станція, своя бондарня, кузня, де лагодили котли та іншу різницьку і фабричну справу; у другім будинку робили бляшанки для консервів; в іншій, топили лій, переробляючи його на свічки і мило; в іншій знов чистили і сушили щетину на щітки, волос на матраци та волосяні подушки; була і гарбарня своя, де виправляли шкури та смушок; в інших будинках варили карук з голов та ніг волових, а з костей непотрібних та дрібних мололи порошок, щоб гноїти землю. Ніщо не пропадало марно на фабриці Дургема. З волових рогів робили тут гребінці, гудзики та шпильки; з великих костей — держальця для ножів та зубних щіточок; з коштів також робили гудзики, а з обрізків негодящих варили клей; з товщу, що у костях, варили костяний олій для машин і робили ваксу: зо свинячих плунків добували пепсин, а з крові — альбумин, з кишкових плівок робили струни. А з чого вже нічого не можна було зробити — те варили, щоб добути залишки товщу, а з остатніх остатків знов таки робили порошок, щоб гноїти землю.

Між усіма тими будинками настелені були рельси, щоб возити ручними вагонетками, що треба. Враховано було, що за весь час, як фабрика існує, там убито було двіста п'ятдесят мільйонів товару; робочих було тридцять тисяч чоловіків і жінок, а всіх людей, що заробляли собі хліб від

фабрики — двіста п'ятдесят тисяч; коли-ж рахувати всіх кушців та інших агентів, що мали заробіток від того діла, то набралось би з пів-мільона народу. А продукти фабрики розсилались у всі частини цивілізованого світу.

Прості литовські селяне дивились на ті дива і слухали пояснення Якуба, мов зачудовані. Трудно їм було поїняти віри, що все се придумали люде, таке воно здавало ся їм надзвичайне.

Юргіса навіть прикро вражало те, що Якуб дуже зневажливо говорив про фабрикантів, творців такого величного діла; простому парубкови здавало ся, що звичайні люде не повинні й в думку брати, щоб судити їх. Тепер він почував себе ще більше щасливим, що поцав вже сам сюди на роботу. Не знав, сердешний, що ті фабриканти держать людей лиш доти, доки вони здужають робити; не знав, що Дургем і Броун — запеклі вороги і раз-у-раз підкопують ся один під одного і раді-б один одного зруйнувати.

IV.

Другого дня у сім годин у-ранці Юргіс пішов на роботу. Підійшовши до тих дверей, що йому було вчора показано, він простояв перед ними аж дві годин, бо не знав, що треба було відразу вийти. Коли надзиратель вийшов, щоб найняти когось другого на його місце і побачив Юргіса біля порога, то облаяв його прикро. Але Юргіс нічого не зрозумів і мовчав. Він пішов за надзирателем у той відділ, де патрають волові тупі. Роботу йому дали нехитру: він мусів з мітлою в руках іти слідком за тим робітником, що вимиває тельбухи у дюру, що в долі, тай зараз закривати лядою ту дюру, щоб не провалив ся туди хто небудь. Юргіс прийшов саме тоді, коли почало ся патранне і одразу взяв ся до роботи, не маючи часу ні оглянутись круг себе, ні поговорити з ким. День був душний. Кров заливала весь діл і дух від неї був дуже прикрий, ходити було слизько, але Юргіс на все те не вважав: радість його була надзвичайна, бо він мав уже роботу. Цілий день він тільки й думав про те, скільки він заробляє. Платили йому, як на литовські ціни,

дуже багато: сімнайцять з половиною центів за годину; а що в день роботи було багато, то, проробивши до сімої години у-вечері, він заробив поверх швтора доляра. І радість його була превелика, коли він побіг з тим заробітком до дому.

А дома він знов почув радісну звістку: Іонасови обіцяли дати роботу на фабриці через скілька днів.

Марію Берчинську взяла велика охота, що Юргієви так швидко поталанило з роботою, і вона сама пішла шукати собі роботи. Не мала вона нічого, окрім пари здорових і дужих рук і запам'ятала тільки одно слово на тій чужій мові: „роботи” — тай з тим і пішла. Цілий день пленталась вона по вулицях великого міста, заглядаючи скрізь, де бачила хоч найменший знак роботи. В багатьох місцях її лаяли, виганяли, але Марія була не така, щоб злякатись лайки. Вона зверталась до всіх перехожих, иноді до таких самих безробітних, як і вона, що самі радіб знайти хоч яку-небудь роботу; разів скільки натрапила вона на богатих людей і високих чинів урядових — і вони оглядали її здивованими очима, мов божевільну. А все-ж таки над вечір пощастило їй знайти те, чого шукала. На одній з менших фабрик вона попала у той відділ, де багато дівчат і жінок сиділи при довгих столах і пакували копчене м'ясо у бляшанки. Переходячи з одної кімнати у другу вона дійшла нарешті туди, де розмальовували готові бляшанки і наліплювали на них надписи. Там звернула на неї увагу надсмотрниця і вподобалось їй добродушне лице Марії і її дужі руки. Вона сказала, щоб Марія прийшла завтра і повчилася розмальовувати бляшанки. За сю роботу можна було заробити по два доляри в день; то-ж не диво, що Марія, прибігши до дому, наробила з радощів такого репету і гомону, що мало не на смерть перелякала дитину.

Лішого щастя і не можна було сподівати ся. Лише одному з них треба було шукати роботи. Юргіє сказав, що тітка Елізбета буде сидіти дома і глядіти хазяйства, а Она буде їй помагати; він і думки не допускав, щоб Она ходила кудись на фабрику: він сам був такий дужий і роботящий,

що міг прогледувати всю сімю, особливо коли Марія і Іонас будуть платити за себе. Юргіс хотів також, щоб і діти не робили на фабриці, а вчилися; в Америці школи дуже гарні. Синови тітки Елізбети Станіславови тільки тринадцять літ і треба, щоб він учився англійської мови та якого небудь ремесла, щоб був з його тямущий і добрий робітник.

Тільки для Антона не знайшлося роботи. Юргіс казав, що і старому пора б уже спочивати без роботи, але Антон і слухати того не хотів. Він їхав в Америку з такими надіями на заробіток, що ніяк не міг тепер погодитися з думкою, щоб сидіти без роботи. А знайти йому роботу було дуже трудно: на фабриках не тільки не приймають на службу старих, а навіть, як казав Шедвіла, вигонять на старість літ і тих робітників, що весь вік прослужили на фабриці; так було по всій Америці. Те саме сказав і приятель Шедвіли, той поліцейський, що був при фабриці. Щоб не завдавати журби Антонови йому про се нічого не сказали і він два дні ходив по фабриках, шукаючи роботи: він потішав себе надією, що коли Юргісови і Марії так швидко пощастило з роботою, то може поталанить і йому.

Охотнійше стало жити на світі сімї литовських переселенців, коли знайшлася вже для них робота і почали вони міркувати, як би то краще улаштувати свою домівку. Одного разу Юргіс дуже здивував їх надзвичайно сміливою думкою. Він розказав, що випадком йому попала в руки дуже цікава оповістка і один знайомий поміг йому вчитати її і тепер він хоче розказати про сю справу своїм близьким. Він добув з кишені велику афішку; на ній ріжними яскравими фарбами був намальований гарний дім: покрівля була червона, стіни білі, аж немов срібні, вікна і двері також червоні. Домок був дво-поверховий; на афішці були намальовані всі найменші дрібниці, навіть замки і держальця при дверях і завісочки на вікнах. Під малюнком в однім кутку було намальовано щире подружжя: молодий чоловік і жінка сидять, любезно обнявшись, а в другім кутку херувім срібними крилами покрив колісочку дитину. Щоб усі могли зрозуміти, над малюнком був надпис трьома мова-

ми: польською, литовською і німецькою: Dom, Nomai, Heim. А під малюнком пояснене: „На що платити гроші за найняту квартиру? Чи не краще мати свій власний дім? Ви можете купити дім на вишлат і платити менше, ніж тепер за квартиру. Ми вже поставили тисячі домів, в яких живуть тепер щасливі сімі”. Далі красномовно описано було щасте сімі у власнім домі, коли вже не треба платити за квартиру. Наприкінці був надрукований польською мовою переклад англійської пісні: „Home, Sweet Home.”

Довго розглядала вся сімя сю афішу. Оказувало ся, що в домі було чотири кімнати і такі самі сутерени і можна було купити той будинок за шість тисячі доларів; з них треба було заплатити відразу тільки триста доларів, а потім виплачувати що місяця по дванадцять доларів. Се було дуже дорого на наші гроші, але в Америці гроші мають не таку ціну. Тепер доводило ся платити девять доларів за малесеньку квартиру, за страшенну тісноту і невигоду, товктись цілою сімєю у двох кімнатах. Чи не краще ж було б платити трошки дорожче за більшу квартиру і потім, вишлатившись, мати її зовсім дурно?

Почали підраховувати всі свої богацтва. У тітки Елізбети дещо лишило ся, не витратив і Юргіс всіх своїх грошей, що заробив за зиму; було і у старого Антона трохи грошей з проданої батьківщини; навіть у Марії Берчинської знайшло ся схованих у панчосі пятьдесять доларів. Коли скласти все те до купи, то було як раз досить на перший вишлат. А коли на далі у всіх буде робота, то вистарчило б і на прожиток, і на вишлат дому по дванадцять доларів у місяць.

Юргісова думка здала ся всім дуже дотепна, але треба було гарненько все розвідати і обміркувати, щоб не вскочити у лихо. А з другого боку — як купувати свою хату, то найкраще зараз, щоб не платити дурно за комірне, та ще за таку невигоду. Сам Юргіс звик до нечистоти і нужди, живши у землянках та курінях, коли робив на будівлі залізниць; але Она дуже терпіла від тої тісноти та невигод.

На другий день Марія ходила на фабрику і вернулась

до дому рада і щаслива: її прийняли на службу і з неділі рона почне ходити на роботу — розмальовувати бляшанки. А тим часом вона і Она, і тітка Елізбета пішла подивитись на той дім, що продаєть ся. У вечері вони вернулись і розказали, що бачили. Воно виходило й справді ніби все так, як стояло в афішці; ті доми стояли оддалік од фабрики, верстов зо три. Агєнт, що продавав їх, казав їм, що ся покушка дуже вигідна для них; самому йому, казав він, байдуже — чи куплять вони дім, чи ні, бо він на тім нічого не заробляє: він тільки агєнт акційної компанії, яка набувала тих домів, а тепер уже ліквідує свої справи і отсе розпродав останні будинки; він навіть не був певний, чи не проданий вже і сей останній дім. Побачивши, що тітка Елізбета дуже зажурилась, він, подумавши трохи, сказав, що питає по телефоні, чи не можна лишити за ними сей дім, коли вони справді думають його купити. З тим вони й пішли, а в неділю вранці знов, уже всі гуртом пішли оглядати сей будинок.

Се було в четвер; на фабриці Броуна в ту пору було багато роботи і Юргіс заробляв у день доляра і сімдесят пять центів; у місяць виходило сорок пять долярів. Марія і Іонас умовились платити за себе по шіснайцять долярів у місяць; старий Антон казав, що також буде платити за себе стільки само, як тільки знайде роботу, а знайти її він сподівався скоро. Таким чином у них було на прожиток девятьдесять і три доляри у місяць, а сього було досить для сімї з дванадцяти душ. Опріче того Марія і Іонас хотіли взяти одну третину виплатів за домівку на свій пай; тож виходило, що Юргіс мав би виплачувати тільки по вісім долярів за місяць. Після тих обрахунків вони побачили, що вистарчить їм грошей і на виплат, і на прожиток, навіть коли б старий Антон і не знайшов собі роботи.

У неділю вранці вся сімя пішла оглядати дім. Здало ся їм тепер, що туди не шівтора милї, а більше, а проте вони пішли туди пішки. Агєнта ще не було; він прийшов через пів години після них. Се був дуже увічливий і красномовний панок, дуже чепурно вбраний, а що найважнійше було

— що добре говорив по литовськи. Він повів їх оглядати дім, а таких самих точнісінько домів був тут цілий ряд. Бідна Она трошки засмутилась, бо дім той в дійсности був зовсім не такий гарний, як на малюнку: і фарби були не такі, і менший він був, ніж уявляло ся з афішки. А проте всеж таки він був новий і фарба свіжа, і виглядав досить чепурно. Агента вихваляв його на всі способи, говорив без угави, не лишаючи їм хвилинки вільної, щоб подумати та порадитись. Всі інші такі самі домики не були такі показні і стояли пусті. Коли Юргіс считав агента, чому в них ніхто не живе, коли вони вже всі продані, агент трошки збентежив ся і сказав, що нові покушці ще не встигли туди перебраться. Вони не посміли більше розпитувати його, бо боялись образити „пана”, щоб не подумав він, що вони не ймуть йому віри: спокон-віку привикли бідні люде поводитись з панамі з великою пошаною.

У домі були сутерени, на аршин нижче землі і над ними один поверх, сажнів зо два над землею; туди треба було йти по кількох східцях; окрім того була ще одна кімната на горищі з двома віконцями по обидві сторони. Вулиця перед домом не була брукована і ліхтарень на ній не було; по обидві сторони вулиці стояли такі самі домики на невеличких участках землі, де росли миршаві буряни. У домі було чотири кімнати, побілені, а в нижнім поверсі, у сутеренах, кімнати не були ще закінчені і не було підлог, стіни стояли ще чорні, немазані. Агент казав, що всі доми тут продають ся такі недокінчені, щоб покушці могли упорядити їх по своїй вподобі. Кімната на горищі також стояла недокінчена: світили голі бантини, не було ні помосту, ні стелі; багато треба було ще робити, поки можна буде пустити ту кімнату в найми. Але агент не мовчав ні хвилинки одноі і все вихваляв вигоди того дому: показував їм замки, віконниці та інші дрібниці, а тітку Елізбету причарував водопроводом, що був у кухні. І все се він говорив так чемно і увічливо, що ніхто не наважив ся говорити йому про недостачі і невігоди, яких було дуже багато.

А проте вони були справжні селяне і цупко держали

свої трудові гроші; хоч як улещував і намовляв їх агент, вони не дали завдатку і порішили ще обміркувати всю справу дома. Вернувшись до дому вони цілий день і вечір спорили і обраховували і ніяк не могли дійти до кінця в сій справі. Коли вже всі погожувались на одним, — хто небудь один не приставав на їх думку; починав ся знов спір, а тим часом хтось другий придумував нову перешкоду. Над вечір були вже всі погодилися на тім, що треба купити дім. Але прийшов Шедвіла і почав їх одмовляти від сеї справи; він казав, що ті агенти всі шахраї і пройдисвіти, одурюють легковірних людей; він розказував їм багато прикладів, коли бідні люди піддавались намовам тих шахраїв, влазили в непевну справу з тою покушкою на виплат, гатили туди всі гроші, зароблені кривавим потом, а заплутавшись так, що ніяк не можна було викрутитись, гірко каялись потім, що піддали ся тій спокусі. Шедвіла дуже відмовляв своїх земляків від сеї покупки: вони могли втратити останні свої гроші, може їх обдурити той агент і при продажі, і при умові — вони ж тут чужі люде і не знають тутешніх звичаїв; тут скрізь грабіж. Може й той дім не варт таких грошей. Не треба піддаватись намовам: що дальше від тих агентів, то краще.

— Ну, а платити так дорого за таку погану квартиру хіба краще? — спитав Юргіс.

— Звичайно — і се грабіж, що й казати! — мовив Шедвіла. — Але бідних людей скрізь грабують і дурять.

Поговоривши з пів години з Шедвілою всі згодилися на тім, що вони стояли на краю провалля, в яке й самі впали б і гроші свої на віки загубили б, а вирятував їх з такої біди Шедвіла, Але, як пішов Шедвіла до дому, Іонас почав говорити, що хоч Шедвіла і щирий приятель для них, але він сам трохи помиляєть ся: бо сам він разів скільки вскочив у непевну рахубу і тепер боїть ся всього і нікому віри не йме.

Слова Іонаса знов підняли спірку і знов вони почали міркувати про сю покупку на всі способи.

Так вони міркували і обраховували цілий тиждень і не

могли зробити ніякої рішучої постанови. А треба було конче якось порішати бо сидіти далі у тих маленьких комірочках пані Анелі, терпіти такі невігоди і платити за се дев'ять дюлярів у місяць — також було неможливо.

Нарешті Юргіс сказав, що бере всю відповідальність на себе і що треба таки купити той дім.

Тим часом Іонасови дали роботу на фабриці Дургема, а Юргіс добре заробляв на різниці Броуна і був певний, що й далі так буде; він залюбки робив-би у двоє, у троє більше, аби тільки виплатити той дім, щоб сім'я могла мати нарешті колись свій власний куток.

На тім й порішили, що дім купити треба. Думка була поглядіти ще скілька інших домів, щоб можна було вибрати; але потім ту думку покинули, бо одно — що не знали вони, де шукати тих домів, що на продаж, а друге — вже звикли вони думати власне про сей самий дім і вже неначе привикли до тої думки, що він буде їхній. Вони пішли до агента сказати йому, що купують той дім і дуже зраділи, що він ще не проданий, бо боялись, що може опізнились.

Умовлено було, що вони прийдуть на другий день і агент принесе готовий контракт, щоб підписати його. Юргіс знав, що у таких справах, де підписується умова на папері, треба бути дуже обережним; він дуже хотів сам піти до агента, але бояв ся втратити роботу на фабриці; довело ся доручити сю справу жінкам. На щастє Шедвіла згодив ся пійти з ними. Юргіс цілий вечір говорив жінкам, щоб вони держали себе дуже обережно і не зробили якої помилки. Потім усі подобували гроші, хто які мав, склали їх до купи, зашили у торбинку і тітка Елізбета сховала її на грудях під сорочку.

Другого дня раненько вони пішли. Юргіс стільки був наговорив їм про обережність та всякі можливі помилки, що вважав себе за людину досвідчену і тямущу в таких справах, — почував себе якось непевно.

Коли вони прийшли, агент попросив їх сісти і прочитати приготовлену умову. Шедвіла почав читати помалу,

так помалу, що аґент де-коли аж барабанив по столі пальцями, щоб здержати нетерплячку. Тітка Елізбета була така збентежена і заклопотана, що аж піт їй виступив на чолі; їй здавало ся, що вони, читаючи ту умову, зневажають такого гарного і поважного пана, як той аґент, так ніби вони йому не довіряють. Але і Якуб Шедвіла читав повагом і де-далі брови його насовувались і морщились суворо і неймовірно.

Виявилось, що таки було треба добре вчитати ту умову від початку до кінця, бо страшні сумніви чим раз більші заходили у голову Шедвіли: в тій умові ні разу не згадувалось про продаж, а виходило щось таке, ніби той дім віддається у найми. Правда, трудно було Шедвілі розібрати ту судову канцелярську мову, бо він її добре не тямив, але все-ж таки Шедвіла зрозумів, що в умові стоїть про наймову платню по дванадцять долярів у місяць на протязі восьми літ і чотирьох місяців. Він перестав читати, знявши окуляри, спитав увічливо і несміливо аґента: що воно значить? Аґент надзвичайно увічливо і любязно почав доводити, що се тільки такий законний порядок, форма така і далі у контракті се буде вияснено. Але Шедвіла не хотів слухати далі і переказав тітці Елізбеті розмову з аґентом; бідна жінка жахнулась: мало не девять літ вони мають платити гроші, а не матимуть ніякого права на той дім і будуть жити так, як наемники! Аґент знов почав дуже терпляче і ласкаво виясняти їм усе, з самого початку. Але тітка Елізбета добре пам'ятала Юргісові слова: „Як тільки що-небудь буде не так — не давайте грошей, а підіть спитайте попередю якого адвоката”. Хоч і важко їй було насмілитись сказати се панови аґентови, але вона перемогла себе і сказала, а Якуб переказав її слова аґентови. Аґент не тільки не образив ся, а навпаки — охоче пристав на се і навіть сам хотів піти по адвоката. Але тітка Елізбета на се не згодилась і вони самі пішли шукати адвоката, бо боялись, щоб аґент не привів якого спільника свого, що поміг-би йому обдурити їх. Вони пішли навмисне як най-далі, знайшли адвоката і привели його з собою. Але велике було їх диво, коли вони побачили, що

той адвокат по-приятельськи привітав ся з агентом, як з добрим і давнім знайомим. Тоді покунці побачили, що попали вони в якусь лапку і не зможуть уже з неї вибитись. Адвокат прочитав умову і сказав, що вона написана по закону і по формі, як слід. Старий Якуб повторив адвокатови всі подробиці умови і спитав, чи так воно стоїть записано у контракті. Адвокат заспокоїв його і запевнив, що так точнісенько все записано, як він каже. Шедвіла пригадував усі дрібниці, які знав, а нарешті сказав адвокатови, що вони люде бідні і віддають отсе останне своє добро, яке мають. Жінки не розуміли, що говорив адвокат, але почували, що від сеї розмови залежить усе їх дальше життє, і в очах їх було щире благання до адвоката, щоб він змилував ся і не губив їх. Коли нарешті Шедвіла роспитав про все і не мав більше нічого сказати, настала остання хвилина: треба було або згодитись на умову, або зрікти ся. Тітка Елізбета мало не заплакала. Що їй було робити? Чи правду каже адвокат, чи тягне він руку агента, а їх дурить? А з другого боку — як же покинути се діло, коли всі покладали на се свої надії? Очі всіх присутніх звернулись на тітку Елізбету. Вона зітхнула і тремтячими руками розцигнула кофту на грудях, добула торбинку, распорола її і виклала на стіл гроші, перелічивши їх.

Она не мала сили стояти і сіла осторонь, притиснувши руками серце. Вона хотіла крикнути мачусі, щоб не платила грошей, — але щось їй підступило до горла і так стиснуло, що вона не могла й слова промовити. Агент тим часом взяв гроші, сам перелічив їх ще раз, сховав у кишеню, підписав квіток і умову і передав тітці Елізбеті. Потім він встав, подав їм усім руку дуже увічливо і вийшов. Вони заплатили адвокатови — і справа була скінчена. Покунці вийшли на вулицю.

Тітка Елізбета міцно стискала в руці контракт, а ноги її так тремтіли, що вона не могла йти. Мусіли присісти на часинку, бо й Она так перехвилювалась, що не здужала

йти. Спочивши трохи, вони пішли до дому, а весь час душу їх обіймав страх і якась непевність.

Вернув ся Юргіс з роботи і вони йому все розказали. Юргіса взяв одчай, бо він був певний, що їх обдурили і вони тепер зовсім зруйновані. Він рвав на собі волосє і кричав, мов несамовитий, що вбє того агента. Нарешті він вхопив контракт і вибіг з дому.

В сам-перед він побіг до Шедвіли і потягнув його з собою, не давши йому навіть повечеряти. Вони пішли до другого адвоката. Юргіс був мов божевільний і не міг нічого сказати до-ладу. Почав Шедвіла розказувати адвокатови всю справу. Адвокат взяв контракт і почав читати, а Юргіс аж спер ся до стінки, бо не міг стояти: світ йому туманив ся і все тіло тремтіло. Адвокат разів скілька відводив очі від паперу і задавав питання Шедвілі. Юргіс не розумів їх розмови і тільки дивив ся на адвоката, а в очах його пекельна мука була.

Нарешті адвокат, дочитавши умову, сказав щось Шедвілі і засміяв ся. Юргіс аж дух затаїв.

— Ну що? — спитав він.

— Він каже, що все — як слід, — сказав Шедвіла, — і ніякого шахрайства нема.

Юргіс зітхнув легше і сїв на крісло.

— Невже-ж се правда? — спитав він і знов почав задавати адвокатови ріжні питання через Якуба. Він хотїв зовсім перевіритись. Адвокат знов вияснив йому, що вони справді купили дім і тепер треба тільки виплатити довг. Юргіс закрив лице руками, щоб сховати свої сльози: так він був перелякав ся і схиловав ся, що не видержали його нерви. Адвокат розказав йому, що у контракті та покупка названа наймом для того тільки, щоб вони вірно по умові платити гроші: наємника у всяку пору можна вигнати, коли не платить. Поки-ж вони будуть платити—ім ніхто нічого не може зробити, а як виплатять весь довг — той дім переходить у їх власність.

Юргіс був такий радий, що без торгу заплатив адвокатови пів-доляра за пораду і побіг до дому, щоб заспокоїти

своїх. Дома застав він гармидер і шарварок: Она зомліла, діти кричали, а всі ходили, мов почаділи — бо всі були певні, що Юргіс побіг убити агента. Не відразу навіть могли заспокоїти ся бідні люде. Всю ніч Юргіс чув, як у сусідній кімнаті Она і мачуха її тихо хлипали.

V.

Якось не вірилось їм, що вони вже кушили той дивно-гарний дім і можуть перебраться туди, коли схочуть. Увесь час вони тільки мріяли про се.

Тепер треба було подумати про меблі та всяку иншу хатню справу, бо нічого того у них не було. Придбати все се не було трудно бо в Америці запобігливі продавці і крамарі передбачили всяку потребу людини. По всіх улицах у всіх закутках, у вагонах електричного трамваю — скрізь лізуть в очи преріжні таблиці, оповістки і реклями про все, чого тільки забажає душа людська у всякій хвилині життя. Надзвичайно дбали ті доброчинці про здоровле і всі потреби людські.

Хочете покурити — скрізь вам лізе в очі оповістка про найкращі в світі сигари і папіроси: „По пять центів найкращі сигари „перфекто” Томаса Джеферсона”. На що маєте шукати кращих? Даремна річ! Хочете покинути курити — маєте оповістку про чудові порошки з запорукою, що як приймете їх десять штук, то покинете курити до-віку. І так про все, про всі потреби й бажання дбали ті доброчинці, аби тільки зробити житте людське легким і приємним. І про все оповіщало ся дуже привітливо і сердечно.

„Ваша жінка бліда? — питає оповістка, — сумна, швидко втомляеть ся, все недогода їй, еге так? Чому-ж ви не попробуєте полічити її „елексіром життя” доктора Лянагана?”

Друга оповістка жартовлива, неначе приятель плескає вас рукою по плечі: „Не гайте часу, біжіть швидче купити собі масти від мозолів Голіафа!” Або: „А йдїть, лишень, швидче! Не можете? Овва! Бо кепські у вас чоботи. А ви

собі купити черевики Евріка за півтретя доляра — самі бігають!”.

Сімя переселенців, звернула увагу на одну таблицю, де намальовані були гарні пташки, що вилі собі гніздечко. Марія Берчинська попросила одну знайому прочитати їй, що там написано під тим малюнком і розказала своїм, що у тій крамниці можна купити всю хатню обстанову дуже дешево. „Звийте собі гніздечко, — було там написано, — ви можете купити повну обстанову для чотирьох кімнат за сімдесят п'ять доларів”. А надто: можна було взяти все на виplat; спочатку треба було дати невеличку частину грошей, а потім виплачувати по скільки доларів у місяць. Се було дуже зручно, бо наші переселенці витратили вже всі свої гроші і могли купити тільки на виplat. Так вони й зробили; і незабаром в їх домі була вже вся хатня справа, почавши від стільців і кінчаючи посудом у кухні. Пізно у вечорі Юргіс на власних плечах попереносив їх добро від пані Анелі у нову домівку. Довело ся йому аж двічі ходити по ті клунки, постіль і одержу. У другім місці може поліція забрала-б його, думаючи, що він злодій, але тут, у Чикаго поліція звикла до того, що робочі переносять ся з одної кватири на другу по-ночі, бо у день нема часу.

Коли все вже було розставлено, розвішано і розпорядковано як слід, вся сімя зраділа і почула себе щасливою. Хоч і були ще-деякі невігоди у новім домі, але тепер їм здало ся там так гарно і чепурно, як на тім малюнку. Маленька Она аж не пам'ятала себе з радощів; вона взяла Юргіса за одну руку, а тітка Марія за другу і так водили його по всіх кімнатах, сідали на всі стільці і його садовили; один стілець аж затріщав під дебелим Юргісом, аж усі переликались. Діти весело стрібали і сьміялись, а Юргіс і Она довго сиділи рядочком, побравшись за руки і раділи, що незабаром здійснять ся їх надії: скоро можна буде справити їх весілля, тільки треба трошки обжитись і зібрати грошей. Маленька кімнатка на горі буде вже для них.

І довгий ще час треба було докуповувати різні господарські дрібниці; але кожную річ, хоч-би найменшу, розгля-

дала вся сімя: чи то сільничку яку, чи склянку; купувати завжди ходив Юргіс з Оною в суботу, після роботи. Богато веселих пригод і метушні було з забиванням цвяшків: всякий раз уся сімя обмірковувала, куди його забивати та в якій кімнаті. Почав забивати цвяшки Юргіс, але поранив собі палець: молоток був малий і тендитний, бо Она пожаліла 15 центів на більший і кращій; почала забивати Она тай і собі розбила палець, аж закричала з болю — і тільки тоді боліти перестало, як Юргіс поцілував втовчений палець.

Після Они мало не всі по черзі брали ся забивати цвяшки, аж поки набили їх скільки треба було і порозвішували на них, що треба.

Одного разу Юргіс купив дві скрині: одну припер сам, а по другу ходив з Іонасом: у ті скрині ховали на день постіль і подушки: не для всіх ставало ліжок і довго довело ся міркувати, де хто має спати. Порішали так, що обідати всі будуть у кухні, а столову кімнату зайняла тітка Елізбета з п'ятьма дітьми; сама вона з двома меншими дітьми спала на ліжку, а троє старших дітей спали долі на сінниках; Марія і Она спали у гостинній, а троє чоловіків і найстарший хлопець спали в куші в одній кімнаті, всі долі, на сінниках. В ранці тітка Елізбета будила їх у чверть на шесту годину; вона давала їм сніданок — чорну каву, овсяний куліш і сосіски, а на обід вони брали з собою у бляшанках хліб, сало, цибулю і сир.

Тільки тепер Юргіс зрозумів, що буває на світі така робота, яка забирає всі сили людини. Коли він дивив ся на роботу в різницях зверху, з тої галерії, що для публіки, він тільки дивувався, як швидко і зручно справляють ті люде свою роботу: все йшло там немов у гарній машині. Але тепер, коли він сам став до роботи вниз, він побачив ту справу з иншого боку: ся робота вимагала страшенного, надзвичайного напруження сил усіх робітників. З тої хвилини, як падала перша товарина під молотком бойця" аж до свистка, що спиняв роботу на полудне, а потім від першої години аж до вечера — ні на одну хвилину не було спочинку ні

для рук, ні для очей, ні для голови. А діялось воно тим, що для початку роботи, для першого її моменту ставили найдужчих і наймоторнійших робітників: їм була найбільша платня, але їх дуже часто міняли і за ними найбільше доглядали надзирателі. Сі робітники робили надзвичайно швидко і далі за ними мусіли поспішати всі інші робітники: се називалось „підганяти роботу.” Як котрий з робочих не встигав за іншими, то його зараз одставляли і розщитували, а на його місце завжди було досить охочих з тої голодної юрби безробітних, що стояла раз-у-раз під ворітьми фабрики. Юргісови се було байдуже, бо він був дужий і проворний; він міг-би навіть обігнати других робітників, коли-б йому було приказано. Робота його була дуже прикра, але платили за неї добре і Юргіс казав иноді товаришам, що не може нарікати на свою роботу: хоч і прикра вона, а треба-ж комусь її робити. Товариші неприязно ставились до Юргіса за такі його розмови і він скоро примітив, що всі вони страшно ненавидять свою роботу і кленуть хазяїв фабрики, надзирателів, усю фабричну округу, навіть увесь Чікаґо. Навіть жінки і діти проклинали фабрику і говорили, що там роблять ся нечувані гидоти. А коли Юргіс починав допитуватись — які-же саме гидоти? — то всі дивились на його з недовіретвом і говорили: „Послужиш тут бльше, сам побачиш”.

Трохи згодом Юргісови предложили пристати до робочої спілки. Він не міг зрозуміти, на що здала ся така спілка. Тоді йому розказали, що робітники єднають ся до-купн, у спілку, щоб легше було гуртом обороняти свої права.

— А що воно таке: права? — щиро спитав Юргіс, бо він досі ніколи не чував, що у робочої людини можуть бути якісь права, окрім права шукати роботи і робити її, коли пощастило знайти. Се просте і безхитре питанє обурило робітників і вони назвали Юргіса дурнем. Потім один з робітників, Ірляндець, що знав трошки литовську мову, почав розказувати йому про робочі спілки, але з того всього Юргіс зрозумів тільки одно: що доведеть ся платити членську вкладку до спілкової каси. Злякавшись того Юргіс одмовив ся пристати до спілки. Тоді Ірляндець, людина гаряча, не

стерпів і почав лаятись та грозити кулаками; на се й Юргіс показав йому свої кулаки і Ірляндець, побачивши, що з таким здоровенним битись не слід, плюнув тай пішов. Потім Юргіс зрозумів, що робоча спілка найбільше бореться з тим поганим звичаєм „підганяти” роботу: де-які робітники не видержували і падали від втоми. Але Юргіс був дужий і не бояв ся того; він думав собі: хто не може тягнути за іншими — нехай шукає собі легшої роботи. Книжок і газет він не читав і не знав нічого про боротьбу пролетаріату з капіталом, робочих спілок з фабрикантами; з-малку він звик думати, що кожний повинен сам за себе дбати, бо в біді ніхто йому не допоможе.

Але довело ся йому скоро перевіритись, що так думати, про слабших людей не годить ся: на ріднім батьку він се побачив.

Старому Антонови ніяк не щастило знайти роботу. З дванадцяти літ він уже сам собі заробляв хліб і завжди справляв свою роботу чесно і совістно. А тепер, на старість, не було йому роботи: не здужав тягнути за іншими тай став непотрібний, мов стара собака. Добре, що мав він такого сина, який годував його і піддержував. І не раз думав собі Юргіс, що без такої опіки і заемоги старий пронав-би з голоду на вулиці.

Антон Рудкус обійшов усі фабрики, всі майстерні, склади, крамниці, трактири й шинки, прохаючи хоч якої небудь роботи, але роботи ніде не знайшов, а иноді ще навіть гнали його геть і лаяли.

І похитнулась Юргісова віра у добрі американські порядки, а далі, як знайшла ся нарешті робота старому Антонови, Юргіс зовсім обурив ся на ті порядки, бо справа з тою роботою Антона була мерзенна й ганебна. Одного вечора старий вернув ся до дому дуже схвильований і розказав, що на фабриці Дургема, у сїнях коло контильні підійшов до його якийсь чоловік і сказав, що може дати йому роботу, тільки з такою умовою, щоб Антон віддавав йому третину свого заробітку. Антон спитав його, чи служить він сам на тій фабриці? Але той чоловік відповів, що до сього Антоно-

ви нема діла: хоче робити — нехай віддасть третину заробітка тай годі.

У Юргіса тоді було скілька приятелів на фабриці і він роспитав їх, що воно значить та подія з Антоном і чи нема тут якого обману? Один з тих знайомих Тамошіус Купшлейка, маленький жвавий чоловічок, вислухавши Юргіса, не здивував ся ані трошки і розказав, що се річ звичайна і на всіх фабриках буває таке: надзиратель хоче побільшити свій заробіток і пускаєть ся на всякі штуки; він має таких посередників, як отой чоловік, що говорив з Антоном і через них обдирає і обкрадає бідних робітників, котрі слабші. На фабриках звичай один: витиснути з людини як найбільше роботи, а заплатити йому яко-мога менше; і при всякій нагоді старають ся урвати і здерти, що тільки можна. Робочі також не вірять один одному, бо всякий боїть ся за себе, щоб не втратити роботу: впаде один — на його місце є десять охочих. Живуть робочі, як собаки, а фабриканти, як вовки; і так воно ведеть ся тут з самого початку, так само було й за батька теперішнього фабриканта.

— Послужин тут більше — сам побачиш, — казав Юргісови Купшлейка. — Добре жити тут можна тільки кривдою та шахрайством; хочеш жити чесно і по совісти — то тут тобі не місце. Жирують тут і збирають собі гроші тільки такі люде, як той, що обіцяє старому Антонови роботу. А чесну людину тут будуть “підганяти”, поки не витягнуть з його всю силу, а тоді викинуть його геть.

Юргіс жажнув ся, вислухавши Тамошіуса. А посім подумав собі, що мабуть Тамошіус говорить таке, бо сам не дуже справний робітник: він цілими ночами грає на скрипку на вечоринках, то й не диво, що потім трудно йому тягнутись в роботі за иншим; надто — він такий малий і слабосильний — де-ж йому рівнятись до справжнього робітника!

Але потім Юргіс почав уважно придивлятись і прислухуватись до всього, що дієсь на фабриці і що-день брав його більший сум і зневіре, бо бачив він де-далі, що може й правду таки казав йому Тамошіус Купшлейка.

Юргіс намовляв батька не приставати на ту умову, але старий не послухав і згодив ся платити посередникови тре-

тину заробітку. Того-ж таки дня йому дали роботу на копильні, у сутеренах фабрики.

Там було дуже вохко: у всій кімнаті не було сухого кутка, щоб ноги поставити і весь заробіток за перший тиждень пішов у старого на те, щоб купити чоботи на грубих підшвах, щоб не промокали. Вся робота старого була — ходити з губкою, настромленою на жердку і витирати діл.

Антон Рудкус був смирний і плохий чоловік, а проте й він почав дуже через два дні лаяти і проклинати Дургема і його фабрику. Йому доручено було чистити ляди, через які спускали всяку покидь і непотріб з верхнього поверху. Аж страх брав слухати, коли він розказував про ту роботу! Він служив у тім відділі, де маринували м'ясо на різні консерви. М'ясо стояло там у великих діжках і мокло у різних спеціях; вибирали його з діж великими залізними вилками, клали на візки і перевозили у другий відділ, де робили з його консерви. Повиймавши з діж усе, що можна було вхопити вилками, робочі перекидали діжи і згортали з долу лопатами дрібніші шматки і знов таки кидали їх на візки; а на долі був чималий шар грязюки і Антон мусів спускати її через люк; під люком було залізне решето і Антон мусів збирати з його найменші шматки м'яса, що відділились були з тої грязюки і знов таки складати їх на візок, щоб пустити на консерви. Ось про яку гидоту розказав Антон.

Марія Берчинська знайшла собі роботу на одній з менших фабрик і дуже рада була, що заробляла добрі гроші, розмальовуючи бляшанки. Одного дня вона привела з собою до дому бліду, слабовиту дівчину, Ядвігу Марцінкус, яка робила в одній кімнаті з нею. Ядвіга розказала, яким способом пощастило Марії знайти роботу. Перед Марією на тім місці була одна Ірляндка; вона служила на тій фабриці з самого її початку, літ з п'ятнадцять. Почались у неї сухоти, вона дуже кашляла і той кашель докучав усім робітницям. У Ірляндки був незаконний син, каліка і вона дуже його любила. Коли Марія прийшла просити роботи, надзирательниця дуже зраділа, що є змога поставити на місце хворої робітничі дужу і здорову; байдуже їй було, що Ірляндка придбала свою роботу на тій самій фабриці, а може й не знала навіть того

надзирательниця, бо сама служила на фабриці недавно, два-три роки. Ядвіга не знала, що стало ся тепер з тою бідною Ірляндкою; вона хотіла піти провідати її, але не могла, бо сама занедужала: у неї зробилась якась хвороба через те, що цілий день вона повинна була держати в руках важкі бляшанки, по чотирнадцять фунтів.

Іонасови також пощастило знайти роботу через нещастє другої людини. Він тягав візки з шинками і копченим мясом з коптильні на елеватор; візки були важкі, залізні і важили з шинками пять сот фунтів; найтрудніше було зрушити візок з місця, а тоді вже треба було дбати, щоб він не ставав, бо знов довелось би здвигати його. Надзирателі підганяли, лаяли і штовхали робітників, а ті старались гнати візки яко — мога швидше; ходити було слизько. Отже через те й трапилось нещастє з робітником — Словаком, на якого місце потім став Іонас: візок з розгону припер його до стінки і задавив на смерть.

Все се було дуже сумно і страшно, але те, що побачив Юргіс незабаром своїми власними очима, було ще гірше.

Він робив у тім відділі, де патрали туші. Всякому відомо, що мясо тільної корови або такої, що недавно отелилась, не годить ся на потребу людську. Що дня серед того товару, що приганяли на різниці, було багато тільних корів. Можна було-б подержати їх на скотніх оборах який час, поки вони отелились би; але се було не вигідно для фабрикантів і, щоб не було мороки, тільних корів заганяли і били враз із иншим всім товаром. Тільки у той час, як били тільну товарину, давали знак надзирателеви, він підходив до ветеринарного інспектора, починав з ним розмову і відводив його куди-небудь ніби на проходку або для чого иншого, а тим часом тільну товарину били, патрали, очищали і пропускали тушу далі. Юргіс спускав кишки і всі тельбухи через люк у нижній поверх і доводилось йому не раз спускати туди-ж таки і теля нероженне — тай ішло і воно на консерви.

Раз якось один робочий послизнув ся, впав і дуже забив собі ногу. Юргісови сказали стати на час на його місце. Було вже пізно, інспектори пішли вже з фабрики, розійшлись і робочі і лишило ся тільки чоловіка з двадцятєро. У той

день було вбито до чотирьох тисяч товару, що привезено його було з далеких штатів. Богато товару було покаліченого, з поломаними ногами, пробитими боками, було чимало й здохлого — невідомо від якої причини.

Отож треба було всю ту каліч і падло пустити також на вжиток, як і здоровий товар; і робилось се нишком та поночі. Каліч і падло підіймали особливо машиною на самий верх, різали, патрала і чистили звичайним порядком і так само швидко; видима річ, що так робило ся що-дня і нікого воно не дивувало. Через дві години ті туші були вже в холодильні і розміщено їх було проміж здорових туш так, що вони не звертали на себе уваги.

Після сеї роботи Юргіс вернув ся до дому дуже сумний і понурий: тепер він зрозумів, що не дурно сміялись з його робітники, коли він говорив, що американські порядки дуже добрі і дуже йому подобають ся.

VI.

Юргіс і Она дуже кохали ся; вже два роки вони збирались одружитись. Все, що трайляло ся в житті, навіть ті гідоти, що діялись на різницях, цікавило Юргіса лиц настільки, наскільки воно могло прискорити його весілле, але тітка Елізбета і старий Антон ніяк не хотіли, щоб воно було тихе й не гучне, без весільного обіду, музиків і танців. Вони й так боялись, щоб молодь не забула давніх звичаїв далекого рідного краю. Тому то тітка Елізбета домагалась, щоб уся сім'я що неділі ходила до церкви на службу божу, і опріче того вона купила і поставила на припічку у гостинній кімнаті гипсові яслі господні з фігурками божої матери з дитиною і волхвів; вона заплатила за се пятьдесят центів, але вірила, що ті гроші не витрачені дурно і що вони повернуть ся їм якимсь невідомим, таємничим способом.

Вони, звичайно, рахували на те, що весільні видатки вернуть ся їм з тих внесків, що дадуть гості; але треба було грошей хоч для початку, бо на борг тут їм ніхто не повірив би нічого. Юргіс і Она підрахували все, до найменшої дрібниці, і вийшло, що весілля ніяк не можна справити дешевше, як за двіста долярів. Де що грошей міг позичити їм Шедвіла; опріче того Іонас і Марія залюбки давали їм у позичку всі

невеличкі гроші, що зберегли собі; а всеж таки того всього не вистарчило-б і треба було чекати місяців чотири або й п'ять, щоб зібрати, скільки треба, грошей. Тоді й Она постановила шукати собі роботи на фабриці, щоб своїм заробітком прискорити весіле хоч на місяців два. Так умовившись, вони терпляче ждали. Але несподіване лихо надовго розвіяло всі їх надії.

У сусідстві з ними жила одна литовська сім'я: старенька вдова Маюшкіне і дорослий син її. Вони познайомились і бували одні в одних.

Одного вечора бабуся Маюшкіне, як вони її звали, почала розказувати їм про сусідів і нарозказувала їм таких страховищ, що аж жах обняв всю сім'ю Юргіса і Они.

Стара Маюшкіне так довго прожила вже серед повсякчасної людської біди і нещастя, що звикла вже до того і розказувала про голод, хвороби і смерть так спокійно, як інші люде розказують про весілля та свята. Вона почала потрошки відкривати правду і за кожним її словом падали і валились надії Юргіса і Они.

Виявилось, що дім їх не новий, а стоїть вже літ з п'ятнадцять; його тільки підмальовують що року або через два роки, як вилиняє фарба. Такі доми компанія будувала одразу гуртом, цілими кварталами, з єдиною метою — грабувати бідних людей. За такий domeк здерли з них півтори тисячі, а компанії коштує не більше, як п'ятьсот доларів. Стара Маюшкіне говорила се напевне бо чула вона се від підрядчика що будував ті доми, а той підрядчик приятелює з її сином. На будівлю брали що найдрантивіший матеріал — аби тільки зверху виглядало гарно. Се вона знає добре, бо й сама купила такий domeк, на таких самих умовах; тільки вона обдурила компанію: син її заробляв добре, по сто доларів у місяць, а мав розум не женитись, то й могли вони виплатити весь довг.

Коли спитали стару: хіба виплатити довг — значить обдурити, вона розказала, що компанія тільки на те й рахує, що покунці не зможуть по умові виплачувати що-місячні внески; а як тільки хоч один місяць пропустити й не заплатити, то по умові пропадають всі гроші, що вже виплачені,

і дім знов переходить у власність компанії і вона знов пускає його у продаж.

— Невже ж се буває? — а жахом спитав Юргіс стару.

— Та вже ж буває, — казала Маюшкіне. — Та взяти хоч би отсей ваш дім: я знаю всіх пожильців, що жили тут, купивши ніби то його, а потім втратили все. Чотири сімї вже пробували його купити, та ні одній не пощастило і дім знов переходив назад до компанії. Як хочете — я вам розкажу все чисто про всіх попередніх покушців.

Перша сімья були Німці. Всі чотири сімї, що купували сей дім, були з різних народів — бо різні народи наступали тут на різницях один після другого. В сам-перед, уже літ двадцять тому або й більше, на різницях і на всіх фабриках у Чикаго робили Німці. Потім як зменшили платню за роботу, Німці покинули і помандрували в інші штати, а на їх місце прийшли Ірляндці. Сім чи вісім літ Чикаго було цілком ірляндське місто. Тепер їх лишилось тут небогато, а більшість тих, що робили тут на різницях, помандрувала геть після того, як програли великий страйк і заробіток упав ще низше. Після того прийшли Чехи, а після Чехів — Поляки. Розказують люде, що такі переселення робив старий Дургем; він присягнув, що добере для Чикаго таких робітників, які ніколи не зроблять страйку. Для того він послав у найдальші і глухі закутки і села Європи своїх агентів і вони розпускали чутки про високі заробітки на різницях у Чикаго. Поляки наїхали сюди десятками тисяч, але згодом їх витіснили Литовці, а тепер уже Литовців помаленьку починають витісняти Словаки. Чи є на світі народ гірше забитий і безпомощний за тих Словаків? І їх також дурять чутками про великі заробітки — про дорожнечу прожитку їм нічого не кажуть; наїде їх сюди безліч, самі собі зібють вони ще низше заробітки, а фабриканти мов ті павуки, зловивши їх у пастку, витиснуть з них усю силу, а потім викинуть їх геть: іди собі куди знаєш.

Так ось, перші покушці сього дому — розказувала стара Маюшкіне, — були Німці. Батько був чесний, добрий робітник. Він уже виплатив був більше половини довгу, та пропав, бідолаха: звалив ся з елеватора на фабриці Дургема і

забив ся на смерть. Сімю його вигнала компанія з дому. А після них дім купили Ірляндці. Сімя їх була дуже велика; батько зашивавсь, бив дітей і тут цілими ночами був крик плач і лемент. Той Ірляндець брав ся до політики і належав до місцевого клубу, де скуповують голоси на виборах. Тому-то поліція знала його добре і ніколи не зачіпала; навіть як попав ся він раз, вкравши скілька коров у бідних сусід і продавши їх на різниці, та посидів за се тільки три дні у тюрмі і навіть не втратив роботи на фабриці; але він умер з перепою. Син його років зо два піддержував сімю своїм заробітком, але сам заслаб на сухоти і вмер. Сей дім неначе якийсь заклятий: у кожній сімі, що тут жила, неодмінно хтось занедужував на сухоти. Таких домів у сій частині Чикаго дуже багато. Буває иноді навіть, що одна кімната в домі якась нещасна: хтоб у ній не жив — мусить неодмінно заслабнути і вмерти. А в сій домі померло людей більше, ніж у всіх сусідніх; з кожної сімі, що тут жила, неодмінно хтось помирає, — найбільше діти, що служать на фабриці, довго не жививають. У давнійші часи, коли ще не було закона про дитячу працю, на фабрики приймали на роботу зовсім маленьких дітей. Тепер уже є постанова, щоб не приймати на фабричну роботу дітей до шіснадцяти літ.

— Невже? — спитала стару Маюшкіне тітка Елізбета.

Вона думала примостити на яку-небудь фабрику свого малого Станіслава. Стара Маюшкіне заспокоїла її.

— Закон нічого не видить, — сказала вона. Його можна обійти; треба тільки додати дитині скілька літ. Як-же не посилати дітей на роботу при такій нужді? А надто — дитині легше знайти роботу на фабриці, ніж дорослій людині. Там раз-у-раз ставлять якісь нові машини і до них приставляють дітей для догляду. Фабриканти охоче приймають на легку роботу дітей, бо їм дешевше платить ся за роботу.

Стара Маюшкіне розказувала їм далі про всякі нещастя, що скоїли ся з тими людьми, що купили “новий” дім після Ірляндців, а всі слухали її і потерпали від страху і не знали, чи правда все те, чи може стара трошки прибільшує. Ось вона все про сухоти говорить, а вони й не знали нічого про ті сухоти, хіба тільки те, що при них кашляють люде; а

дід Антон ось уже два тижні, як кашляє без перестанку. Але далі вони почули ще гіршу річ від старої Маюшкіне. Вони почали розпитувати її, чому-ж се ніхто з попередніх власників дому не міг виплатити довгу? І почала доводити їй, що воно-ж зовсім не так трудно. Але стара спитала їх:

— Чого-ж се ви рахуєте тільки дванадцять долярів у місяць? А проценти?

— Які проценти? — спитали зо страхом усі в один голос. Ми умовились платити тільки дванадцять долярів у місяць.

— Ба ні! — засміялась стара Маюшкіне. — Вас обдурили так само, як і всіх, хто перед вами купував сей дім. Стара справа! Адже-ж за розкладку виплати завжди беруть проценти. Ви прочитайте гарненько умову.

Тітка Елізбета, аж бліда з переляку, метнулась по ту умову, яка вже їм стільки клопоту і горя наробила, і принесла її. Стара Маюшкіне взяла умову, проглянула і знайшла те, чого було треба.

— Та вже-ж, дивіть ся, — сказала вона: ось тут ясно стоїть: “що-місячний виплат процентів по сім рокових”.

— Що-ж воно значить? — попенки спитав Юргіс після довгої мовчанки.

— А значить, що що-місяця ви маєте платити крім дванадцяти долярів і сорок центів проценту.

Знов настала довга, страшно сумна мовчанка. Вся сім'я почувала себе так, неначе-б упала на дно глибокого провалля, з якого нема виходу. Одчай взяв усіх. Тітка Елізбета почала стогнати, а Марія, заламавши руки, заплакала у голос. А бабуся Маюшкіне, мов та пророчиня гіркої долі, виясняла їм далі, як їх обдурили. Нарешті вона простилась з ними і пішла. А вся сім'я сиділа, мов пририта і проклинала лиху долю. Жінки плакали: прокинулись діти і собі заплакали.

Але слізьми лиха не відцурати. На другий день в ранці всі пішли на роботу. На фабриках до їх смутку всі були байдужі.

Тітка Елізбета і Она пішли до агента, плакали перед ним і гірко докоряли. Вислухавши їх, він спокійно сказав,

що проценти платити треба, а не сказав він їм про се поперед, бо се-ж така звичайна річ, що й дитина зрозуміє і він був певний, що вони се добре знають.

О-полудні Она пішла на фабрику Дургема, дочекалась обіднього перестанку і розказала Юргісови про сумний наслідок розмови з агентом. Юргіс і сам вже зарані предбачив се тай вислухав її спокійно.

— Я буду більше працювати, — сказав він своїм звичаєм, щоб заспокоїти Ону.

Але тут таки вони порішили, що треба буде і малого Станислава запрягти кудись у роботу на фабриці і Она буде шукати собі роботи. Річ була очевидна, що сам Юргіс ніяк не здужає справитись за всіх. Ранійше він ніяк не хотів, щоб Она ставала на роботу, а тепер уже муєїв пристати на се.

Незабаром одна знайома сказала Марії, що можна буде знайти місце для Они на фабриці Броуна, але попереду треба надзиртельниці всунути в руку десять долярів. Юргіс уже не сперечав ся, тільки хотів знати, який буде з тої роботи заробіток.

Она пішла на фабрику, затиснувши у жмені десять долярів. Надзирательниця прийняла її любенько, чомно поговорила з нею і сказала, що дасть їй легку роботу; шити пошевки для шинок і зможе Она заробляти до десяти долярів у тиждень. Малого Станислава тітка Елїзбета повела по переду до священика, щоб узяти свідоцтво, що йому шістнадцять літ, — хоч йому було тільки чотирнадцять. І з тим свідоцтвом хлопець почав робітницьке життє.

Стало ся так, що у Дургема на фабриці поставили нову машину, щоб збирати смалець; і до тої машини приставили Станислава.

Пройшов довгим кам'яним корідором і піднявшись по сходах на другий поверх, хлопець опинив ся у кімнаті без вікон, а світло там було електричне; отож там і стояла та машина, що збирала смалець. Топив ся він на верхнім поверсі і тоненькими смужками збігав по жолобках у бляшанки; смужки були білі, як сніг і з прикрим духом. Дивовижна машина була так хитро придумана, що як тільки бляшанки наливались повні — смалець переставав текти і підставка

з бляшанками сама поверталась і підставляла під жолобки порожні бляшанки. При машині треба було тільки двох людей: один підставляє порожнє начиннє, а другий здіймав повне; і так наповняло ся емальцем скілька сот бляшанок у годину.

Коли малий Станислав прийшов туди у-перше, надзиратель спитав його, скільки йому літ. І хоч хлопець сказав: “шістнадцять”, надзиратель все-ж таки велів показати свідоцтво; йому треба було того паперу, щоб усе було по закону, а чи правда воно, чи ні — йому було зовсім однаково. Потім він показав хлопцеві, куди треба ставити порожні бляшанки, коли машина повертаєть ся, і з того часу почало ся трудове життє малого робітника, почала ся його до-вічна праця задля шматка хліба. Годину за годиною, днину за дню судила йому доля стояти в тій кімнаті від осьмої до дванадцятої години в ранку і від пів-до-першої до пів-до-шестої у-вечорі, не маючи хвилини вільної: весь час він мусів доглядати, щоб цідив ся добре емалець у бляшанки. В літку від емальцю йшов такий дух, що аж нудило, зимою бляшанки примерзли до пальців хлопчині, бо у тій кімнаті не палили; пів року хлопець не бачив у будні денного сьвітла; і за се вкінці тижня він приносив до дому три доляри. Два міліони таких бідних працювало на фабриках Сполучених Штатів Америки.

А все-ж таки Юргіс і Она трошки повеселійшали: вони вираховали, що заробіток Станислава покриє той несподіваний видаток на виплат процентів і таким чином їм поки-що не треба боятись, що виженуть їх з дому. Радів і хлопець, що має й він тепер роботу й заробляє стільки грошей.

VII.

Ціле літо вся сімя щиро працювала і збирала гроші, щоб в-осени Юргіс і Она могли справити весіллє звичаєм далекої батьківщини. Аж тільки перед Пилипівкою справили нарешті те весіллє, а після його у них оказав ся новий довг — аж тисяча долярів.

Се було страшне діло. Молоде щастє молодої пари відразу отруїло ся журбою; і свято було для них гірше буднів,

бо раз-у-раз, мов тяжка мара гнітила їх думка про нужду і злидні.

На другий день після весілля, у сім годин ранку всі мусіли вже стати на роботу, бо бояли ся втратити її. Навіть малий Станислав мусів піти, дарма що був утомлений і недужий після того, як об'їв ся на весіллі тухлої ковбаси. Він ледви держав ся на ногах, стоячи коло своєї машини; надзиратель разів скілька штовхав його у бік, коли він куняв від утоми і мало не вигнав його зовсім з роботи.

Минув цілий тиждень, поки життя війшло у свою звичайну колію, але всі ходили пригнічені і сумні. Юргіс ще трохи здержував ся якимось, бо розважала його Она; один її погляд гасив у йому гнів, коли, бувало, серце його набірало через край. Всі думки його були тепер коло молодої жінки. Він знав добре, що тепер він єдина її опіка і оборона в житті і за неї він готовий був боротись і змагатись з цілим світом, щоб захистити її від смутку і страждання.

Юргіс втратив уже колишню віру в людей; він зрозумів що життя є боротьба всіх проти всіх і що в тій боротьбі слабші люде гинуть. Тепер уже він ставив ся до всіх з недовірем і навіть з ненавистю, бо знав, що скрізь тільки дурять і грабують — тай мусів оберегатись. Всі реклями у крамницях — безсоромна брехня; всі ті оповістки і афішки на парканах, на стовпах телеграфічних, у вагонах — усе се також брехня від початку до кінця. Брешуть і фабриканти, дурять і обдирають всю країну. Все тут одна брехня і омана.

Знав Юргіс усе се і готовий був до боротьби, але не мав певної надії, що поборе. Хоч і дбав він дуже за свою жінку, але вже через тиждень скоїло ся з нею лихо — та й не аби-яке, — а через такі причини, що побороти їх не сила була.

Одного ранку, як ішла Она на роботу, був холодний зимовий дощ. Непромокної одежи у неї, звичайно, не було. Юргіс посадив її у вагон трамваю. Не знали вони, що на половині дороги має бути пересядка, не знали й того, що кондукторі дають білети з пересядкою тільки тоді, коли їм се сказати зарані. Несмілива Она не сказала того кондукторови і він їй не дав білета на другу лінію. Довело ся їй другу половину дороги пройти пішки під дощем, промокла вона

вся і потім цілий день пробувала на роботі у холодних і вохких сутеренах. Після того вона два тижні нездужала, але на роботу не переставала ходити, бо не хотіла її освободити ні на один день, а боялась вона втратити службу. Надзирательниця почала поводитись з нею після того весілля дуже суворо; одно — через те, що Она не прийшла на роботу на другий день після весілля, а друге — що надзирательниця дуже не любила заміжних робітниць, бо сама була бридка, стара і додівувалась до сивого волосу.

Та се ще не всеньке лихо було.

Почали чоґось діти слабувати. Не знав ніхто, що в самім домі є причина хвороби: каналізації там не було, а під домом була глибока яма і там за п'ятнадцять літ назбиралося стільки нечистоти, що закаляв ся через те і ґрунт увесь і вода.

Не знали бідні люде також і того, що всі їх харчі підборні, фальшовані: і синьовате молоко, що брали вони для дітей у сусідній молочній, і чай, і кава, і мука — все було підмішано, та иноді ще й шкідливими річами; зелений горошок був фарбований отрутним мідяним окисом, а ласощі дитячі — аніліном. Там, на Литві, тітка Елізбета, знавшись на ліках, сама збирала й сушила всяке зілля і лічила дітей. А тут доводило ся купувати ліки в аптеках, та ще хто його знає чи й на ліках тут не дурили?

Поети кажуть, що страждання величать душу людську, але мабуть вони говорять не про ті страждання, що породила нуджа і убожество; бо такі страждання тільки принижують і калічать душу і для них нема слів у мові поетів. Яким-ж бо, справді, словами описав поет ту безліч нужди і всякої погани, що її як кошачині було у домівці нещасної литовської сімї? Се просто була для них кара Бґжа і ніякими способами не можна було винищити ту нечисть; купували на те лихо всякі порошки, але-ж вони, як усе патентоване в Америці, ні на що не здали ся.

Тяжкого горя завдавав цілій сімї старий Антон. Кашель його, через роботу в вохких сутеренах, чим-раз ставав гірший. Опріче того промокали старому ноги, дарма, що

справив він собі чоботи на грубих підшвах; промокали вони всякими спеціями і квасами, в яких маринували мясо. Через те раз-у-раз робились у старого на ногах болячки і рани. Ходив Антон до лікаря і той сказав, що се „професійне отруєне крові”; радив негайно покинути ту роботу, бо де-далі гірше йому порозідає ноги і пальці самі собою почнуть опадати. Але старий не піддавав ся; він пообв'язував собі ноги ганчірками і ходив на роботу. Та не довго він так потягнув, бо від тяжкого кашлю пішла йому горлом кров і він мусів лягти. Перемогав ся старий, як міг і все мав надію, що піддужа і знов буде робити; щоб заспокоїти старого, його вцєвняли, що місце на фабриці лишило ся за ним, хоч у дійсности на другий таки день там поставили на місце Антона молодого й доброго робітника. Через днів скілька знов напав старого тяжкий кашель і знов пустила ся горлом кров і, нарешті, одного ранку, як прийшли довідатись до його — він уже був мертвий і застиг.

Тяжкі тоді часи вже були для сімї і, на превеликий жаль тїтки Елізбети, не можна було справити Антонови такого похорону, як годилось-би давнім литовським звичаєм.

Похорон справили убогий і простий. Юргіс у неділю від ранку до вечора торгував ся з майстрами за труну і за могилу, торгував ся при свідках, бо добре вже знав американські звичаї: знав, що одурять, і заправлять потім більше, ніж було умовлено.

Двадцять п'ять літ прожив Юргіс з батьком у рідних лісах, а тепер довело ся поховати його у чужій, непривітній землі. Трудно й сказати, як воно важко було Юргісови; і може єдина розвага була у першій порі того горя, що мусів він клопотатись за той похорон, щоб вийшов він і чемний, і по змозі дешевий; тай ніколи було згадувать про колишнє життє і думати про своє горе.

Настала зима з лютими морозами і завирюхами — найтяжча пора для бідного фабричного люду. Всякі хвороби, — найбільше інфлюєнція та запалінне легких, — випукували собі жертви серед найслабших. Найгірше було сухітникам: страшно було ходити на роботу без теплої одежини,

а пропускати роботу не можна було ні на один день, бо зараз ставили другого робітника. А тих „других” було завжди досить: що-дня коло воріт фабрики стояла велика юрба безробітних, не вважаючи ні на яку погоду; вони відморожували собі руки, ноги, але проте приходили неодмінно що дня, бо більше їм нікуди було йти. Коли одного разу Дургем оповістив у газетах, що йому треба двісті чоловіка, щоб колоти кригу, то цілий день і цілу ніч юрби бездомних і голонних людей тягнулись на фабрику звідусіль, на превелику силу пробіраючих по великих снігових кучугурах і заметах.

Вони заповнили собою всі станції мійського трамваю, всі корідори, сїни, рундуки, спали й на дворі, збившись купою, щоб огріти один одного. На ранок коло воріт Дургема було вже до трьох тисяч народу, але з них вибрали тільки двадцятєро найдужчих; виявилось, що у газеті була друкарська помилка: замість „двадцять” поставили „двіста”...

За фабриками був уже степ, а далі велике озеро і з того боку завжди тягнув ся страшно холодний вітер; мороз доходив іншими днями до двадцяти градусів, а снігу іноді, паміталала завирюха аж по самісінькі вікна. Дуже трудно було ходити в таку добу тому, хто не мав теплої одіжи.

Жінкам і дітям було ще труднїйше, ніж чоловікам. Іноді вони їздили трамваєм, але й се було для них важко: малий Станислав, наприклад, заробляв у годину пять центів і жаль було платити стільки-ж за переїзд. Дітей кутали у хусту, аж іноді й пізнати їх не можна було, але й се не завжди помагало.

Одного разу, у лютій холод, той другий хлопець, що робив зо Станиславом при машині, що цїдила смалець, прийшов на роботу і почав дуже кричати й плакати з болю; його розкутали: вуха йому побіліли як сніг і зовсім замерзли; почали їх терти, але се нічого не помогло: вуха одмерзли і повідпадали. З того часу Станислав став дуже боятися холоду і що-ранку починав плакати, коли треба було йти на роботу. Юргіє мусїв водити його з собою на фабрику і назад одводити його у-вечері після роботи до дому, а як бу-

вав великий сніг і замети, то й носив його на плечах. Але иноді. Юргіс засиджував ся на різниці до пізнього вечора, як бувало більше роботи; тоді Станислав мусів довго чекати його у кутку холодного коридору, де він міг заснути і замерзнути.

Убійна камера, де робив Юргіс, не опалювалась і там було страшенно холодно, так як на дворі; тепло було тільки в тих відділах, де варили і топили мясо; у всіх інших відділах робочі дуже терпіли від холоду і часто застуджувались, бо доводило ся робити без курток і жителів, а іншим навіть тільки в одних сорочках і з голими руками. В убійній камері кров товариача примерзала до рук різників; холод бував иноді такий, що не можна було притулити ся до стіни або торкнути ся різача ножа, бо шкура з пальців прикипала до них. Робочі обгортали собі ноги газетним папером, а поверх того старими мішками, але все се промокало кровю і промерзало; вони знов обгортали новим шаром — і той знов промокав і промерзав; у вечорі, під кінець роботи, таким чином ноги у різників були грубі, як колоди. Потаєм від надзирателів вони, щоб відігріти свої ноги, клали їх у середину туш тільки-що зарізаного товару або під крати з гарячою водою. Але найгірше для різників було те, що вони мусіли заголяти руки під лікті при роботі; руки у них аж біліли від морозу, пальці дубіли і через се були часто нещасні випадки. Від теплої крові і від гарячої води завжди була така пара, що на скільки ступнів не було видко перед себе. І коли уявити собі, що у такий холод, серед хмар пари і туману надзвичайно швидко влізла робота і люде з довгими і гострими ножами перебігали від одної туші до другої, то треба дивуватись, що мало було каліцтв і що людей не гинуло тут так само багато, як скотини.

Та ще се лихо можна було-би якось терпіти, коли-б хоч було де присісти у теплі і попоїсти за пів години обідньої перерви; та про се не дбали фабриканти. І мусів Юргіс їсти свій обід, що приносив із собою, або тут-таки, на холоді, серед грязюки і смороду убійної камери, або бігти з іншими робітниками в один з сусідних шинків. По всій Ашланд-Аве

ню — вулиці, що йшла вдовж скотних дворів, цілою низкою стояли шинки; робочі так і називали її: “горільчана вулиця”. З другого боку, по “Сорок-осьмій” вулиці також було по скільки шинків на кожний квартал, а на перехресті тих двох улиць був “горільчаний майдан” — площа у шість десятин завбільшки; серед неї стояв желятинний завод, а кругом було до двохсот шинків.

На кожнім шинку були таблиці, що принажували голодних людей різними смачними стравами: “Пряжена капуста і франкфуртські сосіски. Просимо!” “Гороховий суп з бараниною. Заходьте!” — і т. и. Все се було надруковано скількома мовами. Не менше принадні були і назви шинків: “Теплий куток”, “Палац розкошів”, “Закуток чарівних мрій” і т. и. Скрізь утомлений і змерзлий робітник міг знайти захисток коло печи, горячу їжу і приятелів. Тільки конче треба було пити. Хто заходив у шинок і не пив, і їжі не купував, того без жалю зараз вигонили на мороз, а иноді ще й пляшкою у голову пускали, коли він не дуже швидко забірався. Всім робітникам се було добре відомо і томужто кожний, хто заходив — пив.. До шклянки горілки додавали миску горячої страви, ніби-то дурно. Але, звичайно, одної шклянки не було досить: частував приятель — треба було частувати й його; потім приходив ще який знайомий — треба було випити й з ним: робочій людині, мовляв, чарка горілки сили додає і знов іде чоловік на роботу бадьорний і охочий, забувши на часину про своє одноманітне і безнадійне трудове життя. А вертаючись до дому з роботи заходив собі також чоловік по дорозі погрітись у шинок; там йому й тепло було, і їсти давали, то й не треба було дуже поспішати до дому на вечерю — і сидів він там, у комнаті, цілий вечір; иноді й жінка приходила шукати чоловіка — коли сама, а коли й з дітьми; треба було й їм трошки погріти ся. Тай так, бувало, велсімя помаленьку привикала до шинку і до горілки. А фабриканти помогали шинкарям споювати роботу бідноти: платили вони не грішми, а квитками і нігде тих квитків не приймали і не міняли на гроші, тільки у шинках; а вже річ відома,

що шинкар з ласки не розміняє, а треба було хоч чарку випити.

Памятаючи про Ону, Юргіс не піддавав ся тому лиху. Забігаючи пообідати у шинок він пив тільки одну чарку, не більше; за се не долюблювали його товариші та й шинкарі не дуже щиро вітали його і мусів він що-дня переходити в инший шинок. Вечорами він ішов просто до дому, посадивши Ону у вагон трамваю і взявши на плечі малого Станислава. А повернувшись до дому він ще бігав по вугле на паливо і тоді тільки міг уже спочити і повечеряти. На всю їх квартиру була тільки одна піч у кухні і коло неї зібралась купкою вся сімя і вечеряли, поставивши кождий свою тарілку на колінах. Юргіс і Іонас після вечері викурювали по люльці і потім уся сімя лягала спати, не роздягаючись і накриваючись усім, що тільки було теплого в домі. Але холод иноді не давав їм заснути і тоді аж одчай брав бідних людей. Вранці треба було вставати вдосвіта і знов бігти на роботу. Щодень сили їх підупадали і здавало ся їм, що скоро вони зовсім виснажать ся і не будуть здатні до роботи. І ставала перед ними мара голодної смерті і лиха доля тих людей, що жили попереду них у тім домі.

VIII.

Але, хоч яка була тяжка та зима для бідної сімі литовських переселенців, у них ще не зовсім погасла надія на кращу долю і сю надію подавала їм тепер Марія Берчинська.

У житті Марії заходила тепер радісна переміна: в ній закохав ся Тамошіус Кушлейка. Маленького, тендитного скрипника вона причарувала своєю силою і жвавістю. Він почав ходити що-неділі до тітки Елізбети, а придивившись ближче до Марії, побачив, що у неї чиста, добряца, мов у дитини, душа і полюбив її ще більше.

Кушлейка був дуже несміливий і все більше мовчав, сядячи у кухні у Рудкусів недільними вечорами. Иноді просили його заграти на скрипку — і тоді він виливав усе своє кохання, все страждання у сумних згуках.

Однак Марія уміла і використати подекуди те кохання.

Тамошіуса часто наймали грати на вечоринках або й просто, так собі, запрошували його у гостини, знаючи, що він принесе з собою скрипку і не одмовить ся пограти, коли гості захочуть потанцювати. Раз він запросив Марію з собою на таку вечоринку і був дуже радий, що вона пішла з ним. З тої пори він уже ніколи не ходив на вечоринки без неї, а іноді, як бувало до приятелів, то брав і всю сімю з собою. Але навіть коли Марія, бувало, й сама ходила з Тамошіусом, то й тоді се було свято для цілої сімї, бо вона приносила до дому повні кишені ласощів для дітей, а старшим розказувала про ті смачні речі, якими її там частували. Отсе й вся втіха була для Марії на тих вечоринках, бо танцювала вона мало: Кушлейка був дуже ревнивий і заздрий і пускав її танцювати тільки зо старими або жонатими.

Таким чином в одностайнім і сумнім житті сімї Рудкусів було хоч невеличка розвага: жили вони так бідно і стільки горя та смутку мали, що не могли заводити багато знайомих; а тепер через Марію вони довідувались про все, що діяло ся на світі і вона їм розказувала, хто як одягаєть ся, скільки хто заробляє, хто в кім закохав ся, хто “у гречку скаче”, хто піячить і жінку бє.

Раз у неділю, вертаючись з вечоринки, що була на заручинах у знайомих, Кушлейка насмілив ся і признав ся Марії, що кохає її і хоче сватати. Вона так щиро зраділа, що тут таки на вулиці сама обняла його й поцілувала; на другий день вона розказала всім про таку свою радість. З тої пори, як приходив Тамошіус у неділю, то сїдав уже з Марією у парі, у кутку в кухні, обнявшись, а всі інші удавали, нібито не бачать їх.

Постановили, що весілле справлять по-весні і потім дадуть їм ту кімнатку, що на горі.

Тамошіус заробляв добре, а Юргісова сімья помаленьку виплачувала свій довг Марії, то й була надія, що до весни у них збереть ся досить грошей, щоб почати життє своїм кублом. Марія вже навчилась добре розмальовувати бляшанки; платили їх по чотирнадцять центів од сотні, а вона могла розмалювати сотню у годину.

Тай почула себе Марія дуже щасливою; її веселий сміх

і співу лунали так голосно, що аж сусіди чули.

Але знайомі радили їй не дуже піддаватись тим мріям і рожевим надіям, бо бувають всякі несподівані випадки і нещастя. Марія не хотіла їх слухати і жила собі любенько і щасливо у тих мріях. А як справді стало ся нещасте, то впала вона в той одчай, що аж жаль було дивитись на неї.

Стало ся справді страшне і несподіване лихо: закрили ту фабрику, де вона служила. Сього Марія ніяк не сподівалась: їй здавало ся, що ся велика фабрика нерушима і вічна, як місяць і зорі на небі. А тим часом одної суботи вивішено там було оповістку, що після роботи всім дадуть роцот, бо фабрика зовсім закриваєть ся. Люде розказували Марії, що стало ся воно через те, що торговля впала і у складах фабричних назбирали ся цілі гори непроданих консервів; і не тільки на тій фабриці, але й на багатьох інших. Надія була що може на літо фабрика знов відкриєть ся, але напевне того ніхто не знав. А заказів на консерви не було зовсім.

Марія вернулась до дому з розбитими надіями. У перший день безробіття, щоб не сидіти дурно, вона заходилась чистити і мити всю домівку. Але по сій роботі не могла вже всидіти, згорнувши руки і побігла знов шукати роботи. Та не пощастило їй ніде: позакривались усі фабрики консервів. Марія рада була-б стати хоч за наймичку у трактирі або в иншій якій місці, але ніде її не приймали, бо не знала вона англійської мови. Перерва роботи на фабриках консервів відгукнулась і на роботі в різницях: там, що правда, роботи не спинили, але в значній мірі зменшили її і робочим від того дуже гірко стало.

Різники мусіли приходити, як і звичайно, в сім годин ранку, але товар пригонили для убою лиш в годині одинадцятій або й ще пізніше; і мусіли люде стояти на холоді, мерзнути без роботи; коли нарешті пригоняли товар, то руки у різників аж подубіли і поклякли від холоду; а надзирателі не вважали на се і, “підганяли” роботу. Бувало тепер так, що Юргіс заробляв не більше шости доларів за цілий тиждень, бо платних робочих годин він мав не більше шости в день, хоч мусів сидіти на різниці цілєсінський день. Робота запізняла ся ще через те, що на залізницях були великі сні-

гові замети і поїзди з товаром дуже запізняли ся. Для фабрикантів се було вигодно і вони зовсім не вважали на те, що робочі мерзнуть на холоді без роботи. Юргісови довело ся і свят-вечір і перший день Різдва просидіти на різниці, дождаючи роботи, а роботи не було, бо товару не привезли.

Все се було дуже сумно і прикро, але ще гірше було те, що робочих дуже кривдили при роцоті. Звичай був на фабриках такий, що коли робочий опізняв ся хоч на одну хвилину, то йому не доплачували за цілу годину; коли-ж він починав роботу ранійше, то йому за се нічого не доплачували. Також і під кінець дня за неповну годину робочим нічого не платили, а надзирателі навмисне старали ся зганяти людей з роботи хоч зо чверть години ранійше, щоб при роцоті недоплачувати їм. Таких шахрайських способів уживала фабрика для того, щоб зірвати що можна з робітника на дурницю. Не диво, що між робітниками і надзирателями була повсякчасна ворожнеча і боротьба: робочі старались яко-мога розтягнути час, а надзирателі — скоротити його: “підганяти” робочого. Та і надзирателів не завжди можна було винуватити: того вимогав від них фабрикант-хазяїн.

Тільки тепер Юргіс почав розуміти потребу боротьби робочих на свої права. Тепер він сам готов був боротись і бачив, що самотужки боротьба неможлива. Коли Ірляндець, член спілки різників, знов предложив йому пристати до їх гурту, він тепер зовсім инакше озвав ся на се.

— А й справді, — думав собі Юргіс, — згуртовавши свої сили до-купи, робочі можуть бороти ся з фабрикантами.

Ірляндець розказав йому про робочі спілки і про страйки в Америці і тоді тільки Юргіс зрозумів, що воно значить життє у вільній країні свободи. Він зараз пристав до робочої спілки, а не минуло й тижня, як уже вся сімя його також записала ся у члени спілки. Вони почепили собі членські значки і дуже пишались тим і раділи, бо здавалось їм, що тепер за ними — сила і нема чоґо боятися ніякого лиха...

Але як-раз після того, як Марія записалась у робочу спілку, днів через десять закрила ся та фабрика, де вона служила. Тоді вся сімя зажурилась.

Вони ніяк не могли зрозуміти, як могла спілка допустити до такого нещастя? І на першій зібранні спілки Марія, прийшовши, сказала палку промову з сього приводу. Зібрання було ділове, всі говорили по англійськи, але Марія на се не вважала: не вважала вона й на те, що голова зборів спиняв її і слухачі протестували; вона виговорила все, що назбиралось у неї в серці; лаяла фабрикантів за те, що там визискують робочих, докоряла їм робочим за те, що не протестували проти таких вчинків фабрикантів. Нарешті вона замовкла і сіла, схвильована і червона, а зібрання спокійно перейшло собі до біжучих справ і до виборів нового секретаря.

З Юргісом на тім першій зібранні стала ся трошки неприємна пригода: був там один Ірляндець Фінеган, який говорив такі чудацькі промови, що ніхто не хотів його слухати. Побачивши нову людину, Ірляндець накинув ся на неї: він вхопив Юргіса за гудзик і почав викладати йому свої теорії з погляду спиритизму і впливу духів на життя суспільне. Бідний Юргіс аж упрів з цереляку: бо одно — що він не розумів мови Ірляндця, а друге — що у того промовця були гнилі зуби і дуже прикрий дух із рота. Не знав Юргіс як від його визволитись і куди подіти ся; аж нарешті хтось знайомий побачив таке прикре його становище і визволив його від прикрого красномовця. Юргіс зараз шугнув у куток і заховав ся там, щоб у-друге не потрапитись.

Юргіс не пропускав ні одного зібрання робочої спілки. Він уже починав трошки розуміти англійську мову, а чого не розумів — те розказували йому знайомі. На зібраннях бували иноді дуже щирі і палкі промови і захоплювали вони Юргіса.

До сього часу він нікому не йняв віри, окріче своєї сімї, а тепер побачив, що в його є багато товаришів таких самих бідних, обдурених і покривджених; і зрозумів він, що тільки зєднавшись у щільний і згідний гурт вони матимуть силу обстоювати свої права і бороти ся з визиском; та боротьба уявляла ся йому, як святе діло, як хрестовий похід.

Юргіс що неділі ходив до церкви, бо всі так робили; але церковна служба ніяк не вражала його душу. Плакати

при молитві, по його думці, було бабське діло. Але тепер перед Юргісом відкрилась нова віра і цілком обхопила всю його душу. Віддав ся він тій вірі щиро і завзято, з запалом неофіта. Він почав нахилити до робочої спілки всіх земляків — Литовців, а як котрий вагав ся або не хотів приставати, як колись і він сам, — він хвилював ся, кричав і гнівав ся і готовий був ширити нову Євангелію братерства, лякаючи людей своїми дужими кулаками.

IX.

Приставши до робочої спілки Юргіс за перше діло постановив собі навчити ся англійськ. мови; він хотів розуміти все, що говорять на зібраннях і сам хотів говорити. Він старав ся прислухатись до англійської мови скрізь, де була нагода, а найбільше він переймав од дітей тітки Елізбети, які дуже швидко навчили ся в школі говорити по англійськи. Окріче того Она читала йому книжки, які він добував у знайомих. Юргіс захотів і сам навчитись читати і для того почав ходити у вечірні школи для дорослих людей; хоч на пів години, а забігав він туди що вечора; там його вчили читати і писати і навчили іще багато дечого, коли б тільки він мав більше вільного часу.

Єднаючись у спілці з робітниками Юргіс довідав ся про багаті нових річей, яких він досі і в думці не мав. Почув він про демократичний лад державний; сама робоча спілка була неначе маленька республіка, де кожний приймав участь у загальних громадських справах. Так Юргіс помаленьку почав міркувати дещо про політику. Там у батьківщині, у Росії, люде не мішались у політику; на державний уряд і всі його вчинки люде дивились, як на якесь природне лихо, на яке нема ради. “Зігни спину, притай ся, голубе, — мовляли там старі люде, — то може якось промине, може Бог укріє!” — немов се був град який або хуртовина лиха.

У перший час, приїхавши в Америку, Юргіс думав, що і тут такі самі порядки; бо й тут багаті забрали все у свої руки, а біднота, не маючи роботи — пропадала з голоду в Америці так само, як і в Росії.

Раз якось в обідню перерву, підійшов до Юргіса нічний

поліцейський сторож фабрики Броуна і спитав його, чи не хоче він зробитись американським громадянином? Він розказав йому і про всі вигоди такого звання: перше — що за се нічого не треба платити, а тим часом можна прогуляти пів дня і фабрика нічого за се не вирахує з платні, а друге — що коли настане час виборів, він матиме право голосувати, а се право дуже важне. Юргіс пристає на се; тоді сторож сказав скільки слів надзирателеви і Юргіса пустили на цілий день. Се його здивувало дуже: бо коли він просив одпуску на один день для весілля, то йому не дали, а тепер пустили і навіть гроші заплатили за прогульний час. Юргіс пішов за сторожем; той по дорозі забрав ще скількох робочих — з нових переселенців: Поляків, Литовців та Словаків. Всіх їх посадив він у великий діліжанс, запряжений у четверо коней; там уже сиділи чоловіка з двадцятю нових робочих. І повезли їх через усе місто, а по дорозі ще й пивом почували, і нарешті довели до великого кам'яного будинку. Там їх чекав уже чиновник, що приготував папери для них усіх — треба було тільки вписати їх імена.; далі кожний мусів дати присягу, себ то промовити якісь невідомі для його слова і потім йому дали до рук дуже поважний документ, з печаткою і з національним гербом Сполучених Штатів. Всім їм потім обявили, що вони вже громадяне американської республіки і рівні з самим президентом.

Через два місяці після того прийшов до Юргіса той самий чоловік і сказав, що треба записатись у виборці і показав йому, куди для того треба йти. А коли настав день виборів, то у всіх фабриках було вивішено оповістки, що хто має подавати свій голос, той може йти собі з роботи й вернутись аж на другий день у ранці. Той самий поліцейський забрав Юргіса і інших робочих, повів їх в окрему кімнатку у найближчий шинок і розказав увесь порядок, як треба подавати голоси; потім він дав кожному по два долари і повів їх туди де відбувались вибори. Юргіс був дуже гордий, що він уже повноправний громадянин. Вертаючись до дому він зустрів Іонаса і той розказав йому, що умовив ся був з поліцейським і за чотири долари продавав свій голос три рази.

Товариші - спільчане розказали потім Юргісови всю ра-

хубу з тими виборами. Він довідав ся, що Америка різнить ся від Росії тим, що у неї демократичний державний лад, себто чиновники, що кривдять і обдирають народ, тут усі виборні. Є тут дві ватаги грабіжників, які силкують ся перемогти одна - одну і звать ся вони: політичні партії. Котра з них накупить собі більше голосів виборчих, тая й захопить владу у свої руки. Иноді боротьба буває дуже завзята і тоді партії старають ся зеднати собі бідний фабричний народ здебільшого се буває при загально - державних виборах; а на місцевих виборах завжди перемагає демократична партія.

У фабричній окрузі верховодив демократ — маленький Ірляндець Майк Скеллі, дуже значна людина у демократичній партії. Він дуже пишав ся своїм становищем і гордо говорив, що може всіх купити. Він був страшенно багатий, бо брав участь у всіх великих і дохідних, хоча й незаконних підприємствах в окрузі Чикаґо. Він закупив величезне місце біля різниць, де скидали все сміття і нечистоти з цілого Чикаґо. Попереду він поставив там велику цегельню — ту саму, на яку звернув увагу Юргіс, як пішов з Оною на проходку у перший день приїзду сюди; — Майк Скеллі брав глину для цегельні, а потім у ті ями та глинища скидали нечистоти і сміття з цілого міста — на се Скеллі примусив мійську управу; а потім, коли ті ями були засипані — він будував там дома і продавав їх робочій бідноті на шахрайських умовах. До його належав і став стоячої води за різницями; зимою він рубав там кригу. Цеглу-ж він продавав місту по такій ціні, яку сам настановив і возили її з цегельні коштом міста. Мало не всі будинки, що ставив він на своїй землі, будували йому мійські робочі, коштом міста — таж хитро він умів свої справи обробляти. А коли яке небудь з його шахрайств виявляло ся і починали про се писати в газетах, він завжди вмів викрутитись, і, як то кажуть, з води сухим вийти: підставляв — за добрі гроші — кого небудь такого, що брав на себе всю провину, а потім кудись счезав. Нікому не було охоти змагатись або сваритись з Майком Скеллі, бо він міг зробити все, що хотів. Одною слова його було досить, щоб робочого прийняли на всяку фабрику. У його самого було багато прихильників і всі вони належали до тої політич-

ної партії, яку він завів. Партія мала свій дуже гарний клуб для зібрань, а иноді там бували бійки цівнів і навіть собак. Всі поліцейські з округи належали до тої партії. Самого Скеллі і всіх членів партії прозвали “червоношкурими”. У дві виборів усі вони ходили з кешенями, повними грошей, і мали право пити даремно, скільки захочуть, у всіх шинках. Люде говорили, що і всі шинкарі також належали до “червоношкурим”, бо торгували вони і у неділю, не вважаючи на заборону і вели ся там запальні гри, також недозволені. Вся пожарна команда також була в руках Скеллі, як і взагалі все, з чого міг він тягнути собі користь. На всі урядові посади в окрузі: смотрителів водопроводу, смотрителів базарів і вулиць і всякі інші — назначали “червоношкурим” прихильників Скеллі і всі люде мусіли годити йому, бо змагати ся з ним було небезпечно: вся влада, всі фабрики і навіть крамниці держали його руку і слухали його. Навіть власники скотних дворів побоювались Майка Скеллі; силу мав той чоловік і скрізь були у його приятелі і прихильники. На виборах він пишав ся тим, що походить з простих робочих, а тепер може зробити все, що схоче.

Неодмінно треба було, наприклад, поставити міст на Ашленд-Авеню; кущі, скотарі і фабриканти робили всякі заходи перед мійською управою і нічого не могли вдіяти, аж поки не звернулись до Майка Скеллі: постарались задобрити його — і міст зараз було побудовано. Так само було і з “Шипуном-річкою”: мійська управа хотіла примусити фабрикантів засипати її: Скеллі поміг фабрикантам викрутитись від того і постанова управи була скасована. Треба-ж знати, що воно таке була “Шипун-річка”. На поверхні води збиралась густа і груба кора, по якій могли ходити курчята; иноді провалювались через ту кору й люде — перехожі, хто не знав тої місцевости. Бувало й так, що кора тая, що була дуже масна, займалась пожаром: річка починала горіти і приїздила пожарна команда гасити її.

Якийсь дотешний чоловік задумав збирати ту кору і топити з неї лій; але фабриканти схопились і не дали йому: суд при позві, постановив, що нечистоти спускають фабриканти то й кора на річці належить їм. Отже мійська управа хо-

тіла засипати ту протоку, бо від неї був шкідливий і тяжкий дух, але Майк Скеллі поміг фабрикантам оборонити ся. Інороді бували на фабриках ще гірші злочинки. Були, наприклад, потайні водопроводні труби, якими фабриканти крали, у міста мільярди відер води; газети були підняли гармидер з сього приводу, але фабриканти подбали, щоб се діло загасити і потім знов крали собі воду потихеньку.

Але найгірші злочинства робили ся на фабриках консервів. Скрізь було відомо, що на різницях сидять урядові ветеринарні інспектори і люде думали, що се певна запорука, що мясо на консерви іде свіже і здорове. Але всі ті ветеринарні інспектори — а було їх сто шістьдесять і три — назначились на службу за згодою і протекцією самих фабрикантів. Вони ніби-то були на державній службі, але се було тільки для форми, для того, щоб запевнити інші держави, що в Америці все робить ся по закону. Ті інспектори ставили свої тавра і печатки тільки на те мясо і консерви, що йшло за границю. А для догляду за тими продуктами, що йшли на місцеві потреби і вжитки, була при мійській управі окрема комісія з трьох членів. Але та комісія нічого не робила. Було раз, що член мійської санітарної комісії, лікар, догледів і забракував одну туберкулічну тушу, не пустив її в продаж і звелів облити гасом. Фабриканти вжили таких заходів, що того лікаря зараз було зміщено геть з посади і з тої пори ніхто з членів мійської комісії нічого не робив. Чутки ходили такі, що фабриканти платили по дві тисячі долярів у тиждень, кому слід, за те, що пропускали туберкулічні волові туші і стільки само за свиней, що погинули від холери по дорозі до різниць. І що дня такі туші повними вагонами везли у місто Гльоб в Індіані, на сало та смалець.

Про всі такі справи довідував ся Юргіс помаленьку від робочих, котрі самі бачили ті події, що робили ся на консервних фабриках. Один Литвин — різник, що служив на тій самій фабриці, де й Марія, розказував, що у них навмисне скуповують для консервів слабий і покалічений товар і для сього нарочиті агенти їздять по всій Америці. На різниці часто пригоняють хворих волів, особливо з тих, що вигодовують ся на броварах: у них все тіло покрите болячками і наривами,

аж страшно дивитись; ті нариви або самі розсїдають ся, або розрізують їх ножами різники, вже як білюють і патрають тушу; матерія і юшка з них бризкає в очі, а різники не мають часу витертись навіть, бо й руки у них завжди закрївавлені. І з такого поганого мяса роблять консерви для війська; від таких консервів у Сполучених Штатах померло солдатів удвоє більше, ніж од еспанських куль: навіть ту огидну погань ставили для війська не свіжу, а стару — всі ті консерви що залежались у складах по скілька літ.

Одної неділі у-вечорі Юргіс покурював люльку коло печі у кухні з одним старим робітником, що прийшов у гостину до Йонаса і почув він од його багато цікавих річей.

Фабриканти консервів були правдиві альхеміки. Наприклад — вони пускають у продаж екстракти з грибів, але робочі, що роблять ті екстракти, грибів і в очі не бачуть ніколи; або-ж пускають у світ “консерви з курчат”, а роблять їх з волових кишок, свинячого сала, волового лою, а иноді додають обрізки телятини; ціни на ті консерви ставлять на бляшанках різні, хоча й кладуть туди одну мішанину. Точнісінько так роблять ся “консерви з дичини” та інші всякі. Все се робить ся з непотрібних обрізків і фляків, з лою, сала, вареної картоплі, тільки для різних смаків додають різних хімічних спецій і фарб, иноді навіть шкідливих. За всяку нову вигадку, новий “секрет” Дургем платить добрі гроші; але тепер ледве чи можна вже вигадати що небудь нове, бо так багато вже є того шахрайства. А вже про те, що беруть на консерви конину і козлятину замість баранини, що переробляють старе їлке масло хемічними способами на свіже — про те й говорити нема що, бо се дрібниці.

Ще один сумний бік був у тій справі з мясом і консервами: се хвороби робітників.

Ще коли Юргіс у-перше оглядав з Шедвілою різниці він дивувався, скільки преріжних галузів має се широке діло; а тепер він побачив, що кожна така галузь на фабриках — є маленьке пекло для робітників у тім великім пеклі, яким були різниці. У кожному відділі була своя спеціальна хвороба робітників. Свої безчесні шахрайства ще могли фабриканти подекуди сховати від ока людського, але хо-

роб робітників сховати не можна було. Наприклад у тім відділі де старий Антон знайшов собі смерть, тіло робітників страшенно розідали ті кваси і спеції, що вживали ся для маринування. Не було ні одного робітника, який не мав би якої страшної рани або каліцтва: найменша рана або виразочка ятрилась і розгнівалась, рани і язви покривали суглави на руках, наривали і облазили нігті, суглави розпухали так, що пальці не могли вже згинатись і стреміли, мов якісь страшні безформні колодки. У тих відділах, де варили м'ясо, робітники дуже слабували на ревматизм і сухоти.

Була ще одна дуже важна робота: носити туші з холодильні на-гору; туші важили по двіста фунтів або й більше, а робота починала ся о четвертій годині вранці; найдужчий робітник не видержував тої роботи більше двох літ. Дуже гірка робота була очищати овечі шкури од вовни: їх поперед мочили у ріжних квасах і воно страшенно розідало руки робітникам. У бляхарів, що робили бляшанки для консервів, також були дуже покалічені руки. Дуже небезпечна була робота при штамповій машині: вона орудувала так швидко, що при найменшій необережності робітникам відрубувало пальці, а иноді й цілу руку. Були знов робітники, що підіймали корбами туші тільки-що вбитого товару і подавали їх різникам до білування; ті робітники раз-у-раз перебігали по горищі від одної корби до другої і мусіли цілий день ходити зігнувшись, щоб не зачіпати головами за бантини; через скілька літ такої роботи вони вже не могли випростати спину на віки. Але найгірше було робітникам у тих відділах, де варили м'ясо на консерви, топили з його смалець і лій, а з непотрібних і ні-на-що вже нездатних оклапків і всякої покиди робили екстракти і порошок для угноєння землі. Сих відділів ніколи не показували стороннім людям, бо сморід і дух там був нестерпимий; робітника і здалеку, за п'ятьдесят, ступнів можна було носом почути. Ті робітники мусіли мішати і перекопувати варево у величезних котлах, перебігаючи по кладочках, а стояла там така густа пара, особливо зимою, що люди мусіли всю свою увагу звертати на те, щоб не послизнутись по мокрій кладці і не впасти до котла. А все ж таки трапляло ся часто, що падали робітники у котли

і тоді виймали звідтіля тільки розварені частки їх тіла. Інші й не виймали навіть — бо даремна праця — і варились вони по скілька днів. . . А з фабрики вицускали у бляшанках знаменитий “очищений Дургемовський смалець”.

Х.

У першу половину зими сім'я Юргіса мала ще досить грошей, щоб не сидіти голодною і виплачувати частинами свої довги; але як зменшились заробітки Юргіса з десяти доларів у тиждень на п'ять чи шість, то стало дуже скрутно і грошей тільки що на хліб ставало. По весні стало ще гірше. Марію брав одчай, бо фабрика її стояла закрита; вона витратила вже останні гроші, які була собі відклала на весілля, а про те весілля вже й думати не можна було. Бідна Марія не хотіла покидати сім'ю у біді, а брав її страх, що як витратить вона до останку всі свої гроші, то доведеться їй дурно обідати сім'ю, що й сама була голодна. Юргіс, Она і тітка Елізабета радилися що дня, якби викрутитися з тої бідноти, але нічого не могли придумати. А лиха доля раз-у-раз додавала їм нових, несподіваних клопотів.

Мало не що дня траплялись якісь нові видатки. Наприклад позамерзали водопровідні труби, а коли тітка Елізабета, не знаючи тої справи, почала гріти їх, щоб розмерзлись, — вони потріскалися і вода залила всю хату. На біду сталося воно тоді, коли не було дома нікого з чоловіків. Тітка Елізабета мусіла побігти по майстра водопровідного; той майстер сказав заплатити собі по сімдесят п'ять центів за годину роботи і стільки ж помішникови, який тільки стояв і дивився, а сам нічого не робив; та ще рахунок подав за якісь матеріали.

Далі, після нового року, як пішла тітка Елізабета платити гроші агентові, він нагадав їй, що треба платити за асекурації дому; бідна жінка перелякалася тим новим видатком; тоді агент вияснив їй, що по умові вони повинні асекуратувати дім своїм коштом у тисячу доларів.

Бідна тітка Елізабета заплакала гірко і спитала агента, скільки воно вийде платити на рік тої асекурації?

— Сім доларів у рік, — сказав агент.

Того ж вечора Юргіс, дуже сердитий, пішов до агента і попросив його нарешті сказати все чисто: які ще оплатки будуть з них дерти.

— Вже ж умова підписана, то можна говорити все по щирости, — додав він з гіркою усмішкою.

Агент не образився і спокійно сказав, що окрім асекюрації вони мають платити десять долярів у рік мійських податків та шість долярів за водопровод — і вже більше нічого, окрім звичайних що-місячних виплат за довг і процентів.

— Може ще стати ся, що місто постановить провести по тій вулиці каналізацію, — додав агент; тоді всі власники домів будуть платити за се окремий податок.

Юргіс пішов до дому трошки заспокоєний, бо принаймні тепер уже знав, що не буде з того боку нових несподіваних клопотів. Він тепер добре бачив, як підловив їх той агент і постановив собі, що треба боротись і не піддаватись.

Настала весна і визволила бідну сімю від холоду. Але з весною настали й нові лиха. Тут кожна пора року мала свої прикрі прикмети і трудно було сказати, яка пора гірша. Весною почали ся холодні дощі, мало не що дня; на вулицях стояли великі калюжі і грязюка була страшенна. На роботу не можна було пройти, не замочивши собі ноги і найгірше від того було жінкам і дітям. Потім наставало літо, страшенна спека — і тоді на різницях було справжнє пекло; у Дургема що дня вмирало скілька чоловіка від тої духоти. Кров і всяка нечистота стояли калюжами у різницях, все се загнивало, парило ся і тяжким духом смерділо; надто там ніколи не мили стін і долівок і того брудного лепу назбирала ся од віку. Різників на-скрізь проймав той гнилий дух, вони його завжди носили з собою і різника можна було почути дуже здалеку. Найчистійші і охайні люде серед такого бруду ніяк не могли вдержати себе чисто; не було навіть де помити руки і робітники обідали з закрівавленими руками; при роботі не можна було витерти лиця; ніколи було і нічим. А коли лице покривало ся потом, його обсідали мухи, яких були хмари і на різницях і у всіх домах, що коло них, і на всіх фабриках — се була для робітників якась кара єгипетська.

І в літку, так само, як і зимою, робота йшла невпинно;

робітники ніколи не бачили свіжої живої зелени, не дихали чистим повітрям. У скількох верстах за фабриками було велике озеро Мічиган, з чистою блакитною водою, але для робочого люду воно було майже таке недоступне, як хвилі тихо-го океану, бо цілий тиждень не було вільної години, хіба що геть пізно у вечорі, а в неділю кожний був такий втомлений, що ніяка проходка йому не йшла на думку. Після великодня знов відкрила ся та фабрика, де служила Марія. І знов у домівці залунали веселі співи Марії і скрипка Тамошіуса Куншлейки грала вже не так сумно.

Але таке щастє тревало не довго; через два місяці знов на голову Марії впало лихо: її вигнали зо служби, дарма, що цілий рік вона прослужила щиро і навчилась уже дуже добре малювати бляшанки. А стало ся воно через те, що на зібраннях робочої спілки Марія говорила дуже палкі і бунтарські промови і намовляла своїх земляків до боротьби з фабрикантами. Фабриканти держали своїх шпигів у всіх робочих спілках і знали дуже добре все чисто, що робить ся і говорить ся серед робітників; знали все навіть ранійше і подробнійше за самих членів спілки, бо навіть деякі виборні у раді робочої спілки були підкуплені.

Почало ся у Марії з того, що одного разу її обшахрували при росплаті і недоплатили за триста бляшанок. Вона наробила гармидеру; у ту пору вона вже добре навчила ся англійської мови і обляяла надзирательницю, як слід. Коли при кінци другого тижня знов їй не доплатили — вона побачила, що се не проста помилка, а завзяли ся на неї навмисне. Вона пішла шукати правди до старшого у відділї, не послухавши своїх товаришок, що раяли їй промовчати і покортись. Старший сказав, що розбере сю справу, але поводив ся з Марією дуже суворо. При кінці третього тижня надзирательниця сказала Марії, що фабрика не хоче більше держати її на службі. Марію се мов громом вдарило: вона спочатку не знала, що їй сказати, потім впала у злість, кричала й проклинала всіх, казала, що не вийде з фабрики, бо се місце належить ся їй по правді і по праву; але ніхто її не хотів слухати; наприкінці вона сіла долі і гірко заплакала.

Се нове лихо скоїло ся саме у недобру пору: саме тоді,

коли Она сподівала ся дитини і Юргіс старав ся одкласти трошки грошей на ті родини. Він чув такі страшні речі про місцевих бабок, що постановив узяти для Они справжнього лікаря, хоч би як воно дорого коштувало, хоч би довело ся самому голодувати — аби тільки було чим оплатити лікаря.

У Марії лишило ся грошей тільки двадцять і п'ять долярів. Що дня вона оббивала пороги по всіх фабриках, але тепер уже не було у неї надії знайти роботу. Вона була роботяща і така дужа, що могла б робити не менше за чоловіка; але тепер, як утратила вона надію на роботу, то неначе й сила у неї пропала. Гірко достав ся їй перший досвід життєвий; тепер вона зрозуміла, — а на її прикладі і вся сім'я побачила, — що тут не можна давати волю своїм почуттям і даремна річ шукати правди; знайшов роботу, то й держись її цуцко і покоряй ся, щоб міг удержати її за собою.

Минув місяць, а Марія все ще була без роботи. За той час вона перестала платити свою вкладку у робочу спілку і прокляла той день, коли на своє лихо записала ся у ту спілку. Нарешті аж на п'ятий тиждень вона знайшла собі місце на різницях: їй доручили очищати м'ясо з волових костей. Се була чоловіча робота, але Марію взяли тому, що вона була дужа, як чоловік, а платили їй дешевше, як жінці. Се була вигода для хазяїна.

Ранійше Марія була-б одмовилась від такої роботи, бо приставили її до хворих і дохлих туш, але тепер біда примусила її і до такого огидного діла. Її заперли в один з таких кутків, де ніколи не буває соняшного світла і куди ніколи не заглядає стороннє око. Під нею були холодильні, де заморожували м'ясні туші, а над нею був відділ, де варили м'ясо. Отже мусіла вона цілий день стояти на холодній, як крига, долівці, а в голову її так парило, що аж м'ясно ставало і дихати важко було. І мусіла вона там від ранку до пізнього вечора обчищати сотні фунтів того шкідливого м'яса від костей. Робота була дуже прикра і важка, а надто треба було робити дуже швидко, щоб поспішати за іншими, а при такій покvapній роботі не трудно було порізати собі руки і пропасти від зараження крові. При таких тяжких умовах доводило ся робити Марії, а проте вона не журилась і була весела: вона могла

тепер платити за своє содержанне і ще допомогти своїм близьким, а до всього иншого їй було байдуже. А про своє весілля вона також не дуже журилась: чекали вони його так довго, то почекають ще трохи. На один заробіток Тамошіуса вони не могли-б прожити, а покидати родину тепер при скрутті також не можна було.

Тамошіус заходив до Марії вечорами; вони сідали у кухні у кутку, брали ся за руки тай муєли тим завдовольнятись. Але що-день скрипка Тамошіуса грала сумнійше і жалібнійше, а Марія, згорнувши руки, слухала і плакала, і тіло її тремтіло: у тих жалібних згуках вчував ся їй плач ненароджених дітей, що просили собі у неї життя.

Сумний досвід Марії завдав страху і Онї. Служба на фабриці дошкуляла їй ще гірше, ніж Марії але Она розказувала дома дуже мало про ті кривди, які доводило ся їй там терпіти, бо боялась, щоб Юргіс, розпаливши ся оборовяти її, не наробив лиха — і не хотіла вона йому журби та болю завдавати. Надзирательниця місс Гендерсон, що не злюбила Ону, була дуже темна і непевна особа; колись вона була у перелюбнім звязку з управителем одного з відділів фабрики; щоб збути ся її, коли вона йому вже надокучила, він дав її посаду надзирательниці. Але вона його не покинула: не раз вона робила йому бешкети і їх сварки та лайки чула вся фабрика. Місс Гендерсон була дуже лиха і сварлива: у своїм відділі вона бунувала від ранку де вечора. Деякі робітницї підлизували ся до неї, догоджали їй, доказували до інших і через те там завжди було, як у пеклі. Але найгір було те, що Місс Гендерсон, опріче посади на фабриці, мала ще инше діло, яке давало їй добрі доходи: у місті вона держала публичний дім у спілці з одним нечемним, пикатим Ірляндцем, що звав ся Коннор і служив на фабриці Броуна за надзирателя у тім відділі, де запаковували туші, що йшли за-границю. Коннор поводив ся дуже нахабно з жінками і раз-у-раз зачінав їх, коли вони йшли на роботу або вертали ся до дому з фабрики. Коли на фабриці зменшала ся робота і частину робітників роцитували, безробітні жінки і дівчата переходили у публичний дім; Місс Гендерсон таким чином вела два діла відразу: і своє власне, і відділ на фабриці Бро-

уна. Бувало й так, що жительки публичного дому переходили на службу на фабрику і робили по-ряд із чесними дівчатами; іноді навіть чесних дівчат і жінок вигоняли зо служби, щоб зробити місце для тамтих. Зв'язок між тими двома “фабриками” був такий тісний, що робітницї у відділі Місс Гендерсон згадували раз-у-раз про “мійський дїм”, а балакаючи про його поглядали скося і з усмішкою на тих робітницї, які ще про сю справу не знали.

Коли-б не страх безробіття і голоду, Она сама була-б покинула то погане місце і одного дня там не служила-б; а тепер вона дуже бояла ся, щоб їй не одмовили роботи. Вона тепер зрозумїла, що Місс Гендерсон не злобила її за те, що вона чесна жінка, і за те саме не люблять її всі ті підлизи і донощиці, що поступили на фабрику з публичного дому; а їх була більшість на фабриці і вони дуже раді були-би вигнати зі свого гурту Ону.

Але знала Она добре, що на всіх фабриках дієть ся таке саме: скрізь продажній, публичній жінці легше було вдержатись на службі, ніж чесній робітницї. Злидні і голод гнали бідних жінок на ті фабрики і знущались там над ними, як хотїли, нечемні і безсовісні люде, які нічим не ріжнились од колишніх торговців рабами. Безправіє робітників і нахабство дозорців фабричних доводили до страшенної, нечуваної в інших місцях розпусти; але тут уже звикли люде до сього і дивились на се, як на річ звичайну; у давні часи була торговля неграми, а тепер торгували такими самими білими людьми: крам од кушця не ріжнив ся.

Настав такий день, що Она вже не могла йти на роботу. Юргїс побїг по лікаря і того-ж таки дня Она породила дитину - хлопчика, гарного, здорового і опецькуватого; всі аж дивувались, що від такої маленької і тендитної молодиці така здорова дитина народила ся. Юргїс був невимовно щасливий і очам своїм не йняв віри, любуючи свого гарного чорнявого сина.

З того дня Юргїс став надзвичайно добрий сім'янин і нікуди не ходив з дому, опріче фабрики; увесь свій вільний час сидїв він при жінці, а синові був за няньку; колишучи його на руках він мріяв, як його син виросте і буде щасли-

війший за свого батька. Хоча й радий-би він був ні на хвилину не спустати з рук дитину, але не можна було: він навіть не мав часу добре придивити ся до сина; бо дитина ще спала, коли він вертав ся з роботи. Тільки в неділю він міг цілий день не розлучати ся з сином. Але ще гірше і сумнійше було, що Она не могла сама годувати і глядіти свою дитину: вона також мусіла ходити на фабрику, покидаючи дитину на догляд тітки Елізбети, яка годувала її ріденькою сіньоватою отрутою, яку брали у крамниці і думали, що се молоко. Після родин Она пробула дома тільки один тиждень; більше вона не могла сидіти, бо втратила-б свою роботу, а се булоб для них страшне нещастє власне тепер, коли стало у них більше видатків. Для дитини своєї вони бажали кращої долі, то-ж і треба було тепер більше заробляти, щоб побороти всі лиха і перешкоди, які поставила їм недоля.

Тому-то Она поспішила вернути ся до роботи на фабриці, хоч і не встигла була ще як слід одужати. Через те вона придбала собі тяжкої жіночої хороби, на яку слабують мало не всі робочі жінки. Вона власне й не знала навіть добре, яка у неї хвороба, бо ніколи не звертала ся з нею до лікаря. У неї тяжко боліла голова і дуже ламало у спині при роботі, особливо у дощ та непогоду і тоді аж млість її брала.

Багато жінок, що служили на фабриці, терпіли на такі самі болі, як і вона, але ні одна з них не звертала ся до лікаря. Так само, як і інші жінки Она пробувала лічити ся всякими патентованими ліками; у тих ліках завжди були наркотики, що на короткий час заспокоювали болі і здавало ся, ніби-то вони щось-таки помагають; коштували вони дорого, а як було перестати їх приймати, то болі починали ся знов і хвороба ані трошки не легчала.

XI.

В літку робота на різницях знов пішла ширше і Юргіс почав заробляти більше. А все-ж таки тепер його заробіток був менший за торічний, бо фабриканти наймали тепер більше робітників і кожному платили дешевше. Робили вони се для того, щоб завжди був у них запас робітників на той виша-

док, коли-б на фабриках і різницях счинив ся страйк. Тепер мало не весь безробітний народ привчив ся до роботи на різницях і у всяку пору можна було набрати досить робочих, коли-б потреба на те була. А фабриканти з того не мали ніякої втрати, бо хоча й більше держали робітників, але платили кожному з них менше; а робітники через те стали такі вбогі і безпомічні, що немали ніякої змоги підготовитись і згуртуватись для страйку.

Але, хоч і більше стало робочих рук, а роботи кожному не поменшало, бо надзирателі придумували всяких способів, щоб накинути кожному яко-мога більше роботи: вони вишукували найдужчих людей, платили їм добре і ставили у першу чергу, щоб “підганяли” роботу; ставили нові машини, які надзвичайно прискорювали роботу. Поштучну роботу також прискорили; робітники на се не ремствували, бо на поштучній роботі вони більше заробляли; але як тільки надзирателі примічали, що люде привикли вже швидше робити, вони зменшали оцінку роботи. Се найбільш робило ся на консервних фабриках, де працювали жінки — і бідних робітниць аж одчай брав: швидка робота виснажувала їх до останку, а проте за останніх два роки їх заробіток зменшив ся аж на третину.

Робітники ремствували, нарікали і проклинали, але не могли бороти ся проти такого визиску.

Через місяць після того, як Марія знайшла собі роботу на різницях, на тій фабриці, де вона попередю служила, зменшено було платню на половину; робітниці збунтувались, покинули роботу, вийшли всі юрбою на вулицю і зняли гармидер. Одна дівчина чувала колись, що червоний прапор є знак боротьби за волю і права; отже спорудили вони собі червоний прапор і пройшли ним юрбою по вулицях міста. Але з того страйку добра не вийшло: зараз знайшли ся безробітні, які згодили ся стати за меншу ціну — і через три дні старі робітниці мусіли знов стати на роботу, та вже фабрика не всіх назад приймала. Ту дівчину, що носила червоний прапор, не пустили вже у фабрику і вона довго бідувала без роботи, аж поки знайшла собі місце в одній крамниці у місті, де заробляла тільки пів-треття доляра у тиждень.

Юргіс і Она з великим страхом дивилась на ті події: вони бояли ся, що дійде черга і до них. Вже ходили чутки, що власники різниць і фабриканти консервів порозуміли ся проміж себе і постановили, покинувши конкуренцію, вийти у спілку, великий “мясний трост”, щоб гуртом бороти ся з робочими і забрати їх у свої руки.

Тільки Марія була тепер весела і не журилась: вона вже навикла до своєї роботи і справляла її так швидко, що надзирателі були дуже задоволені з неї. У неї знов завели ся гроші. За літо Юргіс і Она виплатили їй все, що були винні і вона поклала свої гроші у банк. У Тамошюса і Кушлейка також була кошійчина у банку і вони знов почали думати і мріяти про своє весілля. Але бідним людям навіть і з грішми буває клопіт. І того клопоту зазнала Марія.

Всі свої гроші вона поклала у банк на Ашленд-Авеню., вона не знала який се банк і чи можна довірити йому свої гроші: вона бачила тільки, що банковий будинок дуже великий і гарний. А все-ж таки її раз-у-раз брав страх за ті гроші і що дня, ідучи на роботу вранці, вона завертала на Ашленд-Авеню, щоб подивитись, чи не згорів часом банк: вона найбільше бояла ся пожару, бо віддала свої гроші у банк паперами і думала, що коли-б згорів банк, то вже їй не вернули-б її грошей. Юргіс не раз кепкував собі з неї; хоч він і розказував їй, що банк переховує гроші у неспалимих шафах, але вона того добре не розібрала і страх не покидав її.

Одного дня, коли вона переходила вранці коло банку, вона зо страхом побачила перед банком великий натовп народу і аж серце в ній застигло. Вона кинулась розпитувати, але нічого до ладу не довідала ся; сказали їй тільки що люде пруть ся у банк забирати назад свої гроші. Банк іще був зачинений і мали його відкрити аж через три години. Питала Марія людей, чи віддадуть їй гроші, але ніхто нічо не знав: може віддадуть, а може й ні — хто його знає? — ось скільки народу збігло ся забирати свої гроші!

Перелякана Марія почала пробивати ся через натовп, щоб достушити ближче до дверей, але потім згадала, що не

взяла з собою своєї чекової книжки, тай побігла що духу було до дому.

Через пів-години вона вернула ся з тіткою Елізбетою і довело ся їй стати геть у хвості довгого ряду людей, що стояли чергою. Чоловіка з півсотні поліцейських стерегли порядку. У дев'ятій годині одчинили банк і почали видавати людям вкладки; цілий день аж до вечора мокла і мерзла юрба народу на дворі, бо дощ був і холодний вітер, а народу того було скільки тисяч. До вечора не встигли видати гроші й половині вкладчиків; але Марія постановила собі, що не одступить, поки не візьме своїх грошей. Треба було стояти цілу ніч, щоб не втратити своєї черги. Юргіс приніс їй у-вечорі попоїсти і теплу хусту, щоб укрити ся на ніч. З Марією і вся юрба стояла цілу ніч і на ранок усі стояли на тих самих місцях, що й з вечора.

Другого дня перед банком зібрала ся ще більша юрба народу і з міста пригнали ще більше поліцейських для порядку. Аж тільки над вечір другого дня Марія забрала назад свої гроші. Видали їй усі гроші, та ще срібними долями.

Весь страх її пропав одразу; вона загорнула свої гроші у хустку і тепер почала вже боятись, щоб її не обікрали. Вона навіть хотіла віддати гроші назад у банк, але касієр, що видавав їй гроші, був дуже сердитий і сказав їй, що від того, хто забрав свої гроші, банк їх уже не прийме. Вернувшись до дому Марія зашила свої гроші у поділ снідниць, хоч і важили вони чи мало. Так з тою вагою і побігла вона на другий день у-ранці на фабрику, бо страх її брав, чи не втратила вона вже там свого місця. Але на щастя — місце лишило ся за нею: мало не десята частина робочих на різницях повклала свої збережені гроші у той самий банк і всі вони не прийшли на роботу, коли став ся той переполох: всіх їх фабрика не хотіла розщитувати, то вже й простили їм прогуляний час.

А переполох той з банком став ся через зовсім пусту причину; поліцейський хотів арештувати п'яного, що зробив бенкет у шинку біля банку; робітники, що йшли на фабрику та інші цікаві перехожі зібрали ся юрбою і дивили ся на се; натовп ставав чим-раз більший і через те зняла ся тривога,

що щось не добре скоїло ся з банком. Як-раз у той час справа Юргіса і Оні поправила ся: вони виплатили весь свій довг Іонасови і Марії, виплатились і за меблі і ще де-що відклали у банк. Поки кожне з них приносило до дому що-тжжня по долярів десять, журити ся не було чого, бо ставало їм на все. Далі знов настали вибори і Юргіс за один день заробив пів-тижневий свій заробіток на фабриці.

На виборах завзято бороли ся дві партії і кожна з них старала ся перетягнути на свій бік яко мога більше робочих; для робітників справляли вечоринки, пускали феєрверки, говорили їм промови.

Юргіс, хоч і не дуже розумів ся на політиці, однак тямив, що торгувати своїм голосом не може. Але всі так робили, а один його голос не міг мати рішучого впливу на вибори, то він і не хотів зрікати ся нагоди заробити скілька долярів.

Літо проминуло скоро, настали холодні дощі і вітри, а дні стали значно короткі: наближала ся зима. Літня перерва була така коротка, що вони не встигли, як слід, підготувитись до нових злиднів, що наближали ся. У малого Станислава знов зявив ся страх у погляді. І Юргіса також брав страх; він бачив, що Она тепер була слабша і труднійше їй було терпіти холод і завирюхи. А коли почнуть ся снігові заноси і перестануть ходити ваґони трамваю, вона зовсім не зможе ходити на фабрику і тоді напевне візьмуть на її місце іншу робітницю, котра житиме ближче і не буде прогаювати роботи.

Перша метелиця почала ся за тиждень перед Різдвом і тоді Юргіс зрозумів добре, що воно значить бороти ся з лихою долею. Всі лиха, що минули, — були дрібниці, коли рівняти з тим, що настало тепер. Але він не піддавав ся і борю ся з долею завзято і одважно, мов лев.

Чотири дні по Ашленд, Авеню не ходив трамвай. У перший день Юргіс загорнув Ону у ковдру та укривало і взяв її на плечі як мішок муки, а Станислав, закутаний так, що й очей його не видно було, йшов по заду, міцно вхопившись за Юргісові ноги — так і помандрували на роботу. Холодний хвисткий вітер різав Юргісови лице, сліпив йому очі снігом,

— а він ішов по коліна у снігових заметах, дужий і завзятий, мов той дикий тур. Так він пробивав собі дорогу і нарешті добився до різниці Дургема, знесилений, засліплений, ледве держучись на ногах. Добре ще сталося, що у той день пізніше пригнали товар на різницю, бо поїзди були опізнались через снігові замети: Юргіс не мігби відразу стати на роботу і треба було йому віддохнути. У-вечорі доводилось вертати ся таким самим способом. А що Юргіс не знав, коли скінчить ся у його робота, то упрохав знайомого шинкаря пускати до себе Ону погрітись і почекати його. Одного вечора скінчив він роботу аж в одинадцятій годині; темно було — хоч в око стрель, а все-ж таки якось добрались вони щасливо до дому. За тої метелиці багато робочих втратили свої місця, бо немогли приходити у свій час на роботу, а фабриканти не давали їм ніякої льготи. Юргіс поборов лиху до лю і міг пишатись тою перемогою. Але незабаром сталося з ним лихо, яке несподівано підкосило його.

Дуже велика небезпечність була для робітників на різницях тоді, коли недобитий віл виривав ся з рук різників; іноді після першого удару молотом віл падав оглушений, але зараз схоплював ся знов на ноги і кидав ся втікати; тоді починав ся страшний шарварок: всі кидали роботу і бігли ховатись по кутках, збиваючи один одного з ніг. Се було дуже небезпечне в-літку, а ще гірше зимою, коли серед морозної пари нічого не було видно перед собою. Не такий вже був страшний той віл, — бо він нікого не нападав, а старав ся тільки втекти; — але дуже легко було напороти ся на ніж, бо у кожного різника був у руках довгий і гострий ніж. До того ще іноді вбігали надзирателі з рушницями, щоб пристрелити вола — і серед такого шарварку і пари не трудно було попасти й під кулю.

Отже одного разу, як скоїв ся такий шарварок, з Юргісом сталося лихо, спочатку навіть невелике: втікаючи від вола він послизнув ся; нога йому підвернула ся і дуже заболіло, але Юргіс на се не звернув уваги і робив далі своє діло. Але над вечір розболіло ся добре і коли він вертав ся до дому, то ледве міг ступати на ту ногу. На ранок нога так розпухла, що неможна було обути її в чобіт. Юргіс дуже лютував

і проклинав сю пригоду, але не піддавався: він обмотав ногу ганчірками, сів у вагон трамваю і поїхав на роботу. На пре велику силу він доплентався якось до свого місця; у той день як раз було дуже багато роботи. Юргісови чимраз ставало гірше і хоч як він перемогався, але мусів сказати надзира телевіє, що почуває себе дуже погано і не може робити. Покликали фабричного лікаря. Він оглянув ногу і сказав, що треба зараз покинути роботу і лягти у постіль. Опріче того він додав, що Юргіс погано зробив, що не ліг зараз-таки вчора; а перемогався і дуже натрудив хвору ногу: тепер доведеться йому лежати скільки місяців.

За нещасні випадки з робітниками фабрика не приймала на себе ніякої відвічальности: Юргісови подано було першу лікарську допомогу — тай на тому край.

Юргіс на превелику силу доплентався до дому; нога бо діла нестерпимо, аж в очах йому темно ставало, але найгірше мучив Юргіса страх, що пропаде його місце у фабриці.

Тітка Елізбета вклала Юргіса у постіль, перевязала йому ногу, а бачивши, що він дуже гризеться, що став немощний, старала ся не показувати йому свого страху. Коли повернулись всі інші до дому з роботи, вона попереджувала їх, щоб не показували Юргісови свого смутку і страху і не завдавали тим Юргісови ще більшого суму. Всі старали ся потішити слабого, що через тиждень — два він одужає і знов усе буде добре.

Але, зібравшись потім у кухні, вони нишком обрадилися і побачили, що становище їх стало дуже тяжке.

Юргіс одклав у банк 60 долярів, не більше. Іонас і Марія заробляли не багато: тільки що на прожиток їм ставало; а на всі виплати за довг лишався їм тепер тільки заробіток Они і малого Станислава. І скоїло ся те лихо у найгірший час, серед зими, коли й без того їм важко жило ся. Хто буде водити тепер Ону на роботу? І малий Станислав почав плакати, бо боявся сам один ходити у мороз та метелицю.

Юргіс і сам розумів усе добре, дарма що всі старали ся закрити від його сумну правду. Він добре бачив, що на всю сімю насовувалась тепер тяжка кара голодової смерті і се так мучило його, що вже через скільки днів своєї лежні він

аж схуд і став, мов божевільний. Найгірша мука для такого дужого велетня була — лежати нерухомо, без усякої роботи. Невеселі думки лізли йому тепер у голову. Досі він любив жити і ніколи не впадав одчай, бо вірив, що людина може все подолати і все здобути, коли тільки захоче. А тепер він побачив, що не тільки тяжка боротьба, а навіть дрібний випадок може приборкати найдужчу і найзавзятійшу людину. І здавалося тоді Юргісови, що якась холодна, мов крига, рука стискає йому серце. Коли він думав, що тепер і сам він, і всі близькі, любі йому люде можуть пропасти з голоду і холоду і ніхто навіть не почує їх стогону, і ні одна рука не протягнеться їм на підмогу — тоді аж волосся підіймалося йому на голові. Він бачив тепер добре, що у сьому великому і велелюдному місті, — де зібралися людською працею такі величезні багатства — сотні людей можуть гинути безпомічні, мов у пустині серед хижих звірів.

Она заробляла біля тридцяти долярів у місяць. Станіслав — тринадцять; коли додати до того ще сорок п'ять долярів, що давали Марія і Іонас, то, після виплату довгу і проценту; їм лишалося на харчі і паливо біля шестидесяти долярів на місяць; за такі гроші в Америці сім'я з одинадцяти душ ледве-ледве тільки з голоду не гинула. Вони обмежили всі свої потреби до краю: ходили обдерті, в лахмітті, а Она ходила на роботу пішки, хоч воно дуже шкодило на її здоров'я. Купували вони тільки харчі і вугля на паливо, а все-ж таки їм не вистарчало заробітку і Она мусіла що тижня ходити у банк і брати частину тих грошей, що за кращих часів збереглися. Гроші Юргіс клав у банк на її ім'я і тепер вона могла брати їх так, щоб він не знав — і се її дуже гнітило. Харчі вони купували найдешевші, то й наїдку з них було не багато, а надто — усе те було підложне, фальшоване і шахрайське, той не ситне — і доводилося бідній сім'ї зазнавати голоду, хоч ніби-то і наїдалися вони досить.

Юргіс мучився страшенно: не так йому вже та нога дошкуляла, як те, що він не міг робити. Іноді він пробував з нетерплячки вставати і ходити; тітці Елізбеті був з ним клопіт великий, бо він через ту хворобу став дуже нетерплячий і вередливий; він кричав на дітей і нарікав, що вони

здіймають гомін і недають йому заснути. Єдина розвага і для старої Елізбети, і для Юргіса був у ту пору маленький Антон, новонароджене немовлятко — гарне, смирененьке і веселе. І для Юргіса се була єдина втіха при його біді. Йому присовували колиску до постелі і він цілими годинами любо дивився на свого сина, радів, що він у батька вдав ся, а дитина усміхалась до його і неначе мирила його з трудним життям.

ХІІ.

Юргіс пролежав три тижні, але йому не ставало лехче. Опух не спадав і біль ані кришечки не зменшала. Нарешті він уже не міг більше вилежати без діла і почав що-дня вставати по трошки з постелі і прохожуватись, упевняючи себе, що йому лехче. Через чотири дні він постановив собі піти на роботу, не вважаючи нате, що всі відмовляли його від того.

Штикульгаючи і ледве стаючи на слабу ногу, він доліз якось до трамвая і зявив ся на фабрику Броуна. Оказало ся, що надзиратель лишив місце за ним, себ-то мав вигнати на мороз того нещасного, якого взяв на час на його місце.

Юргіс став на роботу, але мусів від часу до часу спинятись, бо біль у нозі була нестерпима; перемагаючись він робив цілий день і тільки за годину до вечора мусів покинути роботу, бо аж млосно ставало йому від болю. Він так затужив, що аж заплакав, як дитина, спершись плечем до стовпа. Двоє товаришів довели його до трамваю, а коли він зліз на тій вулиці, де жив, то сів на сніг і мусів чекати, чи не надійде хто знайомий, щоб поміг йому долізти до дому.

Його знов поклали у постіль і побігли по лікаря. Лікар сказав, що нога звихнена і треба її вправити, бо инакше нічого з того не вийде. Він почав вправляти той звих і Юргіс цілих пів-години терпів пекельні муки; він стиснув зуби і не застогнав ані разу. На превелику силу лікар наплавив той звих і сказав, що Юргіс мусить лежати ще два місяці і, як що він ранійше того часу встане на роботу, то по-вік уже буде каліка на ту ногу.

Через три дні після того знов почала ся метелиця. Іонас, Марія, Она і малий Станислав вийшли всі вкупі за цілу годину до дня, щоб не опізнитись на роботу. Але біля полудня Станислав і Она вернулись до дому: вони не могли дійти і їх мало не занесло снігом. До того ще Станислав одморозив собі пальці і тітка Елізбета почала гріти їх коло вогню від того йому ще стало гірше і він скакав по хаті і кричав від болю доти, доки Юргіс не нагукав на його і прирозив, що вбє, коли він не замовкне. Цілий день усі дуже журились і трівожились, що Она і хлопець утратять роботу на фабриці. На другий день вранці Станислав упер ся і не хотів іти на роботу, бо страшенно бояв ся того холоду. Аж мусів Юргіс побити його, щоб виправити на роботу. Бідний хлопчина не тямив іще, що краще-б йому було замерзнути у снігу, ніж утратити місце біля машини.

На щастя вони роботи не втратили, бо у той день і надзирателі і надзирательниці самі не могли добитись до фабрики, то вже мусіли пожаліти й робітників.

Сей випадок мав сумні наслідки для Станислава: одно — що він одморозив собі три пальці, а друге — що всякий раз, як випадав сніг і була заверюха, його треба було дуже бити, щоб вигнати на роботу. Се вже був обовязок Юргіса і він виливав на бідному хлопчині всю свою злість, увесь жаль на лиху свою недолю. Юргіс чим-раз ставав злійший і лютийший, як той пес, що на привязі сидить; тільки одна Она могла вгамувати його: як гляне було на його своїми сумними, жалісними очима, то весь його гнів счезав у-мить. Юргіс став тепер дуже нужденний: схуд, аж позападали йому щоки, обріс бородою, почорнів, одбило йому охоту їсти він говорив: “воно й краще: менш грошей на харчі пійде.”

У кінці березня попала йому якось у руку банкова книжка Она і він аж жажнув ся, побачивши, що всього капіталу у них лишило ся три доляри.

Але найсумнійше з тої низки лих, що посипались на їх голову, було те, що пропав кудись Іонас.

Одної суботи він не вернув ся до дому і з тої пори вже його не бачили ніколи.

На фабриці Дургема сказали, що він там забрав свої гроші за тиждень, пішов кудись і вже не вернув ся. Може се була й неправда, бо часто про тих робітників, що надибала їх нещасна нагла смерть, говорили, що вони пішли кудись. Коли, наприклад, людина падала у казан, де виварювались всі останки і всяка покидь з різниць і тіло того нещасного перетворювалось у “найкращий очищений смалець” — то на що було завдавати смутку його сімі та родичам, розказуючи про таке нещасте?

Але найпевніше було, що Іонас таки справді помандрував шукати щастя де-небудь в иншому місці. Йому надокучило таке життя; платив він досить за своє содержание, а мусів терпіти голод, як і вся сімя. Але він не міг одмовитись платити свій пай у видатках, бо й Марія платила стільки-ж само, скільки й він. Йому надокучив дитячий плач, тіснота й невігоди і хотілось, може спокою та більшої вигоди — отже він і надумав, мабуть, шукати щастя в иншому місці.

Два роки він працював тяжко, як віл, перевозячи туши важкою ваґонеткою у Дургема, не знаючи спочинку, не маючи вільного дня, крім неділі і ввесь час чув тільки лайку надзирателя. Тепер наставала весна і треба було пройти тільки один день, щоб опинитись геть далеко від того фабричного диму і чаду, серед зелених дерев і запашних квіток.

Пропав Іонас і сімя опинилась у великій біді, бо втратила третину своїх доходів. Знов довело ся позичити гроші у Марії з того капіталу, що зберегла вона на весілля, позичали вже й у Кушлейки і знов Марія і Тамошіус мусіли покинути думку про весілля на далекий, непевний час. Довело ся навіть забрати зі школи менших дітей. Окріче Станислава, якому було п'ятнадцять літ, у тітки Елізбети була ще дівчинка Катерина, молодша за його на два роки і два хлопці: Вільман, одинадцяти літ і Микола — десяти літ. Діти були дуже моторні і тямущі.

Надумали посилати їх продавати газети. Отже одного ранку їм дали по шматку хліба з ковбасою і навчили їх де брати і як продавати газети.

Перший день їм не пощастило: вони вернулись до дому з плачем, бо видер у них гроші та ще й побив їх старший

газетчик за те, що вони, не знавши звичаїв продавали газети на його вулиці. Але вже через тиждень діти навчились, які газети охотійше беруть, кому їх продавати і де можна продавати. Виходили вони вдосвіта, у четвертій годині, бігали цілий день по вулицях, спочатку дня з ранішними газетами, опісля з вечірними і приносили у-вечері до дому по двадцять — тридцять центів. Спочатку вони ще витрачали дещо на трамвай, щоб проїхати у місто, але потім навчилися дуже зручно шахрувати: вони чеплялись у вагон тоді, коли там бувало тісно народу і кондуктори не встигали брати у них білети, або, як кондуктор примічав їх і домагався грошей за білет, вони дуже зручно вдавали, буцім-то згубили гроші і так щиро плакали, що іноді яка-небудь жаліслива пані платила за них.

Всі сі шахрайські штуки не вважались за нечемні, бо власники трамваю були з тої самої компанії грабіжників, що орудувала скрізь у місті і обдурити їх було не гріх.

Як настала весна, Юргісови стало трошки лехче. Він якось же звик лежати без діла і не виходити з хати. Жінка його примітила се і старала ся не порушати його спокою і не показувала йому, як тяжко вона сама терпить і мучить ся. Настали весняні дощі і Она мусіла знов їздити трамваєм, бо не сила її була ходити. Їй дуже прикро бувало, що Юргіс мов би не бачив, яка вона хвора і знесилена. Здавало ся їй, що він уже охолов і не так любить її, бо вона завжди по-за домом, а як вертаєть ся, то говорить з нею тільки про їх злидні та нещастя. Мучило її се невимовно. Іноді вона будила його в ночі і, плачучи, питала, чи любить він її по давньому?

Бідного Юргіса так пригнітила недоля, що він і справді якось перестав розуміти тонкі почуття.

Він заспокоював Ону, як умів і пригадував собі, чи не сказав він може їй яке прикре слово, коли був сердитий. А Она потім ще довго плакала і не могла заснути.

У кінці квітня Юргіс пішов до лікаря. Лікар дав йому бандаж для ноги і сказав, що він уже може ходити на роботу.

На фабриці Броуна місце Юргіса було вже заняте: знайшла ся людина, що робила не гірше за його і надзирателі не хотіли міняти робітника. Юргіс постояв на порозі,

подивився як працюють його колишні товариші і почував себе дуже нещасливим. Вийшовши з фабрики, він став у натовпі безробітних біля воріт.

Тепер він не був уже такий певний і не так вірив у свої сили, як колись. Вигляд його був нужденний і змучений, як і у багатьох тих, що цілими місяцями вистоювали тут, дожидаючи роботи.

Тяжка пора настала для Юргіса і як би він не був такий завзятий і піддався не долі, то пропавби, як пропадало тут багато людей. Більшість тих безробітних людей стояла що ранку коло воріт доти, доки не розганяв їх поліцейський; тоді вони розходились по сусідніх шинках. Мало хто наслідував ся зайти у середину фабрики, щоб просити надзирателів, бо знали добре, що такого зараз виженуть. Тай сиділи ті люде по шинках цілий день і цілий вечір, а вранці знов стояли всі коло воріт.

Від такого піяцького життя вдержувала Юргіса думка про Ону: він раз-у-раз бачив перед собою її бліде личко і не піддавався одчаєви. Він мусів бороти ся, знайти роботу, заробити грошей стільки, щоб на зиму Онї не довело ся вже так мучитись. Але роботи для його не було й не було. Він звертав ся до членів робочої спілки, прохаючи їх наплатити йому роботи, потім удавався до своїх знайомих, на всі фабрики, але ніде ніякої роботи не було. На фабриках усі надзирателі запам'ятали вже добре його обличчя і гнали його відразу, як тільки він показувався. Нічого більше не лишило ся йому, як тільки стояти що ранку у натовпі коло воріт і чекати; а потім він вертав ся до дому і грав ся з маленькою Катериною або зо своєю дитинкою.

Юргіс добре знав, чому його не беруть на роботу і се завдавало йому великого смутку. Тоді, як ще тільки вони приїхали, він швидко знайшов роботу, у перший таки день, — бо дужий був і скрізь охоче приймали таких; а тепер він ослаб, став неначе "гіршого сорту" і нікому не був потрібний. З його витягнули всю силу і викинули його на вулицю.

Поговоривши з товаришами, що вистоювали з ним коло воріт, він побачив, що всіх їх так само викинуто, як і його.

Де які з них прийшли сюди здалеку, з інших фабрик, потрапивши там усі свої сили. Були, правда, такі, що самі були винні, бо не шанувались і пиячили, але більшість були люде справні і не пияниці, як і він і робили щиро аж до кінця, а викинено їх, як ті потерті й негодящі частки машини і поставлено на їх місце нових. Багато з них прослужили на фабриці по десять, дванадцять літ і робили добре і швидко, як того вимагали від них; а як уже не здужали вони встигати за іншими, — їм просто сказано було, що вони вже старі і на їх місце треба взяти молодших і дужчих. Де які — але таких мало було — недогодили фабрикантам, бо недотепні були і невміли робити. Але більшість були такі самі, як Юргіс: робили над силу, недоїдали й недосишали і перша хвороба або нещасний випадок валили їх з ніг; де які, порізавшись ножем при роботі, занедужували на зараження крові і мусіли лежати по скілька місяців. А коли, після такої тяжкої хвороби, людина приходила просити роботи — їй одмовляли. Іноді можна було знайти роботу, давши хабаря надзирателеви. Трошки інакше бувало з тими робітниками, які заслабли або зажили каліцтва через провину самої фабрики. Тоді до такого підсиляли адвоката і старались намовити його, щоб він не подавав у суд. Коли він не був дурень і обстоював за своїм правом, то його улещали тим, що обіцяли дати місце на фабриці і йому, і його сімі. Сю обіцянку додержували тільки два роки, бо по закону робітник за свою шкоду чи каліцтво мав право позивати фабрику на протязі двох літ. А через два роки такого нездалого робітника раз вигонили. Яка була доля таких робітників, — се подекуди залежало від того, скільки він заробляв, будши на службі і скільки встиг одкласти грошей. Найбільше заробляли ті різники, що розсікали туши і “підганяли” роботу: вони заробляли по п’ять-шість доллярів у день у гарячу пору і не менше двох доллярів, коли роботи було мало. З такого заробітку можна було і прожити, і де що зберегти. Але таких різників на кожній фабриці було чоловіка шість, не більше. А звичайний середній робітник заробляв біля десяти доллярів у тиждень у гарячу пору і біля пяти долярів, як роботи було мало.

Отже дальша його доля залежала від того, яка була в його сім'я. Не жонатий, одинокий міг одкладати з того заробітку, як що не пив горілки; а сімейний міг зберегти гроші хіба тільки тоді, коли зовсім не дбав про своїх дітей та родичів, не входив у робочу спілку і міг байдужим оком дивитись, як коло його помірали люде з голоду.

XIII.

У той час, коли Юргіс шукав роботи, вмер маленький Христофор, найменший з дітей тітки Елізбети. Він був кривий на ноги, як і брат його Йосип; сказав би: сама природа, давши тітці Елізбеті найменших дітей калік і недолужних, перестерегала її, щоб вона більше не плодила дітей. Хлопчик був рахитичний і хоч було йому три роки, а видавав ся він не більше, як на один рік. Цілий день він плакав і нидів, рачкуючи у брудній короткій сорочині долі; а що долівка була холодна і вохка, то він завжди застужував ся і мав нежить. Всім у сімі він надокучив своїм плачем і кригом, але мати любила його більше за всіх дітей і пестила його, як могла; а коли, бувало, Юргіс, не стерпівши того плачу і хнюпання, накричить на малогө, то тітка Елізбета плакала гіркими сльїзми.

Тепер він умер; трудно сказати — через що саме? Може через те, що наїв ся у вечорі ковбаси, зробленої, мабуть, з туберкулічної свинини; бо через годину після того він почав дуже кричати на живіт і взяли його корчі. Маленька Катерина, що була коло його за няньку, почала кричати й кликати на поміч. Побігли по лікаря, але поки він прийшов, хлопцець вже вмер.

Ніхто за ним дуже не жалів, тільки тітка Елізбета страшно побивалась і плакала.

Юргіс подав думку, щоб поховати дитину мійським коштом, бо вони були дуже бідні. Але тітка Елізбета заплакала ще гірше і обурилась на його жорстоке серце. Тоді Марія дала дванадцять долярів, сусіди позичили де що і маленького Христофора поховали, як слід, звичаєм литовським і на могилці його поставили хрестик.

Тітка Елізбета довго не могла забути свого горя і часто говорила, що бідна її дитина не знала ні одного щасливого дня. А була змога вилічити його криві ноги: якийсь міліонер виписав собі знаменитого лікаря до своєї дитини, що була слаба так само, як і Христофор і той лікар оповістив, що буде лічити дурно всіх бідних дітей. Газети дуже прославляли того лікаря; але бідна Елізбета не вміла читати, а ніхто у свій час не розказав їй про того знаменитого лікаря. Та може воно й краще так стало ся, бо однаково-ж не було грошей, щоб возити дитину до того лікаря і купувати дорогі ліки.

У той час, як Юргіс шукав роботи, йому приходила в голову одна думка і як тяжка мара гнітила його. Є одна, найнижча ступінь роботи на фабриках і спускають ся на неї тільки ті люде, які зовсім утратили надію знайти собі иншу роботу. Се є робота у тому відділі, де переробляють всі непотрібні остатки з різниць на угноєння для землі; Юргіса брав страх, що доведеть ся йому стати на ту роботу.

Робочі говорили про той відділ з якимсь таємничим жахом і тільки може одна людина з десяти наважувалась стати туди на роботу, бо робота ся чи не гірша була за голодну смерть. Юргіс довго вагав ся, але ще гірше гнітила його думка, що він живе на заробіток слабої Оні; чи міг-же він цурати ся роботи, хочби яка вона була огидна? І Юргіс щодня довідував ся у той відділ і радісно зітхав, коли йому казали, що й там робітників досить...

Сей відділ був геть далеко від усіх інших. Сторонні люде не часто заглядали туди. Туди спускали всі нечистоти і всі непотрібні остатки з різниць; там сушили кости. У протухлих і смердячих підвалах, в які ніколи не заглядало сонце, чоловіки, жінки і діти стояли зігнувшись і різали машинними пилами на части кости преріжної величини і форми; вони дихали пилом від тих костей і робили своїм легеням смертельну шкоду.

Тут добували з крові альбуміну, а всі ті тухлі остатки перероблювали у ще гірше смердячі. Дух там був такий тяжкий і прикрий, що ніякими словами того не можна розказа-

ти. Хто заходив туди, то попереду набирив у груди духу, так ніби збирав ся скочити в холодну воду.

Стороння, непривична людина задихувалась там, затуляла лице хусткою, давилась, кашляла і прожогом вибігала геть, бо тушив її і паморочив голову тяжкий аміачний дух.

Над тим підвалом був відділ, де сушили темну масу, що лишала ся з обрізків мяса, жил і всього иншого після того, як з них виварено до-щенту весь лій і карюк. Сю масу, висушивши, мололи у тонкий порошок і перемішували з товченим вапном, яке привозили сюди нарочито для того цілими вагонами. Сю мішану масу насипували у мішки і розсилали по цілому світі і називалась вона: фосфат для угноєння землі Фармери з Каліфорнії та Тексасу купували той фосфат, платили по двадцять п'ять доларів за тонну і угноювали тим порошком свої поля і городи. Довго після того на полях стояв прикрий їдкий дух і смердів тим духом і сам фермер, і підвода його, і коняка, хоч розвозили вони і сипали те добро у широкому полі, під чистим небом. Можна-ж собі уявити, яке пекло було там, де виробляли те угноєння, де лежали долі сотні й тисячі тон його, де все повітря було повне того смердячого порошку, що заповняв і ніс, і легені, і сліпив очі!...

Сюди-ж то, до всього відділу, де виробляло ся те угноєнне, приходив Юргіс що-дня, немов би гнала його сюди якась невидома сила. У маю місяці ще не було душно, робочих там суло досить і на радість Юргіса — його там не приймали. Але як почала ся спека у червні, то в сьому пеклі стали потрібні нові сили.

Одного дня у годині другій після полудня, коли Юргіс прийшов туди, надзиратель покликав його. Юргіс аж затремтів від страху, підходячи до його. Але через десять хвилин він уже скидав куртку і надягав фартух, щоб стати до роботи. І знов почав він бороти ся і перемогати долю.

Роботу свою він зрозумів швидко. Його поставлено було коло млинка, де молов ся фосфат; по жолобі виходив великим струмком рудий порошок і підіймалась з його у повітря хмара тонесенької курави. Юргісови дали лопату і він мусів згрібати той рудий порошок у ваганетку.

Сю-ж саму роботу робило ще шестеро чоловіка, але знав Юргіс про се тільки тому, що чув иноді їх голоси, торкав ся їх иноді руками, пересовуючи ваґонетку, але бачити їх не міг: руда курява сліпила очі і застеляла все, так що на скілька ступнів кругом себе нічого не було видно. Наповнивши одну ваґонетку він мусів чекати другої і напوماцки налапував її рукою. Через пять хвилин такої роботи він увесь уже був покритий фосфатом. Йому дали губку, щоб привязати її до рота і дихати через неї; але ніс, уха і очі були йому повні того смердячого порошку.

Духота була в тій сушарні нестерпима, гаряче було так що Юргіс мусів скинути з себе всю одежу і лишив ся в одній сорочці; а той шкодливий фосфат обліпив йому все тіло і розідав шкуру. Через пять хвилин від того духу розболіла ся тяжко голова: мов молотами били його по голові, особливо боліло в потилиці, аж оглушило його і на превелику силу він ворухив руками. Але він завзято перемогав ся і робив над усю силу, пригадуючи тяжкі часи безробіття. Через пів години його страшенно знудило і блював скілька разів.

Надзиратель сказав йому, що до сеї роботи можна звикнути, коли перемогти себе перший час.

Над-вечір він уже ледве міг стояти на ногах і разів скілька мусів аж спиратись до стовпа.

Звичайно робітники з того відділу після роботи зараз прямували у шинок. Юргіс почував себе так погано, що не хотів навіть горілки випити і поспішив до трамваю, щоб швидче вернутись до-дому.

Опісля його завжди сміх брав, коли він бачив, що робила публіка, коли він після роботи сїдав у ваґон; але у перший раз він почував себе так недобре, що нічого не бачив і не примічав. Він не бачив, як усї, що сиділи у вагоні, почали кашляти і затуляти носи хусточками, злісно поглядаючи на його. Якийсь панок, проти якого став Юргіс, не знайшовши собі місця схопив ся і уступив йому своє місце, а сам вийшов з ваґону; через хвилину повставали і повиходили всі сусіди його і незабаром ваґон, що був зовсім повний народу, став порожній; кому не стало місця на площадках, ті позлазили і пішли пішки.

Через скілька хвилин після того, як він вернув ся до дому, вся хата просмерділась страшенним духом, що приніс він з собою. Просмерділась навіть їжа і всі її виблювали, як попоїли. Сам Юргіс не міг їсти скілька день, бо в роті і в горлі його було повно тої отрути, що надихав ся він за цілий день. Але він все-ж таки не кидав тої роботи і через тижень привик, міг уже їсти; а голова хоч і боліла тяжко, але все-ж таки він міг робити.

Так минуло літо і жило ся ще не погано: вся сімя мала заробіток; помаленьку повишлячували довги і могли навіть де-що відкласти. Але одна жертва, яку мусіла сімя зробити за час Юргісової хвороби, дала дуже гіркі наслідки. Двоє менших хлопців, що покинули школу, зовсім розпустились і зледащили, продаючи газети у місті. Вони завели погані вуличні знайомости, навчили ся поганой англійської лайки; збираючи на вулиці недокурки цигар навчили ся курити; почали також грати в карти, знали всі публічні доми у місті та їх хазяїв і могли справляти туди приїзжих з провінції людей; знали також усі пристановища злодіїв та інших непевних людей. А найгірше було, що хлопці звикли почувати по-за домом, десь під сходами у місті, аби тільки вранці не треба було поспішати і шахрайськими способами їздити у трамваї. Кождий з них приносив по шів-доляра у день, — то чи не однаковож було, коли він його принесе: чи на обід, чи на ніч? Але Юргіс сказав, що коли їм дозволити почувати де хочуть, то діти зовсім зібють ся з пугтя і можуть зовсім утекти з дому. Отже постановлено було, щоб Віліт і Микола покинули продаж газет і знов почали ходити у школу, а тітка Елїзбета пошукає для себе роботи на фабриках. Глядіти хазяйства могла вже дочка Катерина.

Як і більшість дітей робочого люду Катерина стала дорослою перед часом. Вона була за няньку при меншому браті та дитині Юргіса і Она, мила посуду і вміла вже варити і лагодити вечерю для тих, що вертали ся з роботи. Їй було тільки тринадцять літ, але вона покірливо справляла всю хатню роботу і мати могла спокійно здати на неї все хазяйство і шукати собі роботи по-за домом.

Три дні ходила тітка Елїзбета пробувати щастя і знай-

шла таки собі місце робітницї у ковбасному відділі. Елізбета була трудяща людина, але ся робота була для неї дуже важка, бо доводило ся цілий день стояти на одному місці. У перші дні вона мучилась не менше як Юргіс у відділі фосфатного угноєння. Робити довело ся у вохкому підвалі при електричному світлі; на долівці завжди стояли калюжі води, а дух від посіченноґо, розмоченоґо мяса був дуже прикрий. У всіх робітниць ковбасного відділу обличчя були нужденні і темні, як земля.

Оглядати ту ковбасню було дуже цікаво, тільки не треба було сидіти там довше, як дві - три хвилини і не дуже придивлятись до тих людей, що там робили. Машини ковбасного відділу були найцікавійші за всі інші, що були на фабриці. Як завели їх, то довело ся роцитати багато робітників, які робили руками те, що тепер робила машина. В одному кінці великої кімнати стояли величезні балії і робітники кидали туди куши мяса і всякої приправи та коріння до його. Посередині балій крутились різакі, що повертались невимовно швидко: по дві тисячі разів у мінуту. Коли мясо було дрібно посічено і добре перемішано з картопляною мукою, всякими приправами та змочено водою, його спускати по жолобах у другий край кімнати, де були машини для набивання ковбас. При тих машинах робили жінки. Кожна з них держала в руках трубку, як ті, що при пожарних смоках; кожна брала довгу кишку, натягала її на тонкий кінець трубки і потім натягала на трубку всю кишку, аршинів десять — дванадцять завдовжки. Се робило ся надзвичайно швидко. Потім робітниця повертала підойму і з трубки починала лізти ковбасна начинка. Цікаво було стояти і дивитись, як з машини повзла, мов гадюка, довга, безконечна ковбаса; далі був вал, на який накручували ковбасу; дві жінки стояли коло валу і перетягували ту гадюку, перевязували її у назначених місцях і ділили таким чином на короткі ковбаси, що були всі однакової довжини. Се вони робили так зручно і проворно, що ніяк не можна було встежити очима за їх роботою; видко було тільки, як з їх рук виходили ковбаси довгою низкою, мов намисто. Але обличчя робітниць були напружені, з глибокими зморщками

на чолі і страшенно бліді, синьоваті, з землистого коліру сутінню. І сторонні люде одвертали очі від тих лиць і проходили далі. Робітниці лишались тут і не мали навіть часу підвести очі на тих сторонніх людей. І так вони працювали тут з години на годину, з дня на день, з року на рік. Платили їм від штуки і тому-то мусіли вони поспішати з роботою; бо у кожної робітниці була сім'я, яку треба було годувати; щоб заробити на хліб — треба було робити швидко і не гаяти часу на те, щоб дивитись на тих чистеньких і чепурно вбраних панів, які приходили сюди на цікаве видовисько, мов у той цирк або звіринець.

XIV.

Марія очищала на фабриці протухлі і хворі туші, а тітка Елізбета служила у ковбасному відділі і таким чином вся сім'я знала добре про всі шахрайства і фальші, що робились на фабриках.

На ковбаси йшло гниле м'ясо, яке вже ні на що инше не здало ся; несвіже м'ясо попереду пускали на консерви, "поправивши" його ріжними способами; а що вже не годилось на консерви, те йшло на ковбаси.

Тепер усі зрозуміли, що правду казали робітники кепкуючи, що фабриканти пускають у діло все, що є у свині, окрім її хрюкання.

Іонас розказував, бувало, як мочили несвіже м'ясо у ріжних хімічних спеціях, щоб "поправити" його; з діжі виймали те м'ясо і воно видавало дуже прикрий, кислий дух; тоді його мочили в соді і продавали для добродійних столових, де видавали ся бідноті дармові сніданки. Преріжні чуда виробляли з м'ясом, щоб надати йому якого треба коліру і запаху. Прокислу і протухлу шинку шпикували всякими хімічними спеціями; для того був особливий інструмент: у шинку вколювали довгу голку, що була порожня у середині і робітник прискавкою наганяв туди якогось хімічного розчину; робило ся се швидко і через скілька хвилин шинка наскрізь була таким способом прошпикована. Але бувало, що і після того шинка воняла гнилим духом; тоді її вдруге

начиняли ще міцнішим розчином; як не помогало їй се, то шинку пускали на ковбаси. Примічено було, що насамперед мясо тухне коло кости; от же придумали їй такого способу: вирізували з шинки кість і пришкварювали в середині те місце розпеченим залізним прутком.

У ковбасню, де робила Єлізбета, йшло все протухле мясо, якого вже ніякими способами не можна було поправити; його прополіскували водою, пересипували пахнучими приправами і корінням, пускали на ті різакі, що повертались по дві тисячі разів у хвилину і все се перемішувалось з іншими сортами мяса та з усякою ні на що інше не годящою покидою і пускали на ковбаси. Туди-ж таки, без совісті і сорому, пускали і старі, негодящі ковбаси, що їх вернули назад з Європи — тухлі, зацвілі: їх мочили у розчині бури з гліцерином і потім пускали вкупі з мясом на різакі. Туди-ж таки клали їй те мясо, що попадало на долівку: воно було брудне, перемішане з харкотинням, робітники топтали його ногами... багато робітників було сухітників і харкотиння їх було заразне... По купах тої начинки бігали стадами пацюки; їх була безліч у різницях та фабриках консервів; їх труїли отрутою, перемішаною з хлібом. І у начинку для ковбас йшли під різакі і дохлі пацюки, і отруя...

Се не казка, не вигадка, а сумна правда. І робітники так були звикли до того, що, перегортаючи лопатою ту гидку мішанину, що йшла під різакі на ковбасну начинку, і не думали відкидати геть дохлого пацюка, коли він попадав на лопату.

Після сього вже нікого не здивують такі “дрібниці”, що, наприклад, робітники, не маючи де помити руки перед обідом, мили їх у тій воді, в якій полоскало ся старе мясо і тухлі ковбаси.

Начиння, в якому держали мясо і начинку, де мочили, маринували і “поправляли” у різних спеціях тухле і гниле мясо, — було дуже брудне: всі ті діжи, балії та інше все чистило ся тільки раз на рік, по весні. Можна-ж уявити собі, скільки там назбирало ся на споді лепу, бруду та нечистоти.

Всі ковбаси робили ся однаково, з одною начинкою; але частину їх клали окремо, загортали в інший папір, ста-

вили тавро: “вищий сорт” і пускали у продаж на два центи дорожче за фунт.

Оттака була робота, що напнтала собі Елїзбета. В тій роботі, так само, як і в інших відділах, була ще одна прикмета: треба було напружувати всі свої сили і ні на одну хвилинку не можна було одвернутись, оглянутись, навіть подумати про щось стороннє; фабрична робота приглушувала і пригнітала в людині душу її живу, — бо душа для машини не потрібна, а люде ті робочі були не що инше, як частинки тої великої різницької машини. Подекуди може воно й добре було, бо людина ставала якась нечувствєнна, ні про що не думала, навіть говорити одвикала. У вечорі Елїзбета зустрічалась в умовленому місці з Юргісом і Оною і всі троє мовчки вертались до дому. Навіть Она, яка ще недавно співала, як пташка, навчила ся тепер мовчати. Вона почувала себе дуже слабою і нещасною і на превелику силу могла дійти до дому після роботи. Вдома вони мовчки зїдали, що було приготовано; говорити не було про що, хїба тільки про їх злидні та горе; то ж, повечерявши, вони лягали спати а в ранці знов бігли до машин. Всі почуття у них притупились і пригасли; навіть голод вони не дуже почували, а їли для того, щоб сили стало для роботи. Тільки діти почували голод і плакали, коли їм мало давали їсти.

Але душа Они не вмерла — і у всіх їх душі не вмерли, а тільки спали. Иноді ті душі прокидались і се було найстрашнїйше для них: вони згадували тоді про колишні радощі, про свої мрії та надії і тоді ще сумнїйше і страшнїйше здавало ся їм те життє; вони вже не нарікали на недолю, а піддали ся їй і покорились, почувуючи, що не поборють, а загинуть ранїйше чи пізнїйше.

Їхавши сюди вони мріяли про волю, про нове життя у новому, гарному світі, сподївались побачити і навчитись багато де-чого нового і цікавого. Як народилась їх дитинка, вони мріяли, що вона виросте вільна, буде дужа і розумна людина. А тепер бачили, що не здійснить ся ні одна з тих надій, бо суворе життя роздавило їх так само, як роздавило багато людей перед ними.

По умові їм треба було шість лїт, щоб виплатити довг

за дім. Але тепер для них не було ніякого сумніву, що вони ніяк не витягнуть шість літ такого тяжкого життя. Вони падали у якесь провалле, втративши всяку надію на порятунок, немов те велике многолюдне місто було якесь безбережне море або пустиня.

Іноді Она прокидалась у-ночі і обхоплював її смертельний жах і вона починала голосно плакати; тоді прокидався Юргіс, зморений і сердитий — і бідна Она мусіла навчитися плакати нишком, щоб ніхто не чув. Вони тепер не розуміли одно одного, — сказав-би: поховали свої найкращі надії у різних могилах.

Юргіса мучили окремі муки. Страшна кара гнітила його; він нікому про неї не признавав ся і навіть сам собі боявся признатись, але страшна кара — була правда: Юргіс почав пити.

Немов у пеклі робив він цілими днями, тиждень за тижнем, без просвітку і без надії на яку небудь, хоч маленьку полегкість. Не було ні одної частини в його тілі, яка не боліла-б; у голові йому туманилось, здавало ся, що всі доми, всі вулиці перед його очима ходять, танцюють, в ушах гуло, а по голові мов молотами било. А на всі ті страшні муки і болі був один спосіб: випити шклянку горілки...

Випивши — він не чув уже ніякого болю; неначе спадала з його тяжка вага, що раз-у-раз гнітила його, голова ставала легча, очі бачили яснійше, він знов ставав бадьорий, почував у собі силу, почував себе людиною і паном своєї долі.

Він випивав одну шклянку до обіду — бо інакше не пускали обідати у шинок; випивати другу він не наважувався, бо здавало ся йому, що буде тяжкий гріх пропивати гроші, яких було так мало. Але одного разу він не вдержав і пропив усі гроші, що були у його в кишені, і вернув ся до дому п'яний. Спочатку він почував себе зовсім щасливим, але се було не довго; потім взяло його зло на сімю, яка звязувала йому руки і не давала жити по-людськи. Але, побачивши, як горе і одчай обхопили близьких йому людей, він почув страшний сором; а потім, поміркувавши, скільки грошей витрачено марно, він гірко заплакав і з тої пори по-

чав завзято бороти ся зо своїм ворогом, з тою марою - спокусюю.

Се була надзвичайно тяжка боротьба, але Юргіс був завзятий і не піддавав ся. Трудна була боротьба тому, що скрізь, на кожній вулиці, у кожному кутку була спокуса — ті шинки, що так принадно вабили до себе нещасних, голодних і втомлених людей.

Чи йдучи на роботу, чи вертаючись з роботи, і в-ранці до схід-сонця і пізно у-вечорі, завжди можна було зайти туди: там було так ясно, тепло, такий був смачний дух горячої їжи, грала музика, сиділи приятелі, які завжди привітають добрим словом...

Щоб не піддатись спокусі, Юргіс завжди старав ся виходити на вулицю в-купі з Оною, під-руку з нею; він притискав її руку міцно до себе і йшов дуже швидко. Найбільше він бояв ся, щоб Она не догадалась: вона-ж ніколи не пила горілки і не могла-б його зрозуміти. Іноді йому проходила в голову погана думка навчити її пити, щоб не треба було її соромитись: вони пили-б собі у купі і хоч на короткий час забували-б про своє лихо і недолю.

І всі Юргісові думки звели ся тепер на ту боротьбу. Іноді він доходив аж до страшних і гидких думок. На що було йому женити ся і робити з себе раба? Як-би не було сім'ї, він міг би, як Іонас, покинути те навісне Чикаго і майнути собі у світ — за очі... У тім проклятім відділі, де він робив, майже всі робітники були сімейні, а як і траплялись одинокі, то робили вони там тільки до-часно, поки не знайдеть ся іншої роботи. А поки робили вони там, то була у них принаймі єдина втіха: вони згадували, як напили ся останній раз і мріяли про те, як напють ся знову. А Юргіс мусів приносити до дому весь свій заробіток. Щоб не було спокуси вишить, він навіть обідав тепер там-таки, де і робив, ковтаючи з хлібом ту огидну і смердячу фосфатну куряву.

А проте Юргіс любив свою сімю, навіть у найтяжчу пору свого життя. А тепер як-раз настала така найгірша пора. Маленький Антон, синок їх, був дуже слабкий: він переболів на всі дитячі хвороби: і на скарлатину, і на коклюш, і на вітряну віспу, а тепер у його був кір. Його доглядала ті-

льки Катерина, а весь той догляд був у тім, що вона, урвавши вільну хвилину від хатньої роботи, підбігала до його колісочки і плакала, дивлячись, як він мучить ся і так він лежав у великій гарячці і всю ніч кричав, поки сили було. Аж страшно було на його дивитись: усе тіло покрила висипка, очі загноїлись і закисло. Але, на щасте, маленький Антон був дуженький хлопець і видержав усі свої хвороби. Він народив ся у пору молодого щастя і новної сили Они і Юргіса і вони передали йому те здоровя і силу. Коли він почав видужувати, то така була у його охота до їжи, що ніяк не можна було його нагадувати: він завжди був голодний і докучав кожному, щоб дати йому їсти. Здавало ся, що Она віддала тій дитині все своє здоровля і вже нічого не лишило ся у неї для тих дітей, які могли ще народитись. А Она була знов вагітна і на неї аж страшно було дивитись. Навіть Юргіс, якого зовсім пригнітили його тяжкі думи і повсякчасна боротьба з самим собою, примічав се і розумів, що на них насовуєть ся щось нове, ще страшнійше і здригав ся від одної згадки про те лихо.

Она була дуже слаба. Мучив її такий самий кашель, від якого помер старий Антон. Почав ся той кашель з того дня, як вона, не взявши білета з пересядкою, мусіла злізти з трамваю і промочив її дощ. Тепер кашель став ще гірший і не давав їй спати по ночах. Але найгірше мучили її нервові припадки. У неї дуже часто страшно боліла голова і тоді всякий раз находив на неї нервовий, безпричинний плач. Іноді вона вертала ся до дому бліда, тремтіла вся, починала стогнати, а потім лягала на постіль і гірко плакала. Юргіса аж одчай брав.

Тітка Елізбета говорила йому, що такі істеричні припадки часто находять на вагітних жінок і боятись того не треба. Але се не заспокоювало Юргіса. Він дошитував ся у Они, чого з нею так стало ся, бо ранійше так ніколи не бувало. Він говорив, що ся проклята робота вбиває її; жінка, а надто вагітна, не може так тяжко робити; закон повинен заборонити таку працю, бо краще вже відразу вбити таку жінку, а не мучити її так тяжко. Бідні жінки не повинні виходити заміж і водити дітей; коли-б він був знав, що жінки

такі слабкі і тендитні істоти, то не завязував-би Онї світу, одруживши ся з нею.

Так він говорив і сам доводив себе до плачу. Тоді Она перемогала себе, обіймала його і просила, щоб він перестав гризти себе; все, Бог дасть, якось поладить ся і буде добре. Потім вона припадала головою до його плеча і плакала сама, а він дивив ся на неї, як той підстрілений невідомо звідкля звір.

XV.

Припадки у Онї почали ся в літку; що-разу на Юргіса находив страх, а перелякана, несамовита Она обіцяла, що буде перемагати себе і більше вже таких припадків не буде. Але вона не могла перемагти хоробу, припадки находили знова, Юргіс чим-раз більше лякав ся і не йняв віри поясненням Елізбети, яка старалась його заспокоїти.

Йому здавало ся, що з Оною дієть ся щось таємниче і страшне. Разів скілька він ловив її погляд і вражали його ті очі, мов у загнаного звіряти. Під час припадків у Онї вищоплювались иноді слова одчаю і се наганяло на Юргіса смертельний жах. Але минав припадок і всіх знов пригнітало гірке життє і тяжка робота і всі вони животіли мовчки, мов та робоча худоба, для якої нема ні згадок у минулому, ні надій на будуче.

Знов наближала ся зима, а з нею ще гірші лиха, ніж попередю. Був жовтень і на різницях почала ся гаряча перед-святкова робота. На консервних фабриках робили допізнього вечора, бо заготовляли запаси на Різдво. Марії, Елізбеті і Онї довело ся робити по п'ятнадцять — шіснадцять годин у день, бо вони були маленькі частинки тої великої фабричної машини. Одмовити ся від лишніх годин робити не можна було: або роби, або геть з фабрики. Надто-ж за ті лишні години платило ся трошки більше, як за звичайні і робітники старались держати ся, скільки сили стане. Жінки ставали на роботу о семій годині вранці, обідали о-полудні і потім робили до десятої — одинадцятої години у-вечорі, не маючи й рісочки в роті.

Юргіс хотів дождати ся їх у вечорі, щоб одводити до

дому, але вони на се не пристали: у фосфатному відділі робота кінчала ся у звичайний час і Юргіс дожидав-би їх у шинку. Краще вже їм було вертатись до дому самим; вони зустрічались після роботи коло воріт фабрики і вертали ся у трьох, або-ж, як робота кінчала ся у них не в одну пору, то вертали ся до дому у трамваї на-різно.

До дому жінки приходили такі зморені, що не хотіло ся їм їсти і важко навіть було роздягати ся. Часто вони лягали навіть не роззувшись і лежали так, мов мертві, аж до ранку. Їх силу піддержувала тільки надія, що потім буде трошки легше, а за те стане їм палива на зиму.

У початку грудня настали перші снігові метелиці. Заверюха почала ся о другій годині з полудня і до вечора все вже замело снігом. Юргіс хотів почекаати жінок; він зайшов погрітись у шинок, випив дві шклянки горілки — і прожогом побіг до дому, втікаючи від свого біса-спокусника. Він приліг на постіль, дожидаючи робітниць, але зараз таки заснув твердим сном.

Коли він прокинув ся, йому здало ся, що не пройшов іще той тяжкий сон-мара: коло його стояла тітка Елізбета і щось говорила, але він ніяк не міг опам'ятати ся і нічого не тямив.

— Она не вернула ся до дому, — казала Елізбета.

— А яка година? — спитав він.

— Скоро день уже; пора вставати. Она не ночувала вдома. А на дворі страшний мороз і все занесло снігом.

Юргіс стрепенув ся, одяг ся швидко, обув ся і вибіг з дому. Марія плакала, а за нею плакали і всі діти.

Опинившись на дворі Юргіс не знав, куди йти.

Було ще темно, по-ночі і все замітав сніг. Через скільки хвилин, поки Юргіс думав, його зовсім занесло снігом.

Він побіг до різниць, а дорогою забігав у кожний шинок і питав, чи не заходила туди Она, знесилена заверухою? Чи не чули де про яке нещастє з жінкою? На фабриці, де робила Она, сторож сказав, що, здасть ся, ніякого нещасного випадка не трапило ся у них; у конторі Юргіс довідав ся, що Она вчора пішла з роботи тоді-ж, як і всі.

Юргісови нічого більше не лишало ся, як чекати жін-

ку коло воріт фабрики. Він почав ходити вперед і назад, щоб не змерзнути. На різницях уже починала ся робота: пригнали товар, носили важкі, пятишудові туши у холодильню. Вже благословляло ся на день і почали сходитись робочі, скулившись з холоду і брязкаючи бляшанками з обідом.

Юргіс став коло вікна контори, бо там ще світив ся вогонь і при тому світлі лехче було приглядатись до перехожих, хоча сніг лішив так густо, що треба було дуже напружувати очі, щоб упізнати людину.

Пробило сім годин; Юргісови пора вже була йти на роботу, але він стояв і чекав Ону, не тямлячи себе з тривоги. Через чверть години він побачив крізь той сніговий серпанок знайому постать і кинув ся до неї на зустріч з радісним криком. Се була справді Она; побачивши його вона побігла до його і мало не впала йому на руки.

— Що з тобою трапилось? — тремтячим голосом спитав він. Де ти була?

Вона задихалась і не могла відразу говорити.

— Я не могла дійти до дому, — промовила вона нарешті. Такий сніг... а трамвай перестав ходити...

— Де-ж ти була? — спитав він.

— Я зайшла ночувати до знайомої — до Ядвіги.

Юргіс зітхнув лехче. Але Она плакала і тремтіла, неначе починав ся у неї знов той нервовий припадок якого так бояв ся Юргіс.

— Чого-ж ти? — скрикнув він. Що-ж стало ся?

— Я так бояла ся, Юргіс! — мовила вона, пригорнувшись до його. Так міні важко!...

Вони стояли коло вікна контори і всі перехожі почали на них оглядатись. Юргіс одвів її на-бік.

— Мені було так страшно, так страшно! — казала плачучи Она. Я знала, що ти будеш тривожити ся і не могла уявити собі, що ти почнеш робити. Я старалась дійти до дому, але у мене сили не стало. О, Юргіс, Юргіс!...

Він був щасливий, що вона прийшла і більше ні про що не думав; тільки дивувало його, чого вона так надзвичай-

но хвилюєть ся. Переляканий вигляд її і недоладня мова вже не лякали його.

Він дав їй виплакаться і заспоїтись. А що вже наближалась восьма година і вони могли втратити заробіток ще за другу годину, то він поспішив піти на роботу, лишивши Ону коло дверей фабрики, бліду як смерть, з заплаканими і переляканими очима.

Минуло ще днів скілька. Наближало ся Різдво: снігові метелиці не переставали і були люті морози. Юргіс що дня вранці проводив жінку аж до дверей фабрики, пробираючись з нею по ночі по снігових заметах. Але скоро настав страшний кінець.

Стало ся се за три дні перед Різдвом. Марія і Елізбета вернули ся до дому коло півночі і скрикнули з жаку, довідавшись, що Они ще нема. Вони були умовились зустріти ся з нею після роботи і прождавши її де-який час на умовленому місці, вони пішли до її майстерні на фабрику, але там сказали їм, що робота вже скінчила ся давно і всі робітницї розійшли ся. Того вечора не було дуже холодно, але йшов сніг, — а Она все-ж таки не верталась. Сей раз мабуть стало ся з нею якесь нещастє.

Вони розбудили Юргіса; він сїв на ліжку і дуже був сердитий, слухаючи їх. Наневне Она дуже втомила ся, і щоб не вертатись далеко до дому, зайшла почувати до Ядвіги, що жила поблизу фабрики.

Нічого з нею не могло стати ся, — а коли-б навіть і стало ся, то однаково-ж до ранку нічого не можна зробити. Юргіс повернув ся до стінки і захріп так скоро, що Марія і Елізбета не встигли ще вийти з кімнати. Але вранці Юргіс вийшов з дому на цілу годину ранійше, ніж звичайно.

Ядвіга Марцінкус жила з матірю і сестрами недалеко від різниць, в одній кімнаті у сутернах. Її нареченому недавно відрізали руку, бо почало ся зараженне крови і тепер про її весілле не могло бути й мови.

Треба було пройти вузьким двором, щоб попасти у квартиру Ядвіги і Юргіс ще здалеку побачив світло у вікні. Він постукав у двері і був певний, що їх одчинить Она.

Але замість Они він побачив одну з малих сестер Ядві-

її: вона дивилась на його крізь щілину у дверях!

— Де Она? — спитав він. Але дівчина здивованими очима дивилась на його.

— Она? — перештала вона.

— А вже-ж, — сказав Юргіс. Хіба її тут нема?

— Ні, — одмовила дівчина.

Юргіс здригнув ся. Через хвилину підійшла Ядвіґа, вглядаючи з-за дверей. Побачивши, хто прийшов, вона сховала ся, попросивши Юргіса почекати, поки вона одягнеть ся.

— Мати не здужає, — мовила вона, неначе перепрашаючи його.

— Хіба Она не у вас? — з трівогою спитав Юргіс.

— Ні, — мовила Ядвіґа. Чого-ж ви думаєте, що вона у нас? Хіба вона казала, що збираєть ся до мене?

— Ні, — казав він. Але вона не вернулаь до дому на ніч і я думав, що вона заночувала у вас, як тоді...

— Коли? — спитала здивована Ядвіґа.

— Та коли вона тут ночувала, — казав Юргіс.

— Се якеь непорозуміне — озвала ся Ядвіґа, дивуючись. Вона у нас ніколи не ночувала.

Юргіс аж притулив ся до стіни, бо ноги йому затремтіли; він старав ся перемогти себе.

Ядвіґа одчинила двері.

— Вона казала, що була власне у вас, — мовив Юргіс, — розказувала мені про вас, переказувала ваїні слова. Ви може забули.

— Та ні-ж бо, — впевняла Ядвіґа, але саме у той час почув ся сердитий голос з хати:

— Ядвіґо, зачини двері! Ти-ж застудиш дитину.

Юргіс постояв хвилинку, промимрив щось, а потім, бачивши, що тут він нічого більше не допитаєть ся, перепросив Ядвіґу і пішов.

Все се страшенно його вразило. Він не знав, куди тепер податись. Світ йому крутив ся перед очима. Она його обдурила, збрехала йому! Що се за знак? Де вона тепер? Він нічого не міг зрозуміти. Він тільки почував, що стало ся якеь страшне нещастє.

Не знаючи, куди податись, він пішов на фабрику, де робила Она і став коло вікна контори. Там він простояв до восьмої години; потім він пішов у мастерню Они, щоб розпитати надзирательницю. Але надзирательниця ще не прийшла: щось поспувало ся на електричній станції і трамвай перестав ходити від учорашнього вечора тай не можна було прийхати з міста. Її місце заступила тепер друга надзирательниця. Дівчина - робітниця, що розказувала се Юргісови була дуже зайнята і все оглядалась, чи не стежать за нею: бо робітницям заборонено було розмовляти. Потім прийшов робочий з тачкою. Він знав, що Юргіс чоловік Они дуже зацікавив ся тим, що Она щезла таким таємничим способом.

— Може і вона не попала до дому через те, що трамвай не ходив, — сказав він. Певне вона їздила у місто?

— Ні, — сказав Юргіс; — вона ніколи не їздить у місто.

— Не їздить? — спитав робітник.

Юргісови здало ся, що той робітник якось переглянув ся з дівчиною. І він швидко спитав:

— А ви що про се знаєте?

Але робітник примітив, що смотритель дивить ся у його сторону і відійшов, нічого не сказавши.

— Нічого я не знаю, — сказав він здалеку. Як я можу знати, куди їздить ваша жінка?...

Юргіс вийшов знов і почав ходити перед дверима фабрики. Так він проплентав ся увесь ранок, а на роботу й не думав йти. Коло полудня він пішов спитати поліційного комісара, не дізнав ся нічого і вернув ся назад стерегти коло дверей фабрики. Не дочекавшись нічого аж до третьої години, він пішов нарешті до дому. Він пішов по Ашленд-Авеню. Електричний трамвай знов почав ходити і повз Юргіса пробігло скільки вагонів, повних народу. Побачивши їх він сгадав ті дивні, трохи глумливі слова робочого. Якось мимохить він почав стежити очима за вагонами, що пробігали коло його. Втім він скрикнув, спинив ся і зараз повернув назад бігти за вагоном, майже доганяючи його: він побачив у вагоні чорний полиняний брилик з червоною квіткою і йому здало ся, що се Она. Хоч не міг він дігнати вагон, але всеж

таки біг за ним: через два квартали, коли се була Она — вона повинна була вийти з вагону, щоб піти боковою вуличкою до дому. Дійсно, як вагон спинив ся у тому місці, Она вийшла і повернула у бокову вуличку.

Юргіс побіг за нею; він бачив, як вона завернула за ріг тої вулички і потім увійшла до дому.

Тоді він повернув назад і походив хвилин із пять по вулиці, стиснувши руки і закусивши губи з сердешного болю. Потім він пішов до дому.

Одчинивши двері, він побачив Елїзбету, яка також ходила шукати Ону і тільки що вернулась. Вона ходила тепер навпшиньках і пошепки сказала йому:

— Цить! Вона спить... Їй дуже погано... Либонь у неї щось у голові не добре. Каже, що всю ніч блукала по вулицях і не могла потрапити до дому. Насилу я її заспокоїла.

— Коли-ж вона вернула ся? — спитав Юргіс.

— Вранці, зараз після того, як ти пішов, — мовила Елїзбета.

— А потім вона виходила з дому?

— Ні. Вона дуже слаба, Юргіс, вона...

— Ти брешеш! — скрикнув він і, одспихнувши рукою Елїзбету, відчинив двері у спальню. Она сиділа на ліжку і переляканими очима глянула на Юргіса. Він зачинив двері, не пустив Елїзбету і підійшов до жінки.

— Де ти була? — спитав він.

Она сиділа згорнувши на коліна стиснуті руки; лице її було біле, як крейда і перелякане. Вона разів скілька передихнула, поки спромогла ся промовити; потім вона почала говорити тихим, уривчатим голосом:

— Юргіс!... я, либонь, не при своєму розумі була... я йшла... йшла всю ніч і добилась до дому тільки вранці...

— То треба було тобі зараз лягти, як тільки вернулась до дому, — сказав Юргіс різким голосом. Чого-ж ти вийшла з дому другий раз?

Він дивив ся їй просто в очі і ясно бачив страшний переляк в її очах.

— Міні треба було піти у крамницю, — промовила вона ледве чутно.

— Неправда се! — сказав Юргіс і підступив до неї ближче, міцно стиснувши руки. Чого ти брешеш? — крикнув він. Що ти зробила таке, що мусіла тепер брехати і викручуватись?

— Юргіс! — скрикнула вона перелякана. — Юргіс! Що з тобою?

— Ти збрехала, кажу я тобі! — крикнув він. — Ти говорила, що ночувала у Ядвіги, а се неправда, Ти і тоді була там, де і тепер, — десь у місті. Я бачив, як ти зійшла з трамваю. Де ти була?

Сими словами він неначе всадив їй ніж у серце. Вона захиталась, глянула на його з невимовним жахом в очах і потім, скрикнувши, подалась у-перед, простягаючи до його руки. Але він одступив ся і вона впала на постіль, закрила лице руками і заголосила. Почав ся той істеричний припадок, що завжди так лякав Юргіса. Все тіло Они здригало ся від плачу. Здавало ся, немов у ній щось підіймаєть ся страшенне, охоплює всю її істоту і мучить її. Ранійше, бувало, Юргіс дуже лякав ся тих припадків і впадав в одчай від її несамовитого плачу; а тепер він стояв, мов скаменів, міцно стиснувши руки; він не ворохнув ся-б з місця, навіть коли-б вона тут таки смерть собі заподіяла.

Він тільки почував, як стигне кров у його жилах і тремтять його уста. Йому навіть ніби полехчало трошки, коли помаленьку відчинились двері і показало ся бліде, перелякане обличчя Елізбети. З нею він міг говорити. Він накинув ся на неї з лайкою, вигоняючи її кімнати, а коли вона не хотіла йти, пробуючи щось сказати, він ухопив її за руку, вишхнув її з кімнати, зачинив двері і підпер їх столом.

Потім він знов повернув ся до Они і, дивлячись їй просто в очі, крикнув: — А тепер говори!

Але вона не чула його: хоробливий припадок корчив її, вона плакала і не могла здержати якихсь дивних, несамовитих згуків, що неначе хвилями підступали їй до горла. Та хвиля підіймалась вище і вище і нарешті вихопилась з її горла диким, божевільним реготом.

Юргіс не міг уже більше видержати: він підскочив до неї, вхопив її за плечі, струснув і крикнув їй у саме вухо:

— Перестань! Схаменись, кажу тобі!

Вона підвела на його очі, потім упала до його ніг і вхопила за них руками так міцно, що він ніяк не міг визволитись. Припавши лицем до долу вона не переставала плакати і Юргіс закричав ще дужче:

— Та перестань-же!

На сей раз вона послухалась, зітхнула глибоко і замовкла, тихо схлискуючи, а худеньке тіло її здригалося і корчилося; потім вона затихла і хвилину лежала мовчки і нерухома, аж Юргіс злякався, бо здалося йому, що вона вже помирає. Він нахилився до неї і почув тихий голос її:

— Юргіс, Юргіс!

— Чого? — спитав він.

Він мусів ще нижче нахилитися до неї, бо вона не мала сили підвести ся; а такий голос її благав його:

— Повір мені, Юргіс... повір мені!...

— Чого повірити?

— Повір, що я люблю тебе... Не питай — вір... Я хотіла добра для нас... Я не винна... Инакше не можна було. Воно — нічого... минеться. Повір мені, Юргіс, тільки повір!...

Вона намагалася встати, але не могла. Він чув, як тремтіли її руки, як переривався її віддих, коли вона горнула ся до його.

— Вір мені... — мовила вона, ридаючи.

Але він, розлютований, крикнув:

— Ні, не йму я тобі віри!

Вона не пускала його рук і голосно плакала.

— Подумай, Юргіс, що ти кажеш! Ти нас усіх загубиш. Ні, ні... Я не видержу Юргіс!... Я божевільна... Нічого не сталося... Немає чого тобі знати... Все минеться, все буде по давньому... Ми будемо любити одно одного, як і досі любився... Тільки вір мені.

Його ще гірше розлютовували ці слова. Різким рухом він одштовхнув її від себе.

— Чи скажеш ти мені, нарешті, що таке сталося? — крикнув він.

Вона знов упала на землю і заридала так тяжко і гірко, немов осуджена на вічну погибель душа. Юргіс не міг

того здержати більше; він грюкнув кулаком по столі і заревів!

— Говори:

А вона заходилась плачем і голос її раз-у-раз обривався.

— Не можу я, не можу!... кричала вона.

— Чому не можеш?

— Не знаю, як сказати...

Він скочив до неї, підняв її з долу за плечі, поставив на ноги і дивився їй просто в очі.

— Скажи мені, де ти була? — промовив він задихуючись.

— Швидче, швидче!

Вона промовила тихо, уривчатим голосом:

— Я була.. в тому домі.. у місті...

— В якому домі? Я не розумію.

Вона хотіла одвести очі на-бік, але Юргіс не пустив і прошивав її своїм поглядом.

— У домі місс Гендерсон... — прошепотіла вона.

Він не відразу зрозумів її.

— У домі місс Гендерсон? — повторив він, не розбіраючи, що воно значить. В тім мов блискавкою освітила його страшна правда і він одхитнув ся до стіни, потер чоло рукою оглядаючись навкруги і прошепотів: Господи Боже праведний!

Через хвилину він нагнув ся до Оні, яка лежала долі мов нежива і стиснув її рукою за горло.

— Хто повів тебе туди? — глухим голосом прохрипів він.

Вона випручалась з його рук, але се ще більше розлютувало його. Він думав, що вона боїть ся бійки, а не розумів що найгірше мучить її той сором. Але вона якось змогла сказати йому:

— Коннор, дозорця...

Він стиснув пальці ще тіснійше і лиш тільки тоді, коли вона посиніла і закрила очі, він зрозумів, що душить її. Тоді пустив її горло, почекав, поки вона віддихнула і знов одкрила очі і нагнув ся до неї зовсім близько.

— Скажи мені все, — прошепотів він.

Вона лежала нерухомо і він мусів нахилити вухо до неї і затаїти дух, щоб почути її слова.

— Я не давалась... — шепотіла вона. — Я змагалась... втікала... але мене присилювали... Ми всі пропали-б як би не се...

Вона замовкла і знов скільки хвилин чутно було тільки хриплий віддих Юргіса. Вона знов заговорила пошепки, не розплющуючи очей.

— Він сказав мені, що вижене мене з фабрики, що ми всі будемо без роботи, що він знищить нас усіх...

— Коли се почало ся? — спитав Юргіс тихо.

— Мені не давали просвітку з перших днів, як я поступила на фабрику, — мовила вона тихо, мов сонна. Се все зробила вона, міс Гендерсон. Вона мене ненавиділа. А він... йому... я вподобала ся. Він зачіпав мене, жартував... ластив ся. Хотів купити мене грішми, дарунками... казав, що любить мене, але я не піддавалась... Потім він почав нахваляти ся, лякати мене... Він знав про всі наші справи, знав, що ми з голоду гинемо. Він знає і твого смотрителя і Марії. Він хвалив ся, що доведе нас до голодової смерти на вулиці — так він говорив... А потім сказав, що коли я... коли я... то у нас усіх зажди буде робота. Раз він схопив мене... не пустив... тай... тай...

— Де се було?

— На фабриці... пізно у-вечорі... коли всі вже пішли... Я не могла вирватись... Я думала про тебе... про дитину... про матір і дітей... Я його боялась... і кричати боялась...

Як почала вона говорити — обличчя її було бліде — синевате, а тепер воно почервоніло від сорому; вона знов почала важко дихати. Юргіс не казав ні слова.

— Два місяці тому, — говорила Она далі, — він почав домагатись, щоб я прийшла у той дім, щоб я там лишилася жити. Нахваляв ся, що нас усіх вижене з фабрики. Він примусив мене ходити туди вечорами. Тобі я говорила, що роблю у-вечорі на фабриці. Того вечора, як почала ся метелиця, — я ніяк не могла вернути ся. А вчора перестав ходити трамвай. Се й загубило нас. Я пробувала йти пішки, та не могла.

Я боялась, щоб ти не довідав ся. Все обійшлося-би добре, коли-б тільки ти не знав. Я йому вже перестала подобатись — він би скоро дав мені спокій. У мене вже скоро буде дитина і я вже стала не така принадна.

Він уже мені говорив про се. Він мене навіть бив учора.. А тепер... ти вбеш його і ми всі пропадемо.

Все се вона промовила зовсім спокійно, лежачи, як мертва, з закритими очима. І Юргіс не сказав ані слова. Він не подивив ся навіть ще раз на жінку, підійшов до дверей і одчинив їх; він не примітив Елісбети, яка з переляку забилась у куток. Він вийшов з дому без шапки, не зачинив навіть за собою вдерей, а як тільки опинив ся на вулиці, то побіг що духу.

Він біг, як несамовитий, з божевільним виглядом на виду, не оглядаючись по сторонах. На Ашленд-Авеню він нарешті спинив ся, зморений. Побачивши вагон трамваю, він ускочив туди. Очи його дивились хижо, вітер розкудовчив йому волосся і дихав він хрипло, як ранений бик. Пасажири що сиділи у вагоні не звертали, одначе, на його уваги: може вони думали, що коли від людини йде такий страшно-гідкий дух, то і вигляд її мусить бути такий страшно-дикий. Як і завжди всі одсовувались од його яко-мога далі, але він нічого не бачив: думки його були далеко. Душу його палив вогонь, а сам він згорнув ся і притаїв ся, наче готовив ся скочити.

Як тільки вагон дійшов до різниць, Юргіс вискочив, а що сидівши у вагоні він трохи оддыхав, то тепер побіг ізнову. Перехожі обертались і оглядались на його, але він нікого не бачив. Добігши до фабрики він швидко побіг по переходах. Він добре знав, де була майстерня Они, знав і Коннора, дозорця нагрузчиків, що робили тут-таки поблизу на платформі. Він почав оглядатись і шукати дозорця. Саме йшла тепер гаряча робота: люде вантажили пакки і бочки на підводи. Юргіс швидким поглядом озирнув усю платформу — Коннора тут не було. Втім він почув знайомий голос його у коридорі і побіг туди. Через хвилину він побачив перед собою дозорця.

Се був кремезний Ірляндець з червоним грубим облич-

чем; від його дуже одгонило горілкою. Він побачив Юргіса, переступаючи поріг, і зблід. Він завагався одну хвилину, хотів утекти, але не встиг іще подумати про се, як Юргіс наскочив на його. Коннор підняв руки, закриваючи лице, але Юргіс з усієї сили вдарив його кулаком межі-очі і звалив його на землю; потім він навалився на його і почав душити, вчепившись йому пальцями у горло. Юргіс не тямив себе, не бачив нічого: він тільки підіймав за горло свого ворога і товк його головою о поміст, а сам ревів, як скажений.

Зняв ся страшний крик і шарварок: жінки кричали, ламаючи руки, чоловіки кинулись визволяти Коннора. Але Юргіс затяв ся, нічого не бачив, не чув, не тямив. Тільки коли чоловіка шестеро вхопило його за ноги, за плечі і почали тягнути назад, він тоді зрозумів, що у його хочуть видерти його жертву. Він швидко нагнув ся і вчепив ся зубами у щоку свого ворога. Коли нарешті його відтягнули, він був увесь закрівавлений і з рота у його звисали вузькі смужки шкіри.

На превелику силу подолали його, зваливши на землю і держачи за руки й ноги. Він боров ся як лютий звір, одпихав усіх і поривав ся знов кинутись на свого ворога, що лежав тепер без памяти і чуття. Але прибігли ще люде і нарешті побороли Юргіса, навалившись на його мало не в десятьох. Його однесли у поліційний учасок, що був при фабриці і там він лежав звязаний, поки приїхала викликана з міста сторожа, щоб завезти його у тюрму.

XVI.

Коли Юргіс опам'ятав ся у поліційному фургоні, він лежав тепер без памяти і чуття. Але прибігли ще люде все те, що стало ся з ним за той день; він притих, побачивши коло себе сині поліційні мундурі. Шестеро поліцейських сиділо у фургоні, відсунувшись від Юргіса яко-мога далі через той дух фосфатний, що йшов від його.

У поліції в самперед його повели до комісара, який записав його імя, прізвисько, адресу і за що його арештовано. Юргіс довідав ся, що його обвинувачують за те, що напав і побив людину. Потім понурий поліцейський повів його

у камеру, а дорогою облаяв його за те, що він повернув не в ту сторону, куди треба, та ще штовхнув його в бік, щоб ішов швидче. Юргіс навіть і не оглянув ся на його: проживши пів-треття року на різницях, він знав, що з цікагською поліцією заходитись не слід. Особливо у своєму барлозі вона могла робити з людьми все, що хотіла.

Арештантів били, иноді навіть голови їм провалювали, а потім у рапортах до начальства писали, що арештант був п'яний, впав і розбив ся. Ніхто не перевіряв, чи правда воно, чи ні.

Важкі двері камери зачинились на ключ за Юргісом: він сів на лавку і закрив лице руками. Він міг тепер тут, на самоті, думати про своє становище цілий вечір і цілу ніч. У першу хвилину він почував якесь звіряче завдоволення: добре він облупив того поганця; мігби ще краще, коли-б не перешкодили, — але добре й так. Пальці його ще досі почували горло Коннора. Але, охоловши і одумавшись, він зрозумів, що радіти нема чого. Від того, що він мало не вбив гнобителя Оні, їх доля ані трошки не покращає, не змиється загдка про ту ганьбу і сором, не легше буде ні Оні, ні їх дитині, ні всій сім'ї. Она напевне втратить роботу, а що буде з ним, Юргісом — один Бог знає.

Роздумуючи про те, що стало ся, він цілий вечір ходив по камері і у перше за весь свій вік не міг заснути через ті сумні думки. У сусідній камері сидів п'яниця за те, що без жалю мордував свою жінку, а з другого боку був божевільний, що стогнав чогось без угаву. О півночі поліцейний участок одчиняли для бездомних бродяг і всі вони товкли ся у коридорі перед камерами. Де-які лягали просто на голий кам'яний діл і зараз починали хроїти; інші сиділи, розмовляли, реготали або сварились. Дух там був дуже важкий і прикрий, але проте перемагав той неможливий фосфатний дух, що його приніс із собою Юргіс; отже бродяги у коридорі проклинали його на всі способи.

А він у той час лежав у кутку своєї камери і голова його палала як в огні.

Йому принесли вечерю: скільки скибок сухого хліба і кави, до якої примішували сонного зілля, щоб арештанти

сиділи тихо в ночі. Юргіс, попоївши, заснув. А прокинувшись у ранці він знов почав ходити по камері з кутка в куток. Його гризли тяжкі думки і від них він не міг ні втекти, ні схватись.

Не за себе мучив ся він: той, хто робив на фосфатному відділі фабрики Дургема, — нічого вже не боїть ся, бо вже нічого гіршого не може бути на сьвітї. Але як жити після того, що стало ся, коли його ніяк не викенеш з пам'яті? На се не було ніякого ратунку, бо ніяка сила, навіть небесна, не може знищити те, що вже стало ся.

Юргіс сам себе карав, що не предбачив того лиха. Чого він пустив Ону на фабрику? Чому не зберіг її від тої напасти, яка не минає ні одної молодой фабричної робітницї?

Не треба було пускати її на фабрику, хоч-би навіть довело ся їм усім здохнути з голоду на вулицї. А як тепер пережити ту ганьбу, те нещасте? Він почував, що нема вже життя тепер ні для него, ні для Они. Він знав добре, що тепер — хоч-би як вони обоє хотїли забути все, хоч-би як перепросились і простились — вона ніяк не зможе подивитись йому просто в очі, не зможе бути йому жінкою. Сором уне її. Єдиний вихід для неї — смерть.

Оттака тяжка кара мучила його. Потім він забув се на хвилину і нові думки прийшли мучити його. Він бачив Ону, що помирає з голоду; його будуть держати в тюрмі довго — місяців скілька, може й рік, — а вона напевне не зможе вже ходити на роботу: се нещасте розбило і знівечило її Елізбету і Марію напевне також роцитають. Коли той чорт Коннор захоче, то всіх їх позбавить роботи. Та коли-б навіть він і залишив помсту, все-ж таки вони не можуть прожити без його, без Юргіса. Навіть коли-б хлопців знов забрали зо школи, то й тоді без його і без Они ніяк не можна покрити всі видатки. Зберегли вони досї лиш скілька доллярів. Тиждень минув, як вони заплатили за місяць агентови за дїм, та й то опізнившись на два тижні. Значить через тиждень знов треба платити. А як не стане грошей, тоді дїм одберуть і пропадуть дурно всі їх гроші і всі старання викупити той дїм. Три рази вже було, що агент не хотїв давати їм одкладу і нахваляв ся вигнати їх з дому.

Може і дивно, що Юргіс думав про такі дрібниці, про довги, про можливу втрату дому, у той час, коли страшне нещасте розбило все його життя. Але-ж і йому, і сім'ї його стільки довелося витерпіти тяжкої праці, клопотів і злиднів за-для того дому; всі їх надії на майбутній добробут лежали в тім домі! Всі їх гроші пішли туди, — а гроші для бідного робітника — вся його сила, все його існування. Вони вклали у той дім усе своє життя, і втрата його буде для них — смерть.

І він ясно уявляв собі, як від них одберуть той дім, виженуть на вулицю, як вони потім будуть тулитись по чужих кутках. Він неначе бачив усе, що буде робитись: спочатку вони спродадуть меблі, потім скрізь запозичать ся так, що ніде вже їм даватимуть на-борг. Трошки грошей позичить їм Шедвіла, — але і його діла тепер підупали; бідна слаба Ядвіга дасть їм тих скільки грошей, що зберегла, бо вона завжди віддавала останнє голодним. Тамошіус Кушлейка принесе їм те, що заробив, гравши цілу ніч на скрипку. І так вони будуть перебиватись позикою та людською ласкою, поки він буде сидіти в тюрмі. А чи будуть вони знати, де він? Чи дозволено йому буде побачити ся з сім'єю, чи може за кару не допустять до його навіть звістки про неї?

Все йому вбачалося у найсумнійшому світлі: Она лежить слаба, змучена, Марія без роботи, малий Станислав не може йти вранці на роботу через той сніг, вся сім'я на вулиці, голодна, без захисту... Невже-ж їм дійсно доведеться лягти і вмерти? Невже-ж їм ніхто не допоможе і вони будуть плентатись голодні по снігу на вулиці, — поки не замерзнуть?.

Такі думки гризли його цілий ранок. Перед полуднем його знов повезли у поліційному фургоні вкупі з п'яницею, що мордував свою жінку, з божевільним та з кількома "простими" п'яницями і злодіями, яких зловили, коли вони крали мясо з консервних фабрик.

Вкупі з ними його ввели у велику світлицю з білими стінами, дуже довгу і повну народу. У кінці світлиці, на невисоких підмостках, за бильцями, сиділа товста людина, з гладким червоним видом і червоно-синім носом.

Юргіс на-силу доміркував ся, що се його привели у суд.

Але він не знав, за що його будуть судити: чи ще живий його ворог, чи вмер і як в такому разі його покарають? Повішають? Чи може будуть бити до смерті? Все здавалося йому можливим, бо він зовсім не знав законів. Але він досить чував про чікаґський уряд і знав, що та людина, що засідає у суді і говорить так голосно і рішучо — є знаменитий суддя Пат-Калаган, якого імя на різницях страхало людей.

Пат-Калаган почав займати ся політикою ще тоді, коли був молодим хлопцем і служив у м'ясній ятці. Він зумів помаленьку втертись у довіре фабрикантів і став великим налцем тої невидимої руки, якою власники різниць цупко держали у своїй жмені весь фабричний робочий народ. У свій час він був довірною людиною старого Дургема; він не ганяв ся за офіціальними посадами, а проте верховодив у партійній політиці і у той самий час орудував скількома публичними домами, які давали йому добрі доходи. На старість, розбагатівши, як підросли його діти, йому забажало ся почесної посади у місті — і його обрано було за суддю: за ним була велика партія, бо він був консерватор і ненавидів чужоземців.

Юргіс сидів зо дві години, дожидаючи своєї черги і оглядав ся по цілій судовій світлиці в тій надії, що побачить кого небудь зо своїх. Але ніхто не прийшов. Нарешті його підвели до судді і проти його виступив фабричний адвокат. Він заявив, що Коннор ще нездужає і прохав суддю одкласти справу на тиждень. Суддя пристав на се і потребував од Юргіса триста долярів, коли він хоче, щоб його випущено було на волю до суду. Коли Юргіс почув ту постанову судді, він тільки похитав головою на знак, що ніяк не може покласти такого заставу. Поліцейські зараз забрали його і повели. Те пер уже везли Юргіса у фурґоні дуже довго і далеко і він дуже терпів од холоду. Його повезли у другу тюрму, у північному краї міста, верст за десять од різниць.

У тюрмі Юргіса обтрусили і забрали у його все, окрім грошей, а було їх у його п'ятнадцять центів. Потім його повели у другу кімнату і сказали йому роздягати ся до гола для купілю. Юргіса подержали у купілі більше за всіх інших арештантів в тій надії, що змиєть ся з його той неможливо -

прикрий фосфатний дух, — але з того заходу нічого не вийшло і дух зостав ся такий, як і був.

Арештантів потім зачинили по двоє у камеру, а що для Юргіса не знайшло ся пари, то посадили його у камеру одного.

Камера тая була сім ступнів завдовжки і пять завширшки, з камяним долем і пришрубованою до долу важкою дубовою лавкою. Під само стелею було невеличке віконце, що виходило у двір і давало дуже мало світла. Опріче лавки було ще дві лежанки, прибиті до стін одна по над другою і на кожній лежав соломяник і грубе сиве повстяне укривало в якому повно було всілякої нужи. А коли Юргіс підняв один соломяник, то під ним аж зашаруділи хмари тарканів. Вони розбіглись, злякавшись Юргіса так само, як він злякався їх. Над вечір йому дали їсти: знов таки сухого хліба, кави з домішаним до неї сонним зіллям, та ще миску супу. Де які арештанти брали собі їжу з ресторану, але у Юргіса не було на се грошей; інші знов мали книги і свої свічки, тай читали або гуляли у карти вечорами, а Юргіс мусів увесь той довгий зимовий вечір сидіти сам один, поночі. Заснути не давали йому сумні його думки. До півночи ходив він з кутка в куток по темній камері, мов той звір у клітці. Десь у сусідній церкві почали дзвонити; Юргіс думав, що се бють дванадцяту годину, але здивував ся непомаду, коли дзвін не переставав, а дзвонив далі і далі... Юргіс думав: чи не на пожар? — але, прислухавшись, почув, що й в інших церквах озвали ся дзвони і так, мабуть, по цілому місті. Слухав, дивуючись, Юргіс і втім згадав, що сеж Свят-вечір, кутя перед Різдом...

За тим лихом був він зовсім забув за съвята, аж тепер згадав.

І згадав він Різдяні свята за дитячих своїх літ у далекому рідному краю... Та й тут навіть, дарма, що так вони бідували і терпіли всяку нужду, вони святкували ті свята: хоч на короткий час вносило се світлий промінь у їх темне буденне жите. Торік на Різдо, хоч і робили вони цілий день до вечора на фабриці і дуже потомились, а все ж таки він пішов з Оною і з дітьми у вечорі по Ашленд-Авеню, розгляда-

ючи виставлені у вікнах крамниць смачні страви, ласощі у цукернях і дитячі забавки. Вони взяли з собою великий кошик і купили печеної свинини, капусти, ячного хліба і дешевих дрібних дарунків для цілої сім'ї. І у той вечір хоч на хвилину забули вони про різниці, про начинку ковбас і про фосфатний відділ.

Тепер Юргісови стало ще важче, коли він подумав, які сумні свята будуть сього року для їх сім'ї: він — у тюрмі. Она лежить хвора, у домі голод і холод...

А дзвони дзвонили — звичайно не для його, бо про його ніхто тепер не думав: його викинуто з гурту людей, як непотрібну ганчірку. Його жінка, може, помирає тепер, діти, маленька дитина його і вся сім'я померзли, голодні, а у той самий час дзвонять Різдвяні дзвони і радіють собі інші, щасливі люде... І ті думки шарпали на частки його серце. Яку дивну, страшну неправду зробили люде: його за кару посадили сюди, він нічого не робить, йому не холодно, його годують, а тим часом його сім'я, що нічого не винна, мусить гірко і над силу робити і ще терпіти голод і холод. Коли-б на світі була правда, то треба було б сюди посадити його сімю, а його самого викинути на вулицю, на голодну смерть. Хіба же се розумний і справедливий спосіб карати його, — засудивши на голодну смерть трьох безпорадних і безпомічних жінок і шестеро безневинних дітей? Оттакі то людські закони і людська правда!

Юргіс аж трусив ся з гніву і душу його обхопила ненависть і злість. Він кляв людські закони і людську правду. Він бачив, що скрізь тільки брехня, омана, насильство і самоволя. Його розтоптали ногами, виссали з його всю силу, вбили старого батька, зганьбили його жінку, знівечили всю сімю, зруйнували щастє... А за те, що він став обороняти своє право, — його зачинили тут у клітку, як хижого звіря, що не має ні розуму, ні прав, ні почуття...

Багато передумав і пережив Юргіс за ту різдвяну ніч; у душі його все перевернуло ся; він на віки втратив віру в закон і правду. Він не мав такої освіти і розуму, щоб додуматись, де саме корінь зла, яке так знівечило його життє. Він не тямив, що він — одна з мільонів тих жертв повсякча-

сного і повсюдного визиску капіталістів, які об'єднались у спілку, у великий “трест” і забрали в свої руки все: їм і уряд служить, вони скрізь панують, господарюють, судять і замість закону і правди скрізь ставлять свою самоволю. Всього того він не розумів. Він знав тільки, що дужчі люде покривдили його, і тепер усі ті дужчі, все громадянство, всі закони стали для його ворогами. І що далі, то темніше ставало у його душі; він придумував нові й нові способи помсти, а серце його чим раз більше наповняло ся лютого гніву за-пеклої ненависти.

— XVII. —

На другий день в ранці Юргіса випустили з камери, щоб він приніс води і помив свою камеру. Сю роботу він зробив дуже старанно і добре, — не так, як інші арештанти; у багатьох камери були такі брудні, що аж еторожа починала лаятись. Потім Юргісови принесли знов хліба і кави і випустили його на три години погуляти на двір. Той двір був вузький і довгий, обгороджений високим цегляним муром і над ним була склянна покрівля. Там товкли ся всі арештанти. В однім кінці двора було відгороджене місце для одвідачів двома дротяними перегородками на пів аршина одна від другої, для того, щоб не можна було нічого передавати арештантам. Юргіс уважно придивляв ся до купки одвічаїв, але до його ніхто не прийшов.

Незабаром після того, як він вернув ся у свою камеру, одчинились двері і сторож впустив молодого чоловіка з руськими вусиками, блакитними очима і приязним видом. Він кинув Юргісови головою і, коли сторож зачинив за ним двері, почав оглядатись по камері.

— Здорові були, дядечку! — сказав він, глянувши ще раз на Юргіса. — Ось тобі й Різдво!

Юргіс і йому кивнув головою. Новий арештант підійшов до лежанки, оглядів укшивало, підняв був трошки соломяника, але зараз таки спустив його.

— Одначе!... — промовив він. Се гірше, ніж усе, що я бачив досі. А потім, повернувшись до Юргіса, він сказав:

А ви, здається, і не лягали спати? Не наважились лягти сюди?

— Мені не спалося — одмовив Юргіс.

— А ви давно тут?

— Від учора.

Новий товариш Юргіса оглянув ся і почав крутити носом.

— Звідкіля се такий поганий дух? — спитав він.

— Се від мене, — спокійно озвав ся Юргіс.

— Від вас? Хіба вам не дали кушілю?

— Кушіль тут нічого не допоможе. Се від фосфатного угновня. Я робив на різницях і той дух держить ся в моїй одежі.

— Ось воно що!... — мовив товариш Юргісів. — А я думав, що все вже перепробував і все знаю. Се для мене новинка. А за що ж ви тут?

— Побив дозорця.

— Се добре. А що він вам зробив?

— Він... зробив мені кривду.

— Розумію. Ви — з таких, як то їх називають: чесний робітник,

— А хто ж ви будете? — спитав Юргіс.

— Я? — засміяв ся той. — “Вони” кажуть, що я злодій. Ну — там каси і таке інше.... — додав він, побачивши здивований погляд Юргіса.

— Та не може бути? — здивував ся, навіть ніби злякав ся Юргіс і очі витріщив. Ви... ламаєте каси... щоб....

— А вже-ж, — засміяв ся той. — Так і “вони” кажуть. Вигляд він мав не більше, як на двацять три роки, хоч дійсно йому було тридцять. А говорив він, як освічена і добре вихована людина, як джентельмен.

— То ви за се сюди й попали? — спитав Юргіс.

— Ні, — мовив той. — Сюди я попав за те, що зробив бешкет, скандал. “Вони” дуже лихі на мене, бо не мають проти мене ніяких доказів, що я злодій. А як вас звать? — спитав він далі, помовчавши трохи. Юргіс назвав себе.

— А моє імя — Дуан, Джон Дуан. У мене більше десятка імен, але се імя я кажу тільки знайомим.

Він усів ся долі, притулившись спиною до стіни і підгорнувши ноги, і почав балакати з Юргісом, як добре вихована людина, яка, одначе, не цураєть ся розмови з простим робітником.

Він почав роспитувати Юргіса і той розказав йому за себе все — опріче одної події: про неї він не міг говорити. Потім Дуан розказав Юргісови багато цікавих подій зі свого життя, не дуже чесного. Тюрма, здавалось, не дуже лякала його: він сидів уже двічі і тепер не ремствував: треба-ж, казав він, при такому неспокоїному і бурхливому життю і спочинку від часу до часу.

З того часу, як послала доля товариша, тюремне житє Юргіса зовсім перемінило ся: не міг же він повернути ся лицем до стіни і мовчати: треба було відповідати Дуанови, а надто — балачки з ним були дуже цікаві для Юргіса. У перше з роду довело ся йому довго балакати з освіченою людиною, що бувала у бувальцях і Юргіс залюбки слухав його оповідання про цікаві й страшні пригоди, звязані з таким небезпечним ремеслом, про ті гулянки з усякими зайдиголовами, коли в одну ніч прошивала ся страшенна сила грошей. Дуан прихильно ставив ся до Юргіса і жалів його за те, що він покірливо терпить недолю і працює, як віл у ярмі.

І його, Дуана, також потолочило житє, але він не піддав ся, не зігнув спини, а почав бороти ся і дуже завзято. І боров ся він за своє право життя, воював з цілим громадянством, нападаючи його, як хижий звір - драпіжник на свого ворога; і він не почував за се ні страху, ні сорому. Не завжди у тій боротьбі він перемагав: іноді перемагали його, але він не журив ся і завзятість не покидала його.

Видко було, що він добра людина, навіть дуже доброго серця. З довгих розмов з ним Юргіс довідав ся про всю історію його життя.

Джек Дуан родив ся на Сході. Він мав дуже добру освіту і вихованнє, а по спеціальности був електро-технік. Батько його, заплутавши свої грошеві справи, сам собі заплідив смерть. Джек мусів сам удержувати сімю, що складала ся з матери і меншого брата та сестри. Він вигадав якийсь новий прилад до телеграфу — Юргіс не міг зрозуміти, який са-

ме — і міг би на йому заробити великі гроші. Але якесь акціонерне товариство вкрато ту вигадку. Джек витратив усі гроші, які мав на судову справу з тим товариством, та нічого не міг виправити. Потім він пустився грати у застав на кінних гонитвах. А як не стало з чого жити, то він надумав собі, що має право забирати чужі гроші, бо чужі люде вкратили його гроші. І з того почало ся...

Юргіс спитав його, як він додумався добувати ся до кас? Він боявся навіть подумати про таке ремесло. Джек сказав, що навчив його один чоловік, з яким вони вкупі сиділи у тюрмі.

— А що-ж сталося з вашою сімєю? спитав Юргіс.

— Про неї я стараюся і стараюся не думати, — мовив Дуан. — Сеж нічого не допоможе. Не так склалося життя, щоб можна було заховати у серці семейні почуття. Настане час, — раніше чи пізніше, — коли і ти, друже, се зрозумієш і будеш думати тільки за себе.

Дуан розмовляв з Юргісом зовсім щиро і отверто, бо бачив, що він простий і нехитрий, як дитина.

Він розказував йому, не таючи навіть імен і місця, про всіх своїх коханок, — з котрою йому пощастило, а з котрою урвалося. Він познайомив також Юргіса з іншими арештантами, бо знав їх мало не всіх. Арештанти зустрічались всі у купі, коли їх вранці випускали у двір на проходку. Юргісови вже дали у тюрмі прізвисько: "смердючка" — і він прийняв його не ображаючись, бо дано воно було без злости.

Юргіс чув і раніше дещо про ту потолоч громадянства, про ту чикагську босячню, а тепер довелося на очі побачити ту гуцу, що осідає на самому дні громадського життя. Ся тюрма була неначе той Ноїв ковчег, куди зібрано було всяких преріжних злочинців. Були тут і душогуби, і грабіжники, п'яниці, були і ті, що фальшиві гроші роблять, і підложні векселі пишуть, були і білі, і негри, американці і чужинці з усіх країв; сиділи тут і запеклі, давні злочинці, і зовсім безневинні люде, які не мали грошей, щоб дати за себе застав до суду; були і старі люде, і зовсім молоді хлопці. Се був, скажовби, гній з лихої болячки на громадському тілі. У більшості тих людей був страшний вигляд, а ще страшніші розмо-

ви і почування. Не було й сліду в їх душах ні любови, ні чистої радості; імя Боже згадували вони тільки для лайки.

Коли вони проходились по дворі, Юргіс прислухався до їх розмов. Він, власне, майже нічого не знав, що діялось навкруги його, а сі люде зазнали вже всього на світі і від них він навчився багато де чого нового. Вони знали всі страшні таємниці свого міста, де честь жінки і совість чоловіка купувались за гроші, де люде, як вовки, видавали один у другого здобич. І у ту гущу “на дні життя” йшли люде не власною охотою, а заганяло їх туди саме життя. Тому то і тюрма для них не була ганьбою: вони тільки програли одну партію у грі життя, виграли ж інші грачі, а ріжниця була тільки тая, що та тюремна потолок крала дрібнички, а ті, що її сюди загнали, — крали міліони.

У компанії сих страшних людей, що з усього кепкували і все проклинали, Юргіс прожив цілий тиждень і за весь той час не мав ніякої звістки з дому. Зі своїх п'ятнадцяти центів він витратив один на листовну картку і попросив свого товариша написати; він сповістив своїх, у якій тюрмі він сидить і коли його мають судити. Відповіді він не одержав.

Під новий рік він розлучився зі своїм товаришем: Джека Дуана випустили на волю і він, прощаючись з Юргісом, дав йому свою адресу, чи то краще сказати — адресу своєї коханки і запрошував довідатись коли небудь до його, коли зможе.

— Хто його знає, — сказав Джек: може колись я вам стану у пригоді, як треба викрутитись з біди.

Юргіса знов повезли у тюремному вагоні на суд до Калагана. Коли його ввели у судову залу, він зараз побачив тітку Елізбету і малу Катерину. Вони сиділи на останній лавці, бліді, стрівожені. Він сів на лавку підсудних і не снукав очей з них. З ними не було Они і Юргісови почали уявляти всякі страховища. Втім він випростився і кровю спалахнуло його лице: війшов чоловік з завязаним видом і по його постаті Юргіс зараз упізнав Коннора. Юргіс затрусився і зараз подав ся вперед, так ніби хотів скочити на його. Чісь руки вхопили його ззаду за комір і посадили на місце. Юргіс почув за собою люту лайку поліцейського.

Він сів, не спускаючи очей зі свого ворога. Коннор, значить, живий... Юргіса се засмутило, але подекуди розважав ся він тим, що ворог такий покалічений.

Коннор і фабричний адвокат сіли на лавку недалеко від судді. Через хвилину викликано Юргіса. Поліцейський грубо пшовхнув його у спину і підвів до судового стола, цупко держачи за руку, щоб він не кинув ся на Коннора. Коннор став на місце для свідка і під присягою розказав про справу так: жінка підсудного служила у майстерні по ряд з його відділом; її видалили зі служби за те, що вона невічливими словами образила його, Коннора. Через півгодини після того на його кинув ся осей підсудний, повалив його на землю і мало не задушив. Є й свідки.

— Свідків, мабуть, не доведеть ся викликати, — сказав суддя і звернув ся до Юргіса з запитанням:

— Признаєтесь, що напали його?

— Його? — спитав Юргіс, показуючи на Коннора. Так, я побив його, сер.

— Треба казати: “пане суддя”, — шепнув поліцейський.

— Пане суддя, — покірливо додав Юргіс.

— Ви хотіли задушити його?

— Так, сер... пане суддя.

— Були під судом?

— Ні, пане суддя.

— Чим ви можете себе виправдати?

Юргіс дуже заклопотав ся: за півтреття року він навчив ся англійської мови на стільки, скільки йому треба було для звичайного, буденного життя; але йому не ставало слів для того, щоб розказати, як той ворог залякав і занапастив його жінку. Він силкував ся все розказати, заікав ся, плував і нічого до ладу не розказав; а його присутність дуже дратувала суддю, бо той тяжкий фосфатний дух душив його. Нарешті Юргіс мусів заявити, що мало знає англійську мову і не може все розказати. Тоді привели перекладчика і Юргіс почав широко розказувати про свою кривду в тій надії що його вислухають до краю. Він розказав, як Коннор скористував ся своєю владою, як він залякав його жінку. Переклад-

чик переказував усе. Але суддю брала нетерплячка, бо він наказав собі автомобіль через годину і мусів ще покінчити інші судові справи.

— Так, я розумію, — нетерпляче сказав він. Але чому ж ваша жінка не пожалілась на Коннора інспекторови, або не покинула служби, коли їй вона не до вподоби була?

Юргіс знов почав доводити, що вони бідні і що роботу так трудно знайти.

— Ну — так, так, — знов перебив суддя. Але се не давало ніяк вам права нападати і душити людину.

Потім він звернув ся до Коннора і спитав:

— Чи є хоч частина правди у тому, що він розказав, містер Коннор. — спитав суддя.

— Все неправда, від початку до кінця, пане суддя, — озвав ся Коннор. — Вони завжди вигадують такі історії, коли на фабриці доводить ся одмовляти роботи жінкам.

— Я так і думав, мовив суддя. — Мені не раз доводило ся чувати таке. Одначе він таки добре вас потовк. Місяць арешту і судові кошти. Давайте друге діло, — звернув ся він до писаря.

Юргіс аж остовпів. Тільки коли поліцейський штовхнув його і потягнув назад, він зрозумів, що його справа вже вирішена.

— Місяць арешту! — скрикнув він задихуючись і повернувшись до судді. А що ж буде з моєю сімєю? У мене жінка і дитина!... У них нема ні шага грошей... Вони ж пропадуть з голоду!...

— Треба було подумати про се поперед, ніж нападати, — сухо промовив суддя і взяв до рук нову справу.

Юргіса вхопили двоє поліцейських і повели. Він побачив, як у кінці судової зали встали з лавки тітка Елізбета і Катерина, сумні і пригнічені горем. Він потягнув ся до них, але один з поліцейських ухопив його за комір і штовхнув у двері. Юргіс похилив голову і покорив ся.

Тепер його повезли у “Брайдуель” — невелику тюрму, де відсиджували кару після суду. Ся тюрма була ще брудніша і тісніша за ту, де він сидів до суду. Сюди садовили дрібноту, що оддідила ся з арештантів великої тюрми; дрібних

злодюжок, шахраїв, п'яниць та задираків. Товариш у Юргіса у камері був Італієць що торгував садовиною і не хотів дати хабаря поліцейському. Тоді той причепився до його за те, що він мав у кишені великий складний ніж; Італійця арештували і посадили у тюрму. Він не знав ані слова по англійськи і Юргіс був дуже радий, коли він незабаром відсидів свій час і вийшов з тюрми. На його місце посадили норвежського матроса, страшного задираку.

Він на всі заставки кляв і лайав Юргіса за те, що він раз у раз повертався на своїй лежанці і через те синались таркани на нижню лежанку. З таким диким звірем трудно було б вижити безвихідно в одній камері коли б не те, що арештантів на цілий день вигоняли на роботу — бити камінь для бруку.

Десять день того місяця Юргіс прожив, нічого не знаючи про свою сім'ю. Нарешті одного разу прийшов надзиратель і сказав йому, що прийшли його одвідати. Юргіс зблід і ноги його так затремтіли, що він на силу міг вийти з камери. Його повели коридором, потім у низ по сходах, у кімнату для побачення, що була перегорожена на двоє решіткою. За решіткою Юргіс побачив когось, що сидів на стільці.

Се був малий Станислав. У Юргіса аж голова закрутилась, коли він побачив одного зі своїх. Він аж ухопився рукою за креселко, щоб не впасти, а другою рукою потер чоло, неначе щоб прояснити думки.

— Се ти? — спитав він тихо-тихо.

Малий Станислав також тремтів усім тілом і з переляку ледве міг говорити.

— Мене наші послали сказати тобі... — почав він і спинився, скося глянувши на надзирателя.

— Нічого, — сказав Юргіс. Кажі... що там у дома?

— Она дуже слаба, — почав Станислав, — і ми всі голодні. Не знаємо, що робити... Ми думали, що ти нас порадиш і допоможеш...

Юргіс знов схопився за креселко; на чолі виступив йому росою холодний піт і руки його тремтіли.

— Як же я можу вам допомогти?...

— Она цілими днями лежить у себе в кімнаті, — казав

далі хлопець уривчатим голосом; — нічого не їсть, тільки плаче; і не каже, що з нею стало ся, і на роботу не ходить. Агента уже скілька разів приходив по гроші; він дуже кричав і нахваляв ся, що вижене нас з дому. А тепер ще нещастє з Марією... — і хлопець росплакав ся так, що не міг говорити далі.

— Що з Марією? — скрикнув Юргіс.

— Вона порізала руку, — сказав нарешті хлопець. — Ще гірше, як у перший раз. Вона не може робити, рука вся спухла, позеленіла, фабричний лікар каже, що може доведеть ся одрізати руку. Марія дуже плаче.

Всі гроші її вже витрачені і нема чим заплатити агентови за дім і за проценти. У нас нема палива, нічого їсти і в крамниці вже не дають нам на борг. І... і... так холодно!... У ту неділю знов була заверюха, снігу нападало по-колїна і я в понеділок не міг піти на роботу.

— Господи! — простогнав Юргіс з розпачи і подав ся вперед так, ніби хотів кинутись на хлопця. З тої пори, як він мусів бійкою присилувати його йти на роботу, між ними була якась глуха ворожнеча. — Поганий хлопець: — скрикнув Юргіс, — ти й не пробував іти!

— Ні, я двічі пробував, — плачучи озвав ся Станислав і з переляку аж одступив далі від Юргіса. — Не можна було. І мати також не могла піти. На третій день Она пішла зо мною, щоб пошитати роботи для себе. У нас-же хліба нема. Але її не хотіли прийняти назад на старе місце.

Юргіс аж затремтїв.

— Вона пішла знов на фабрику? — скрикнув він.

— Вона пробувала знайти роботу, — мовив Станислав, здивованими очима глянувши на його. Чому-ж їй не робити, як і ранійше?

Юргіс важко дихав.

— Кажи далі, кажи! — промовив він.

— Я пішов з нею, — казав Станислав, — але місс Гендерсон одмовила ся взяти її знов на роботу. А Коннор побачив її і почав лаяти. У його весь вид ще завязаний. За що ти його побив, Юргіс!

Хлопчина почував, що тут є якась цікава таємниця, але не міг ні в кого довідати ся про се.

Юргіс не міг вимовити ні слова; він тільки дивив ся на хлопця змученим, нерухомим поглядом.

— Вона пробувала шукати иншої роботи, — казав далі хлопець, — але вона тепер така знесилена, що ледве на ногах стоїть. І мене не приймають назад. Она каже, що се все Коннора штуки. Я тепер їзду в місто продавати газети, разом з хлопцями і Катериною.

— І з Катериною?

— А-тож; і вона продає газети; вона, як дівчина, краще за нас усіх торгує. Тільки холодно-страх!... Ось і сьогодні тако-ж... Не знаю, як я до дому доберу ся. Мати казала, щоб я непременно пішов до тебе, бо ти дуже непокоїш ся за нас і може тут хто-небудь pomoже твоїй сімі, коли тебе самого посадили в тюрму. Я цілий день ходив, поки добив ся сюди і з самого ранку нічого не їв. Мама також тепер без роботи бо ковбасню закрили. Вона ходить тепер з кошиком по місті і їй дають іноді люде хліба, харчів. Але вчора вона нічого не принесла. Вона поморозила собі пальці і дуже плаче.

Так розказував, плачучи Станислав про їх хатні справи. Юргіс цупко держав ся за креселко, щоб не впасти. Йому ніби поклали якусь велику вагу на голову і здавало ся йому, що голова ось-ось розпадеться ся на шматки. Страшна мара придушила його і він не міг ворухнутись, не міг слова промовити. Станислав скінчив говорити саме тоді, коли Юргіс почував, що вже більше не сила його видержати ту муку.

— Ти не можеш допомогти нам? — слабим і тихим голосом спитав він.

Юргіс не міг говорити і тільки похитав головою.

— А коли ти вийдеш з тюрми! — знов спитав Станислав.

— Через три тижні, — відповів Юргіс.

Хлопець оглянув ся безнадійним поглядом.

— Ну, то я вже піду, — сказав він.

Юргіс тільки головою кивнув. Потім він ніби згадавши щось, всунув руку в кишеню.

— Ось, — сказав він, оддаючи свої чотирнадцять центів, — віддай їм.

Станислав узяв гроші і, постоявши трохи, повернув ся до дверей.

— Прощай, Юргіс, — сказав він і вийшов. Юргісови здало ся, що хлопець іде дуже непевною ходою. Ще хвилину Юргіс постояв, держачись за креселко. Потім надзиратель торкнув його за руку і ніби розбудив. Юргіс пішов ізнов бити камінь.

XVIII.

Юргіс вийшов з тюрми не так скоро, як думав. Опріче арешту його присуджено було заплатити судові кошти, — се ніби-то за працю судді, що присудив його. Хто не міг заплатити ті гроші, той мусів, по закону, відсидіти ще три дні. Ніхто не сказав того Юргісови у свій час. Хвилюючись з нетерплячки він вичисляв дні і години, що лишали ся йому до визволення, але як настав той бажаний час — його не випустили та ще й насміяли ся з його, коли він почав сперечати ся. Юргіс подумав, що помилив ся у рахунках; але і на другий день його не випускали і тоді він уже зовсім утратив надію. Тільки на третій день у-ранці, після сніданку, прийшов надзиратель і сказав йому, що він уже вільний. Юргіс скинув арештантську одежу, одягнув ся у свою стару, що так смерділа фосфатом і лехко зітхнув, коли почув, як по-заду його зачинились важкі тюремні двері.

Він стояв і не йняв віри своєму щастю; йому здавало ся дивним, що над ним — небо, перед ним — вулиці, що він — вільна людина. Холод примусив його опам'ятатись і він швидкою ходою подавсь у-перед.

Сніг був глибокий, але починалась одлига: імжив дрібненький дощ, а холодний вітер проймав Юргіса наскрізь. Він не взяв був пальта, коли вибіг з дому розправляти ся з Коннором і мусів тепер дуже мерзнути; мерз він дуже і тоді, коли його возили у тюремних фургонах.

На йому була стара, драна одежа, вона, як і нова була, то не дуже гріла його. А тепер дощ у-мить промочив його наскрізь. По дорозі стояли великі калюжи холодної снігової

води і діраві черевики Юргіса зараз набрали ся води. Хоч у тюрмі годували арештантів досить і робота, що їм задавали, не була така важка, як на різницях, а проте Юргіс ані трошки не поправив ся на силах: гризла його повсякчасна журба і тривога за сімю.

Змок Юргіс до-щенту, трусив ся, як у пропасниці, скорчив ся, засунув руки в кишені і швидко йшов по вулиці. Тюрма була далеко за містом і кругом її була безлюдна пустка. З одного боку дороги була глибока дренажна канава, а з другого — проходила залізна дорога і вітер мав досить простору, де розгулятись. Дорогою зустрів Юргіс якогось малого обірванця.

— Гей, синку! — спинив Юргіс.

Хлопчик насмішливо подивив ся на його. По короткостриженому волосу він упізнав, що Юргіс з тюрми.

— Чого ви хочете?

— Ти може йдеш на різниці?

— Ні, я туди не йду.

— Я питаю: чи ся дорога на різниці?

— То ви-б так і казали. На різниці ось тудою вам треба йти. І він показав рукою на північно - західню сторону, через рельси залізниці.

— А далеко буде звідсіля до різниць?

— Не знаю. Кажуть — верст із тридцять.

— Тридцять верст! — повторив Юргіс і лице його замутило ся. Він вийшов з тюрми без копійки в кишені і доводило ся йому стільки світа йти пішки. Але він розійшов ся, швидка хода трошки розігріла його кров і він забув за холод, думаючи тільки про своїх близьких. Вся та мара, що мучила його в тюрмі, увесь сум, що так тяжко гнітив його душу, — все те обхопило його знов, мов гарячка якась. Довше терпіти таку несвідомість він не мав-би вже сили. Ось незабаром уже він побачив їх, дізнаєть ся про все...

І він не йшов уже а біг. Маленька мучениця Она, дитинка його, сімя, домівка — ось-ось він їх побачить! Він іде звольяти їх з біди, бо тепер сам вільний, визволив ся... Його руки ще дужі, він pomoже своїм рідним, він буде боротись за них, хочби з цілим світом!

Так він ішов з годину, майже не дивлячись на дорогу, обхоплений тими думками; але потім він мимохить почав оглядатись. Йому здало ся, що він зовсім покинув місто. Вулиці вже не було; він йшов степовою дорогою, по обидві сторони її були поля, покриті снігом. Незабаром він зустрів фермера, що їхав на великім возі соломи, запряженим парою коней.

Юргіс спинив його і спитав:

— Чи ся дорога іде на різниці?

Фермер відмовно похитав головою.

— Я не знаю, де вони, — сказав він, але, як що вони денебудь у місті, то ви як-раз ідете по дорозі, що з міста.

Юргіс здивованими очима глянув на фермера і промовив:

— А мені-ж сказали, що сею дорогою я дійду туди!

— Хто вам сказав?

— Хлопець якийсь.

— Ну, то він, може, хотів пошуткувати з вас. Найкраще зробіть, коли вернетесь до міста і спитаєте поліцейського. Підвіз-би я вас, та тільки їду здалека, а віз дуже навантажений. Прощайте!

Юргіс повернув і пішов назад. Аж коло полудня він знов побачив Чікаґо. Йому знов довело ся йти вулицею про між двох безконечних рядків двуповерхих домків, деревяними мостками, поміченими по обидві сторони небрукованої вулиці. на якій стояли великі калюжи брудної води. Рельси залізниці у багатьох місцях церерізували ту вулицю, загрожуючи смертю необережним перехожим; довгі тягарові поїзди переходили часто через вулицю, ваґони гуркотіли і торохтіли по рельсах і Юргісови доводило ся чекати, хвилюючись з нетерплячки.

Иноді ваґони на скілька хвилин ставали, загорожуючи дорогу всім, кому треба було пройти чи проїхати по вулиці; спинялись навіть через те і ваґони трамваю. Тоді Юргіс пролазив по-під застави, що зачинали переїзди і переходив через рельси поміж ваґонами, на одчай.

Він перейшов довгим мостом через річку, на який кунями лежала крига, покрита болотом. У сій частині річки ні

крига, ні сніг, що покривав її, ніколи не бували білі; навіть дощ, що не переставав іти з самого ранку, не міг змити тої сажи, що осідала скрізь на всьому з хмар фабричного диму. Незабаром і лице і руки Юргіса стали чорні. Нарешті він прийшов у торгову частину міста; там на вулицях стояла ріденька чорна грязюка і в ній сковзалися і спотикалися коні; через улиці, полохливо оглядаючись, неначе перелякані, перебігали жінки і діти. Тут по обидві сторони вулиць стояли високі понурі будинки, неначе понависали над вулицею і між ними гучно лунав гуркіт колес і дзвінки трамваю. Люди, що тут жили і робили, метушились, як у гарячці, мов ті бжолі: вони завжди спішили, ніколи не спинялись, не оглядалися, ні на кого і ні на що не звертали уваги. Одинокий чужинець, що скидався на бродягу, у мокрій одежі, понурий з виду, з дивним виглядом очей, що неспокійно якомось блукали, не звертав на себе нічної уваги і був тут, серед того натовпу людей такий самий одинокий і безпомощний, як був би у дикій пустині, за тисячі верст від людських осель.

Поліцейський показав Юргісови у яку сторону йти і сказав, що йому лишається ще верст вісім дороги. Після полудня він дійшов знов до робочого кварталу: на вулицях скрізь побачив він шинки, маленькі крамнички і де-не-де фабрики, збудовані з брудно-червоної цегли, зі складами камяного вугля коло них; тут знов вулиці пересікали у багатьох місцях рельси залізниці. Юргіс підвів голову вдихати повітря носом: як дика звірина нюхом почув він дух свого барлога до якого зник уже добре. Було вже над-вечір і Юргіс був дуже голодний, а смачний дух, що йшов з шинків і трактирів ще гірше дратував голод; але всі ті обіди і закуски, всі ті смачні страви, що виглядали з вікон, були не для його.

Нарешті він дійшов до знайомих вулиць, що вели до різниць; він побачив хмари чорного диму з фабричних димарів, почув, як далеко там реве товар на скотних дворах і вітром донесло до його знайомий тяжкий дух. Він побачив вагон трамваю, повний народу і не міг здержатись, — така його обхопила нетерплячка. Він скочив у вагон і сховався за спину якогось пасажира; кондуктор не примітив його і не

більш, як через десять хвилин Юргіс доїхав до своєї вулиці і побіг до дому.

Повернувши за ріг останньої вулички, він вмить спинився, мов скаменів, оглянувся ще раз і витріщив очі з дива... Деж його дім? Що з ним сталося?

Юргіс подивився уважно, подивився на сусідний дім, на той, що навпроти, на крамничку, що була поблизу... Так, се їх вуличка, все стоїть, як було, тільки дім його... дім був не той, зовсім інший!

Юргіс підступив ближче. Так, дім зовсім інший: той був сірий, а сей жовтий; лутки були червоні, а тепер зелені... Нова фарба, недавно мальовано... Дивне диво! Юргіс підійшов ще ближче і якийсь невідомий, непевний страх обхопив його. Ноги його підгинались, а думка за думкою хуртовиною перебігали в голові. Він побачив нові сходи коло ганку; старі були потрухлівілі і агент обіцяв поставити нові. Дірава покрівля була тепер полатана новими гонтами; ті діри скільки місяців мучили його душу: він не мав грошей, щоб найняти майстра і полатати їх і не мав часу, щоб зробити се самому. Дощі заливали горище, замокала і валилася глина зі стелі і треба було завжди підставляти горшки і миски під ту воду. А тепер усе поладжено. І розбита шибка у вікні вставлена... Нові завіски у вікнах, нові, білі, свіжі!...

Втім двері на вулицю відчинились і Юргіс затаїв дух. З дому вийшов якийсь незнайомий хлопчик — гладенький, кругленький, з рожевим личком, — такий, якого він раніше ніколи не бачив у своєму домі.

Юргіс чудуючись дивився на хлопчика. Малий прудко збіг по сходах на сніг; він постояв на одному місці, потоптався, а потім став коло сходи і почав ліпити сніжку; потім він оглянувся, побачив Юргіса і на одну мить їх очі зустрілись. Юргіс підійшов до хлопця; той був зляканий, хотів утікати, але мабуть передумав. Юргісові ноги тремтіли і він мусів ухочитись рукою за держальце коло сходи.

— Що ти тут робиш? — на силу, тихим голосом, спромігся він сказати.

— Ідти собі! — з переляком сказав хлопчик.

— Ти... — знов почав Юргіс, — чого тобі тут треба?...

— Мені? — спитав малий, здивовано дивлячись на Юргіса. — Мені нічого не треба; я тут живу.

— Ти тут живеш? — тремтячим голом скрикнув Юргіс. Він мусів ще міцнійше вхопитись держальця. — Ти тут живеш? А деж живе моя сімя?

— Ваша сімя — дивуючись перепитав хлопець.

Юргіс здригнув ся і підступив ближче до малого.

— Я... се мій дім! — скрикнув він.

— Ідїть собі геть! — закричав малий.

Тоді швидко відчинились двері з дому і вийшла товста Ірляндка.

— Мамо! — скрикнув хлопець. Осей чоловік каже, що наш дім не наш, а його.

— Що таке! — спитала Ірляндка.

Юргіс звернув ся до неї.

— Де моя сімя? — скрикнув він диким голосом. — Я лишив їх тут! Се мій дім! Як ви сюди попали?

Жінка дивилась на його здивована і перелякана, думаючи, що він божевільний. Юргіс і справді скидав ся на такого.

— Ваш дім? — перепитала вона.

— Мій дім! — кричав він. — Я жив тут, кажу вам!

— Ви певне помиляєтесь, — одмовила Ірляндка. У сьому домі ніхто поперед нас не жив. Се зовсім новий дім. Так вони нам сказали. Вони...

— Що-ж вони зробили з моєю сімєю? — несамовито, з одчаєм скрикнув Юргіс.

Жінка, видимо, починала трошки розуміти. Може бути, що в неї були вже де які сумніви що до того, що "вони" їй наговорили.

— Я не знаю, де ваша сімя, — промовила вона. — Я купила сей дім тільки три дні тому і тут ніхто не жив. І "вони" впевняли мене, що сей дім зовсім новий. А ви ось кажете, що колись наймали його. Чи не помиляєтесь ви?

— Наймав його! — тремтячи голосом скрикнув Юргіс. — Я купив його! Я заплатив за його гроші! Він мій! А вони... Боже мій! Ви не можете сказати мені, куди поділа ся моя сімя?

На силу Ірляндка переконала таки нарешті Юргіса, що вона нічогосінько не знає. Юргісови світ закрутив ся у голові і він ніяк не міг опам'ятатись. Йому здавало ся, що його близьких, рідних уже викреслено з числа живих людей, що вони живуть тільки в його мріях, а що їх зовсім і не було ніколи на світі. Йому поплутались думки і він не знав, що робити? Втім він згадав про стареньку бабку Маюшкіне, що жила тут поблизу, у сусідньому кварталі. Вона знає! Вона повинна знати!

Він повернув ся і побіг туди.

Стара Маюшкіне сама вийшла відчинити йому двері. Вона аж скрикнула, побачивши Юргіса, що трусив ся, як у пропасниці, а очі його блукали, як у божевільного. Стара знала, де його сім'я: вони мусіли вибратись, бо не могли заплатити грошей агентови, коли настав час і їх викинуто з дому просто таки на сніг, а дім перемалювали і продали за новий недавнечко, днів скільки тому. Маюшкіне не знала, як його сім'я тепер живе, але знає, що вони перебрались жити знов до Анелі Юкнін, у якої вони жили, як тільки приїхали сюди у перше. Стара попросила його зайти у господу спочити трошки, заспокоїтись. Правда, страшне нещастє стало ся, та що-ж робити? Коли б то він не попав був у тюрму!...

Але Юргіс попрощав ся з нею і пішов. Він уже не міг іти так швидко, — сили не стало. Він завернув за ріг вулиці і сів на східцях коло дверей якогось трактира, закривши лице руками. Невимовне горе обхопило його душу.

Їх дім!... Нема вже їх дому!...

Горе, розпука і люта злість заповнили Юргісове серце. Ніяка людська уява не може намалювати гіршого і страшнішого становища за те, яке справило немилосердне дійсне життя. Чужі люде живуть у його домі; вони завісили його вікна своїми завісами та ще дивлять ся на його ворожим поглядом! Се щось страшенне! Сього ніяк не можна собі уявити!... Яким правом воно могло стати ся? Подумати тільки: скільки горя, скільки нещастя всі вони натерпіли ся за для того дому, якою дорогою ціною вони купили його!

І пригадали ся Юргісови всі їх довгі муки і злидні. Ті гроші, що зберегли вони з самого початку, які привезли вони

ще з рідного краю, спродавши батьківщину, заробивши їх гіркою працею, ті триста долярів, що вони всі вкуші вишкрябали з закапелків, що були їх єдиним рятунком від голодної смерті — всі пропали! А потім — скільки біди вони натерпіли ся з місяця на місяць, збираючи ті дванадцять долярів на виплат агентови, а до того ще проценти, страхівка, податки всякі сюди й туди, ремонт та инше все! Всі вони душу свою поклали у ті виплати; вони платили за той дім потом і слізьми, навіть більше: кровю своєю, життєм і здоровлєм. Умер же старий Антон, стараючись заробити грошей на ті виплати; може він жив би і доси, коли б не робив у темних підвалах Дургема, заробляючи свій пай. І Она також втратила своє здоровлє і силу задля того дому; а сам він — що був здоровий, дужий, міцний як дуб, через три роки пекельної праці сидить ось тепер тут розбитий, пригноблений, — тремтить і плаче, як мала дитина. Програли вони всю свою справу; пропало все! Все, що вони купили такою дорогою ціною — все пропало до щенту і вони опинились у такім самім становищі, як приїхавши сюди, тільки без грошей, без сили і без надії...

Тепер тільки Юргіс зрозумів усю гірку правду, про яку розказували йому колись товариші. Власним досвідом дізнав ся він, що скрізь тут над бідним робітником літають хижі драпіжні шулики і шукають змоги вчепитись йому в печінки і ссати його кров. І все се робить ся нахабно, без сорому, без крихточки милосердя, без огляду навіть на безпомічних жінок і малих дітей. І та брехлива оповідка про продаж дому, і солодкі улещування агента, який потім так по злодійському дер з них і виплати, і проценти і безліч усяких податків. Всі знущання над робітниками дозорців, надзирательниць, їх самоволя, шахрайство, хабарі... І все дієть ся серед велелюдного міста, під захистом законів і жорстоких громадських звичаїв. Все се, навіть сама природа, з її лютими холодами і шкварною спекою — все збирало ся до купи, щоб знищити і знівечити життє бідної робочої сімї. А тепер ся остання, огидна неправда: їх, обдертих, покривджених і безпомічних викинуто без жалю на вулицю, їх дім одібрано і перепродано знов! І вони нічого не можуть зробити: і за-

кони, і звичаї — все проти них. А коли б Юргіс захотів змагати ся з тими законами і звичаями — його зараз зачинять у тюрму, з якої він отсе тільки що вийшов.

Хоч сиди тут, хоч іди далі світ за очі — все одно мусиш покорити ся, нахилити голову, зігнути спину і лишити тут свій дім, свою працю у чужих руках.

І довго так сидів Юргіс і щось шепотів сам до себе, а дощ мочив його і холодний вітер пронизував холодом. Нарешті він подумав: а може ще гірше щось чекає його сьогодні там, де сімя? І він на - силу підвів ся, постояв хвилинку і, хитаючись на ногах, пішов...

До дому Анелі було версти зі три. Ніколи ся дорога не здавала ся Юргісови така довга, як тепер. І коли Юргіс побачив брудно - сивенький домок, де жила тепер його сімя, серце його захололо. Він вбіг по східцях і постукав у двері.

Стара сама вийшла одчиняти йому. Її ще гірше замутив ревматизм з тої пори, як Юргіс бачив її останній раз. Обличчя її пожовкло і вся вона зігнула ся у дугу. Побачивши Юргіса вона здригнула ся і відступила назад.

— Тут Она? — скрикнув він, задихавшись.

— Тут, — одмовила стара.

— Ну, як же вона?... — Почав він і раптом замовк.

Звідкись зверху почув ся несподівано пронизливий крик — дикий, страшний крик. Се був голос Оні. Хвилину стояв Юргіс, мов скаменів від страху; потім він одсторонив стару рукою і вийшов у кімнату.

Се була кухня Анелі. Кругом печи сиділо душ із шість жінок; блідих, переляканих. Одна з них встала, коли вийшов Юргіс; лице її було понуре, перелякане, одна рука підв'язана Юргіс насилу впізнав її: се була Марія. Він шукав очима Ону, але її не було серед них; з питанням в очах він дивив ся на жінок, у тій надії, що вони що-небудь скажуть йому, але вони сиділи мовчки, стараючись не дивитись на його. Втім почув ся знов той самий страшний крик.

Він лунав зверху, ніби з горища. Юргіс швидко пішов до дверей, що були туди, відчинив їх і вже підняв був ногу на східці, коли почув за собою голос і побачив коло себе Ма-

рію. Вона вхопила його своєю дужою рукою за рукав і тягнула назад.

— Не можна, не можна, Юргіс, — почекай! — тремтячим голосом промовила вона.

— Чого тобі треба? — скрикнув він.

— Не можна тобі йти туди, — сказала Марія.

Юргісови аж у голові затуманило ся з дива і страху.

— Що-ж таке? — кричав він. Що таке дієть ся?

Марія цупко держала його за рукав. Він чув, як там, на горі плакала і стогнала Она і його тягнуло туди, мало душа з його не вискочила.

— Ні, Юргіс, ні! Не йди туди, — казала Марія. Тобі не можна туди! Там... там... дитина...

— Дитина? — повторив він, дивуючись. — Антін?

— Ні, друга! — шепнула Марія.

Юргіс аж захитав ся і мало не впав. Він дивив ся на Марію переляканими очима.

— Друга? — повторив він. — Та ще-ж не пора!...

Марія покивала головою.

— Не пора... але стало ся без пори.

Знову почув ся крик Они. Той крик гадюкою ліз в уха Юргісови і він тремтів усім тілом. Потім він почув, як Она плакала і жалібним голосом лементувала:

— Господи, пошли-ж мені смерть! Ой, краще-б уже вмерти!...

А Марія тягнула його назад і кричала йому:

— Іди, іди собі!

Вона стягнула його у кухню і піддержувала, бо він не мав сили стояти. Душа його завмирала. Він сів на стілець і тремтів усім тілом і Марія мусіла піддержувати його й сидячого. Жінки мовчки дивились на його з безпомічним жахом. Знов і знов почув ся той пронизливий крик, та так голосно, ніби вона була тут, серед них.

— Давно-же се почало ся? — тремтячим голосом спитав Юргіс.

— Ні, не дуже давно, — мовила Марія.

Вона переглянулася з Анелею і знов почала намовляти його:

— Іди собі, Юргіс, іди! Однаково-ж ти тут нічого не можеш. Іди, а прийдеши пізнійше. Все якось тут обійдеться ся.

— А хто з нею? — спитав Юргіс.

Марія чогось довго не відповідала і він знов спитав:

— Хто при ній?

— Все буде добре, — сказала Марія. — Елізбета при ній.

— А доктор! — простогнав він. — Нехай би хто пішов по доктора.

Він ухопив Марію за руку. Вона тремтіла, голос її переривав ся і вона тихо прошепотіла:

— У нас... у нас... нема зовсім грошей...

Юргісів вид перелякав її, що вона поспішила додати:

— Все буде добре, Юргіс. Ти того не тямши. Іди, іди! Ой, чого ти прийшов тепер, не пізнійше?

Її слова покрив знов страшений крик Они. Юргіс мало не божеволів. Все се було таке дивне, невідоме, страшне, все се впало так несподівано на його голову, мов грім. Коли родив ся маленький Антін, Юргіс був на роботі і не знав нічого про те, як воно діялось; тому-то тепер він ніяк не міг оговтатись і опам'ятати ся з того страху.

І ті дивні жінки, що сиділи, не знали що робити; одна за другою вони старались заспокоїти його, впевняючи, що так воно й повинно бути, бо така доля кожної жінки. Наприкінці вони мало не силоміць вивели його на двір, на дощ. З непокритою головою він почав ходити сюди й туди і страшна розпука брала його. Але й на вулицю доходив до його крик Они; він хотів утекти, щоб не чути його, але вертав ся назад. Через четверть години він вернув ся назад і почав гримати кулаком у двері, відчинили і впустили його у кухню. Ніякі намови не могли заспокоїти його. Він не йняв їм віри, бо як-же вони можуть знати все? — питав він. Она може вже вмерла! Страшно-ж слухати, як вона стогне, — ой, як-же страшно! Сього-же не можна допустити, — треба-ж їй якось допомогти! Чому вони не пробували послати по лікаря? Йому можна було-б заплатити потім, можна було-б йому обіцяти...

— Ми не могли обіцяти, Юргіс, — казала Марія. У нас нема грошей, ми не маємо чим жити.

— Але-ж я, я буду робити! — скрикнув Юргіс. Я зможу заробити грошей!

— Так, — сказала Марія. Але ми не знали, коли ти вернешся з тюрми; як ми могли знати про се? А доктор або акушерка не підуть робити дурно.

Марія розказувала йому, як вона шукала акушерку, як вони правили гроші: та — десять, та — п'ятнадцять, одна навіть двадцять п'ять доларів — і щоб усі гроші вперед дати.

— А у мене було тільки чверть долара, — казала вона. Я віддала всі свої гроші, до останнього centa, все, що відклала у банк: я ще винна лікареві, що приходив лічити мене і він перестав ходити, бо думав, що я не заплачу йому. Ми вже два тижні не платимо Анелі за квартиру, а вона сама мало не помирає з голоду і хазяїн нахваляється, що вижене її геть з дому. Ми скрізь уже запожичились і випрохували, де могли, аби як небудь перебитись; тепер у нас вже нічого нема і ми не знаємо, що буде далі.

— А діти? — скрикнув Юргіс.

— Діти не показують ся до дому вже три дні; погода така погана, вони й не знають, що тут робить ся. Се стало ся так не сподівано... ми чекали аж через два місяці...

Юргіс стояв коло стола і міцно вхопив ся за його руками, щоб не впасти; він похилив голову, руки його тремтіли; і жалко, і страшно було дивить ся на його, нещасного. Втім устала стара Анеля, пошукала щось у кешені своєї спідниці, потім підійшла, штикульгаючи, до Юргіса і добула брудну темну хустину, а в одному кінці її було щось завязано.

— Ну, Юргіс! — сказала вона. — У мене є трошки грошей, — ось бачиш?

Стара розвязала хустку і перелічила гроші: було тридцять три центи.

— Ну, іди тепер, пошукай кого-небудь і приведи сюди. Може ще хто поможе тобі трошки... Дайте йому, — звернула ся вона до інших жінок; — він вам верне, як тільки заробить. Так йому буде лехче: нехай пошукає, — може поща-

стить йому; а як і не знайде нікого, то трошки заспокоїть ся тим часом. Може, поки він вернеть ся назад, усе вже скінчить ся.

Всі жінки почали шукати по кишнях, але витрусили з них лиш по скілька мідяків, тай все се віддали йому. Тільки пані Ольшевська, що жила у сусідній квартирі, — чоловік її був добрий різник, але гіркий паниця, — дала Юргісови мало не пів-доляра. І коли все екляли до-купи і обрахували, то був один доляр з чвертю.

Юргіс згорнув гроші у кишню, міцно стиснув їх рукою і бігцем вибіг з хати.

XIX.

“Акушерка Гаупт” — стояло на таблиці, що висіла під вікном другого поверху, над дверима у пивну, а коло дверей була прибита дощечка з намальованою рукою, що показувала пальцем на брудні сходи. Юргіс вибіг по сходах, перестрибуючи через два—три сходи.

Пані Гаупт саме у ту пору смажила мясо з цибулею; у кімнаті було повно чаду і двері стояли відчинені. Хотівши постукати — Юргіс побачив, як акушерка підняла до рота чорну пляшку і почала пити з неї. Він голосно закашляв і вона зараз поставила пляшку на стіл.

Гаупт, родом Голяндка, була надзвичайно товста особа; коли вона ходила, то дошки помосту гнулись під нею і рипали. Кофта і спідниця на ній аж блищали від бруду; з рота виглядали криві чорні зуби.

— Чого вам треба? — спитала вона, дивлячись на Юргіса.

Всю дорогу він біг без памяти і тепер так задихав ся, що не міг слова вимовити. Волося його роспатлалось, очі блукали дико і вигляд був, як у божевільного.

— Моя жінка! — простогнав він. — Ходім пшвидше!

Пані Гаупт зняла з вогню сковородку з печенею і витерла руки у спідницю.

— Ваша жінка має родити? — спитала вона.

— Так, — промовив Юргіс, одсапуючи.

— Я отсе тільки вернулась до дому з практики і не

встигла ще пообідати, — сказала вона. — Але, як що конче треба...

— Ой, треба! — простогнав він.

— То можна. Скільки ви дасте?

— Я... я... Скільки ви хочете?

— Двадцять п'ять долярів.

Лице Юргіса витягнулось.

— Я не можу стільки заплатити, — сказав він.

Акушерка дуже уважно придивлялась до нього.

— А скільки-ж ви дасте?

— Хіба-ж я мушу тепер платити, зараз таки?

— А вже-ж. Так роблять усі мої пацієнти.

— Я... у мене тепер не багато грошей, — бубонів Юргіс, а смертельний страх брав його. — Зі мною трапилась біда: всі мої гроші пропали. Але я вам заплачу, заплачу все до останньої копійки, при першій змозі; я зароблю.

— А чим ви заробляєте?

— Тепер я не маю роботи. Я знайду її. Але я...

— Скільки-ж у вас є грошей?

— Він не одважився навіть сказати — скільки. Нарешті він сказав:

— Один доляр і чверть....

Акушерка засміялась йому в очі.

— За такі гроші я й капелюшка на голову не хочу одягти.

— Осе все, що я маю, — промовив він сумним голосом. Я мушу кого-небудь привести, бо моя жінка помирає. Я нещасний... я....

Пані Гаупт знов поставила свою сковородку на вогонь. Потім вона повернулася до Юргіса і сказала:

— Давайте зараз десять долярів, а решту я можу почекати вам до другого місяця.

— Я не можу... я не маю! — прошенотів Юргіс. — Я вже сказав вам, що маю тільки доляра з чвертю.

Акушерка взялась знов до своєї роботи.

— Не йму я вам віри, — сказала вона. Всі таким способом стараються мене обдурити. Чи-ж можливо, щоб такий

здоровенний чоловік, як ви, мав у кишені тільки доляра з чвертю?

— Мене тільки що з тюрми випустили, — признав ся Юргіс. Він готовий був упасти до ніг сій жінці. — У мене тепер нема грошей; моя сім'я сидить голодна.

— Хіба-ж ви не можете що-небудь продати?

— Я нічого не маю, — скрикнув він з одчаєм. Нічого!

— Хіба ви не можете позичити? Хіба вам не повірять?

Він тільки похитав головою. Вона казала далі:

— Слухайте: як ви зо мною умовитесь, то буде вам дуже добре. Я можу виратувати вашу жінку і дитину. Поміркуйте самі: я-ж не дорого правлю. А як помруть вони обоє — як ви се будете почувати? У мене є знайома пані, — ви можете заставити у неї де-що; вона живе тут недалечко, можете піти поговорити з нею.

Пані Гаупт, розмахуючи вилкою, вмовляла Юргіса послухати її поради, але він з одчаєм розвів руками і повернув ся, щоб вийти.

— Нічого не pomoже! — прошепотів він.

Він уже вийшов у сні, як почув за собою голос акушерки:

— Ну я пішлаб за п'ять долярів.

Вона підійшла до нього і знов почала торгуватись.

— Дурний ви, що не згоджуєтесь. Ви не знайдете нікого иншого; хто-б пішов по такій погоді і взяв дешевше. Ніколи з-роду я не ходила за п'ять долярів. Не можу-ж я докладати... Таким способом я й на квартиру не зароблю!

— У мене-ж нічогісенько нема! — скрикнув Юргіс. Що-ж я можу вам дати? Нехай мене Бог покарає! Я дав-би вам усе, що мав-би, але кажу вам: у мене нічого нема! Розумієте? Нічого нема!

Він повернув ся йти. Він зійшов уже з половини сходів, як почув голос акушерки:

— Почекайте! Верніть ся! Я піду з вами.

Він вернув ся знов у кімнату.

— Жаль, коли людина мучить ся, — мовила вона. Мушу вже йти, коли просите, хоч і за пів-дарма. Далеко-ж до вас?

— Чотирі квартали! Боже! І за таку нікчемну ціну я маю плентатись стільки світу! Та ще у таку погоду! Глядїть-же: ви повинні заплатити мені ренту грошей як-найшвидче.

— При першій змозі, — обіцяв Юргіс.

— У сьому-ж місяці?

— Добре, у сьому-ж місяці, промовив нещасний; тільки Бога ради: поспішайте!

— Де-ж той доляр з чвертю? — вимовила невмолима пані Гаупт.

Юргіс поклав гроші на стіл; вона перелічила їх і сховала. Витерши ще раз брудні руки у спідницю, акушерка почала збиратись. Вона була така товста, що трудно їй було ворухитись і за кожним кроком вона сопла і стогнала. Не зважаючи на Юргіса, вона скинула брудну блюзку і спідницю, натягнула корсет і сукню, наділа чорний капелюшок, взяла парасоля і скуряну торбину з акушерською справою та причандалами. Все се вона робила повагом, а нещасний Юргіс потерпав від страху і нетерплячки. Нарешті вона вийшла на вулицю. Вона не могла поспішати за Юргісом, ставала разів скілька, щоб відсапатись, а він приспішав її.

Нарешті вона дійшла до дому. Перелякані жінки сиділи у кухні так само, як їх покинув Юргіс. Так само почув ся страшний крик Они; жінки сказали, що вона ще не родила.

Тим часом акушерка роздягла ся, заплясала фартушком і її повели по сходах на гору. Юргіс почув, як вона скрикнула з переляку:

— Боже мій! Куди се я попала? Я-ж не пролізу навіть у таку діру. Хіба-ж можна класти жінку родити у такій коморі? Як таки вам не сором!

Юргіс стояв коло дверей і чув ту лайку; крикливий голос акушерки майже заглушав крик і стогін Они.

Нарешті Анеля якось заспокоїла акушерку і провела її до Они; а провести конче треба було, бо незвична людина могла покрутити собі ноги у тій кімнаті: замість помосту, там було настелено тільки скілька дощок, старих і трухлявих, а темно було там, як у льоху і треба було ходити дуже обережно. Юргіс почув ізнов крик і лайку пані Гаупт, а стеля захиталась і заскрипіла під її важкою ногою.

Через хвилинку до Юргіса вийшла Анеля; вона вхопила його за руку і сказала:

— Послухай мене: іди собі тепер. Ти зробив усе, що міг, а тепер іди. Іди і не вертайся хутко.

— Куди-ж мені йти? — спитав безпомічно Юргіс.

— Куди знаєш, на вулицю або в інше яке місце, але йди! Ранійше, як завтра вранці, не вертайся.

Нарешті Марія виштовхала його і зачинила за ним двері. Сонце вже зайшло, дощ перестав, а замість його йшла крупа і стало дуже холодно. Юргіс тремтів у своїй легенькій мокрій одежі; він засунув руки в кешені і пішов, куди ноги несли. З самого ранку він нічого не їв і почував себе дуже погано. Втім промайнув йому промінь надії: він згадав, що по білизу є пивна, де він часто бував і закусував. І він швидко пішов туди в тій надії, що застане там якого-небудь приятеля.

— Здоров був, Джек! — привітав хозяїн, побачивши його. У Чікаґо звикли називати тим іменням всіх чужинців і безробітних. — Як ся маєш?

Юргіс підійшов до прилавку.

— Я сидів у тюрмі, — сказав він, — тільки що вийшов з неї. Всю дорогу я пройшов пішки, не маю ні копійки і з самого ранку макового зерна не мав у роті; у мене забрано домівку, жінка моя лежить слаба і сам я зовсім охляв.

Хозяїн глянув на його і жахнувся: уста Юргіса посиніли і тремтіли, очі запалися і блідий він був, як труп. Хозяїн добув пляшку горілки, подав її Юргісови і промовив одно слово: “пий!”

Юргіс ледве міг удержати пляшку, так тремтіли його руки.

— Смілівійше! — заохочував хозяїн. Випей усе.

Випив добру шклянку, Юргіс підійшов до прилавка і почав закусувати. Він їв надзвичайно швидко. Нарешті, заспокоївши свій голод, він підійшов до залізної грубки, що стояла посеред пивної.

Коло груби його мокра одежа почала сохнути, аж пара пішла з неї і страшний фосфатний сморід заповнив усю хату.

Помаленьку сходились у пивну робітники. Була неділя, а що-неділі у-вечорі приходили у ту пивну музики — скрипка і труба, — збирала ся молодь, танцювали, грали ся, пили і закусували геть аж за пів-ніч. І сей страшний фосфатний дух злякав хозіяна. Він одкашляв і чхнув разів скілька, а потім рішучо підійшов до Юргіса.

— Послухай, Джек, — сказав він. Доведеть ся тобі вибратись звідсіля, бо ти мені всіх гостей розженеш своїм смородом.

Шинкарі і трактирщики звикли мало не що-дня викидати за двері босяків, таких самих обдертих, мокрих і замерзлих. Але ті босяки були пропащі, безнадійні люде, а Юргіса хазяїн знав, як заможну людину, яка може заробити гроші і розплатитись чесно.

Коли Юргіс покірливо встав, щоб вийти, хозіян подумав собі, що сей ще не пропащий, з його може ще будуть люде і він може дасть ще йому вторгувати.

— Я бачу, що ти дуже втомив ся, — сказав він. — Іди зо мною.

По-за пивною у підвалі була чиста кімнатка для почеснійших гостей; іноді туди заходили поліцейські, які не хотіли показуватись серед народу у пивній. Там Юргіс переночував. Спочатку горілка його трошки загріла і він заснув; але потім прокинув ся від страшного холоду, трусив ся, як у пропасниці і хоч як старав ся, а не міг заснути. Страшні спогади мучили його. Минала година за годиною; він чув музику, регіт і співи у пивній і міркував з того, що до дня ще далеко. Нарешті гомін почав ущухати. Юргіс хотів вийти на вулицю, але двері були зачинені. Просидівши ще з годину у темноті і тиші, він не міг уже більше стерпіти і постукав у двері. Незабаром на той стук прийшов заспаний хозіяїн; позіхаючи і протираючи обома руками очі, він одчинив двері. Цілісенький день і половину ночі він торгував у пивній і міг заснути тільки перед ранком.

— Я піду до дому, — сказав Юргіс. Я боюсь за свою недужу жінку і не можу тут більше сидіти.

— Чорти-б тебе взяли! Чого-ж ти мені ранійше не ска-

зав, що у тебе є квартира? Я думав, що ти не маєш куди подітись.

Юргіс вийшов. Була вже година четверта, але ще не свитало і ніч була темна. Сніг сипав рясно і покрив землю мало не на чверть. Юргіс побіг бігцем до квартирі Анелі. У кухні у вікні світило ся, завіска була спущена, двері не зачинені і Юргіс увійшов.

Анеля, Марія, і ще скілька жінок сиділи, як і тоді, коло печі. Юргіс примітив, що у домі було тихо.

— Ну, що? — спитав він.

Ніхто не відповів йому. Всі мовчали.

— Ну, що-ж, скажіть? — спитав він у друге.

При вбогому світлі лямпки, що дуже чадила, він побачив Марію. Вона похитала головою і промовила:

— Ще нема.

Марія знов похитала головою. Бідний чоловік аж ніби скаменів:

— Я її не чую, — прошепотів він.

— Вона давно притихла, — сказала Марія.

Знов настала мовчанка. В тім з гори почув ся голос:

— Гей, хто там є?

Скілька жінок метнулись туди. Марія підскочила до Юргіса.

— Посидь тут — сказала вона.

Вони обое прикипіли на місці бліді, перелякані. Через хвилину вони почули, що йде акушерка, бо заскрипіли під нею дошки і сходи. Вона щось голосно кляла і лаяла. Нарешті вона вийшла у кухню засапана і сердита. Юргіс, глянувши на неї, зблід як крейда і захитав ся на ногах.

Вона була така, ніби вийшла з різниці: руки по лікті були закрівавлені, кровю-ж було заляпане лице і одежа. Вона спинилась, важко дихаючи і оглядаючись; ніхто й пари з уст не пустив.

— Ну, я зробила все, що могла: більше нічого не можна зробити, — сказала вона.

Всі мовчали. В хаті була мертва тиша.

— Я не винна, — казала акушерка. Треба було покли-

кати лікаря і не тягнути так довго; мене покликали дуже пізно.

Знов настала сумна мовчанка. Марія міцно вхопила Юргіса дужою рукою.

— Чи нема у вас чого вишити? — спитала акушерка стару Анелю. Кояяку грошки?

Анеля відмовно похитала головою.

— Які-ж ви люде? Може-б ви дали мені що-небудь попоїсти? Я-ж від учорапнього ранку нічого не їла, замучилась тут до смерті. Коли-б знала, я-б ніколи не пішла сюди за такі нікчемні гроші.

— А все-ж таки ви мусите мені заплатити. Я не винна, що немогла допомогти вашій жінці; ви привели мене дуже пізно. Я не винна, що дитина йшла ручкою і я не могла її вирятувати. Я просиділа тут цілу ніч у тій проклятій собачий халабуді, а надто. — і попоїсти нема чого!

Пані Гаупт замовкла на хвилинку, щоб передихнути. Марія глянула на Юргіса і побачила, що на чолі його великими краплями виступав піт, а сам він гремтів усім тілом. Вона тихенько спитала акушерку: “а що з Оною”?

— Що з нею? — перешитала тая. — Те, що й повинно бути; я вже казала вам: треба послати по священика. Вона така молода, вона могла-б усе перетерпіти і видужати, колиб усе було зроблено, як слід. Бідненька, така молоденька, як дівчинка! Вона довго боролась... Вона ще не вмерла.

— Вмерла?! — скрикнув Юргіс диким голосом.

— Та вже-ж умре, — сказав хтось сердито.

— Дитинка мертва.

Земля загула, затряслась і зарепіли дошки і східці, коли Юргіс кинув ся на гору. Там у кутку, на голому помості лежала Она. Коло неї на-вколішках стояв священик і шептав молитву з хрестом в руках; у другому кутку плакала і голосила Елізбета.

Вона була вкрита якоюсь рядниною, плечі і одна рука були голі; вона так схудла, що ледве можна було її впізнати: один кістяк лишив ся, — лице бліде, як крейда, очі закриті — зовсім, як мертва. Він кинув ся до неї, припав на вколішки і крикнув з одчаєм: “Она!... Она!...”

Вона й неворухнулась. Він ухопив її руку, стиснув міцно і говорив:

— Подивись на мене! Се я, твій Юргіс, я вернув ся... чуєш ти мене? Кажі!

Її віки ворохнулись, а він ізнов закричав, як божевільний: “Она! Она!”

В тім вона розплющила очі і на одну мить глянула на його, — але се була тільки одна хвилинка, він побачив її; немов іздалека, як оману якусь. Він простягнув до неї руки, знов кликав її голосно, а страшний одчай обняв його. Серце його розривало ся на частки від страшного горя. Вона була для його все, — і ось тепер счезла, покинула його. Страшне риданнє струнуло все його тіло, гіркі сльози збігали по щоках і падали на труп Оні. Ламаючи руки, він ухопив її, тупив до своєї груди, але даремно було все: вона була холодна і спокійна. Она вмерла.

Ніколи вже більше він не побачить її, не почує!... Гостре, болуче почуттє самотности обхопило його. Як маладитина він почав бояти ся темряви, пустоти, мертвого тіла. Він кликав її, кричав чим-раз дужче і той страшний крик заповнив усю хату; перелякані жінки горнулись одна до одної.

Юргіс не тямив себе. Сьвященик підійшов до його, поклав йому руку на плече і почав лагідно розважати його. Але Юргіс не чув його; він був десь далеко, неначе душа його полинула за тою душою, що покинула його. Він припав ниць коло трупа. Світло похмурого ранку зазирнуло у маленьке віконце. Сьвященик пішов собі, пішли й жінки, а він лишив ся сам один коло того блідого тіла, коло тої страшної омани. Іноді він підводив голову, дивив ся на те біле обличчє, — смертельний одчай і страх обіймали його душу і він знов закривав лице руками.

— Вмерла! Вмерла! Вона-ж сама була майже дитина, їй тільки минуло двадцять літ! Вона тільки що почала жити — і ось тепер лежить розбита, мертва!...

Юргіс встав і вийшов у кухню, де тепер зібрало ся скілька сусід. Всі мовчки дивили ся на його, як він увійшов, з

мутними очима, ледве держачись на ногах і, хитаючись, підійшов до стола, сів і спустив голову на руки.

Двері одчинились: у кухню влинув струмок холодного свіжого повітря. Прийшла мала Катерина, задихавшись від швидкої ходи, аж синя від холоду.

— Ось і я! скрикнула вона. Я на силу могла... Тут вона побачила Юргіса і скрикнула. По його лиці вона пізнала, що стало ся якесь лихо. — Що таке? — спитала вона тихенько.

Не встигли їй ще слова сказати, як Юргіс встав і, хнючись на ногах, підійшов до неї.

— Де ти була? — спитав він.

— Я з хлопцями продавала газети, — сказала вона. А сніг...

— Гроші в тебе є?

— Є.

— Скільки?

— Мало не три долари, Юргіс.

— Давай мені!

Він сказав те таким голосом, що дівчина злякалась і оглянулась навкруги.

— Давай сюди! — крикнув він.

Вона витягнула з кешені шматинку, в якій були завязані гроші. Юргіс узяв їх і, не сказавши ні слова вийшов на вулицю.

Недалеко був шинок. Він зайшов туди.

— Горілки! — сказав він, пробившись через натовп обірванців і добув пів долара з кешені. — Дайте мені плянку горілки!

XX.

Не дуже можна розсіячитись, маючи три долари в кешені. Було се в неділю рано, а в понеділок у вечорі Юргіс був вже в-дома. Вернув ся він голодний, змерзлий. Совість мучила, що він пропив останні гроші і лишив сімю голодну.

Они ще не поховали, але сповістили поліцію і завтра її покладуть у просту соснову домовину і одвезуть на цвинтар

для бідних. Елізбета пішла до сусід випросити грошей, щоб відправити панахиду. А він, поганець, пропив усі гроші і покинув дітей помирати з голоду!

Анеля злим оком глянула на його, коли він підійшов у кухні до вогню погрітись. Вона прогнала його, сказавши, що тут, у її кухні, нема місця для його. — Геть ізвідсіль — і не смерди мені тут! Бідна маленька Она наймала в мене квартиру і могла сидіти тут у кухні коло вогню. А ти можеш іти собі на горище, та й то довго не сиди, там, а швидче плати гроші!

Юргіс, не сказавши ані слова, покірливо пішов у другу кімнату, де спало вже з десяток пожилців і пішов по сходах на гору. Там було темно, бо світла не було за що кушити і холодно було, як на дворі.

У кутку, дальше від покійниці, сиділа Марія і здоровою рукою придержувала у себе на колінах маленького Антона, стараючись заколисати його. У другому кутку, скорчившись, сидів малий Йосип і тихо плакав: він цілий день нічого не їв. Марія ані слова не сказала Юргісови; він почував себе, неначе та прибіта собака і сів долі коло самої покійниці.

Може він думав тепер про голодних дітей, про свій власний поганий вчинок? Ні, він думав тільки про Ону. Знов обхопило його тяжке горе. Він не плакав уже, він стидався навіть подати голос і сидів нерухомий, щось шепотів і тремтів від сердешної муки. Досі він собі й не уявляв добре, як дуже він привик до Оні: тільки тепер, утративши її, він зрозумів се. Завтра її винесуть і вже ніколи він її не побачить, — ніколи до віку.

Колишня любов, що була пригнічена злиднями і голодом, прокинулася тепер з новою силою. Давні події знов піднялись в його памяти і перед очима його проходило все спільне жите з Оною. Він згадав, як побачив її у-перше у Литві на ярмарку: вона була гарна, як квіточка, як пташка небесна. Згадав, яка вона була на весіллі; всі слова, які вона говорила колись, брєніли тепер в його ушах, а всі сльози, що виплакала вона, вогнем палили його серце.

Довга повсякчасна боротьба з нуждою і голодом озвіріла, зашнарубіла його душу, а душа Оні була завжди однако-

во ніжна і чутна і завжди давала йому розвагу, спокій і любов. А які-ж вона страждання терпіла! Яких жорстоких мук, гірких зневаг зазнала! О Господи! Згадати страшно навіть! А який сам він був жорстокий і безсердешний для неї. Кожне гнівне слово, що сказав він їй тоді, різало ножем його тепер по серці і карав ся він, і мучив ся тепер, але пізно вже було: вона вже не могла зрозуміти того! Пізно... пізно!...

І серце його мало не вискочило з груди, і корчив ся він тут з болю, у темноті простягаючи до неї руки, — а вона покинула його, пішла, на віки і тільки холодний труп її поки що лишив ся тут!... Він мало не закричав голосно з болю і розпачі, холодний піт виступив йому на чолі, але він не на-смілювався подати голосу, не смів і дихати, бо сором йому був і гідкий він став сам собі.

Пізно з-вечорі прийшла Елізбета; їй пощастило зібрати трошки грошей, але всі віддала вона за панахиду по покійній і до дому ні копійки не принесла. Хтось дав їй шматок сухого житнього хліба; вона віддала його дітям і, заспокоївши їх таким способом, уклала спати. Нарешті вона підійшла до Юргіса і сіла коло його.

Вона не докоряла йому тут, коло трупа його жінки. Вона з Марією постановили лагідним словом умовити його. Елізбета вже виплакала всі свої сльози і тепер страх перемогав її горе. Вона поховала трое дітей і кожний раз перемогала своє горе і починала боротьбу знову. Се була якась проста, не складна натура, як той хробак: перерізати його на-двоє, а він таки живе; або як та курка: з усіх її курчат лишить ся тільки одно, а вона все-ж таки водить його, глядить і піклуєть ся. Елізбета не питала і не думала: що і для чого стало ся: їй треба було тільки, щоб була якась душа, для якої вона повинна була жити, щоб дбати за неї, — а все инше вона здала на волю божу.

І тепер виплакавши свої сльози, вона почала щирим і простим словом розважати Юргіса і доводити його до розуму.

— Маленька Она вмерла, — казала вона, — але лишили ся інші, про яких треба подбати. Я не кажу про моїх дітей: якось з Марією я дам їм раду. Але є ще Антон, твій син, єдина пам'ятка після Они. Подумай, Юргіс, за нього: ти-ж

любши його, то мусиш, як батько, подбати, щоб з нього люде були. Як-би Она могла хоч одну хвилинку поговорити тепер з тобою, вона напевне просила-б тебе за Антона. Тяжке горе нам усїм, що вона вмерла, але-ж вона, бідна, так мучилась тяжко, таке гірке життє її було, що вона не видержала. Тепер вона щаслива... Шкода, що ти не міг вернутись хоч на один день ранїйше, щоб поговорити з нею.

Ну, та вже що стало ся, того не вернути! Ми всї тепер пропадаєм: нема ні копійки грошей, нема за що навіть поховати бідну Ону, діти з голоду погинуть... Ти мусиш, Юргіс, добути грошей. Ради Они ти мусиш бути мужчина і піддержати нас у тій скруті. Ми пошукаєм иншої кватири, діти будуть заробляти, нам буде лехче жити і ми якось станемо на ноги, аби ти нас тільки не покинув.

Так простими і теплими словами вмовляла Елізбета Юргіса і піддержувала його сили до боротьби.

Не так лякало її те, що Юргіс, може, почне пити, як те щоб він не покинув їх так, як Іонас і не пішов бродягою мандрувати по світі.

— Глянь на сю бідну покійницю, Юргіс, і ради неї не покидай нас і твою дитину, не роби так, як зробив Іонас.

— Ой, так, так; — простогнав Юргіс. Ради Антона я не покину вас; він не повинен пропасти.

— Завтра-ж таки, не дожидаючись похорону Они, я піду шукати роботи. Вірте мені: я додержу свого слова.

На другий день у-досвіта він пішов з дому, з розбитим серцем і важкою головою. Він пішов у фосфатний відділ фабрики Дургема довідатись, чи не можна йому знову стати на старе місце. Надзиратель на його питаннє відмовно похитав головою.

— Ваше місце вже давно заступлено, а другого вільного нема.

— А може незабаром буде яке місце для мене? Я почекав-би.

— Ні, — сказав надзиратель; даремна надія: тут ви собі не знайдете роботи.

Юргіс здивованими очима подивив ся на нього.

— Чому-ж так? Хіба я погано робив свою роботу?

А той подивився на нього холодним, ворожим оком і повторив:

— Я сказав уже: сюди вам нема чого й ходити.

Засмутила Юргіса ся розмова і з важким серцем він пішов далі. Годин зо дві він стояв коло воріт, нічого не ївши з самого ранку, серед натовпу таких самих нещасних і голодних людей. Нарешті прийшло двоє поліцейських і розігнали юрбу. І так той день пройшов марно і Юргіс не знайшов роботи.

Прослуживши довго на різницях, Юргіс мав багато знайомих. Шинкарі давали йому шклянку пива і шматок хліба на борг, товариші з робочої спілки позичали йому иноді, при великій скрутї, де-яку дрібницю і таким чином він міг якось, прожити скілька тижнів без роботи, не пропадаючи з голоду.

Тим часом тітка Елізбета ходила у Гайд-Парк жебрати хліба, діти де-що приносили з продажу газет і стара Анеля вже не так ремствувала на них і...якось жило ся.

У кінці тижня, після що-денної біганини за роботою по лютому холоді, Юргіс несподівано трапив на роботу на фабриці Джонса у тому відділі, де пакують консерви. Через одчинені двері він побачив надзирателя, підійшов до нього і спитав, чи нема роботи?

— Можете возити тачку? — спитав надзиратель.

— Можу, сер! — скрикнув Юргіс ранійше, ніж надзиратель вимовив ті слова.

— Як вас звать?

— Юргіс Рудкус.

— Чи робили вже на різницях?

— Робив.

— Де?

— На різниці Броуна і у фосфатному відділі Дургема.

— Чого-ж ви покинули ту роботу?

— У перший раз через нещасний випадок, а другий раз через те, що понав на місяць у тюрму.

— Побачимо. Я хочу вас попробувати. Приходьте завтра вранці і допитайтеся пана Томаса.

З тою радісною звісткою побіг Юргіс до дому: у нього вже буде робота! Страшний час шукання минув!

Вечір того дня був як свято для цілої сім'ї. На другий день вранці Юргіс пішов на фабрику за цілу годину раніше і чекав коло воріт. Нарешті вийшов надзиратель.

— Ага! — сказав він з холодним і злим виглядом очей. Я обіцяв вам роботу?

— Так сер, — сказав Юргіс.

— На жаль, — я помилився і тепер мені вас не треба. Юргіс витріщив очі і стояв, мов скаменілий.

— Що-ж воно значить? — прошепотів він.

— Дуже проста річ: ваша робота тут не потрібна.

І знов холодний злісний погляд, такий самий, як і на фосфатному відділі у Дургема, коли Юргісови сказав надзиратель, що даремна праця ходити і просити. Бачивши Юргіс, що нічого тут не вийде, — повернув ся і пішов.

У шинку люде йому сказали, що воно все значить. З великим співчуттем вони розказали йому, що він, значить, попав у "чорні списки" і до-віку вже не знайде собі роботи на різницях. А все воно за те, що побив надзирателя. Тепер казали йому, швидче він може сподіватись посади мійського голови (мера) Чикаго, ніж знайти роботу у сій частині міста. Його записали у ті таємничі реєстри і се вже відомо у кожній конторі; про се вже дано знати у Сен-Люї та Нью-Йорк, в Омаю і Бостон, у Канзас-Сіті і Сен-Джозеф. І тепер йому не дадуть роботи ані на якій різниці, ані на консервній фабриці, не дадуть навіть відкидати гній на скотних дворах, ні возити вагонетки на залізниці, що коло різниць. Так уже було з сотнями і тисячами безробітних. І ніде йому навіть не скажуть, через що не дають роботи; і нічого йому не помогло-б, коли-б він навіть перемінив своє ім'я і прізвиско: більш, як три дні, він не вдержить ся на роботі: спілка м'ясних промисловців має скріз своїх шпигунів і знає все, що робить ся на різницях і фабриках. Таким чином фабриканти борють ся з робочими спілками і страйками.

Юргіс вернув се до дому і розказав своїм про ту сумну звістку. Гірко стало йому. У сій частині міста він прожив уже довго, звик до неї, тут був його дім, тут жили його

приятелі і товариші — і тут він не мав ніякої надії знайти собі роботу, бо все, що тут було — так чи инакше залежало від різниць і спілки м'ясних фабрикантів, які верховодили у сій частині міста, як у себе в дома.

Цілий день і половину ночі міркував Юргіс з обома жінками: що тепер робити? Добре було-б їм усім перебраться до міста, бо там і діти цілий день продають газети, але Марія не приставала на се: вона вже одужувала і сподівалась знов знайти собі роботу на різницях; опроче того тут жив і робив на різницях її наречений Тамошіус Купшлейка; хоч і бачилась вона з ним тепер дуже рідко, не більш, як раз у місяць, а все-ж таки вона нехотіла вибратись звідсіля і покинути його. Елізбета також сподівала ся дістати місце при конторі Дургема, мити посуду і з дня на день чекала, що її приймуть.

Отже порішено було, що Юргіс сам піде у місто шукати щастя, а як знайде роботу, тоді вже можна буде поміркувати, що робити далі.

А що там у него не було нікого знайомого, хто піддержав-би його при біді, позичив-би грошей або повірив чого на-борг, то постановлено було, що він що дня буде зустрічати ся з ким-небудь із дітей і брати собі від нього п'ятнадцять центів на харчі.

І почав Юргіс цілими днями тинятись по вулицях враз із сотнями, тисячами таких самих нещасних безробітних людей, питаючи роботи скрізь: по крамницях, заїздах, на фабриках. До півночі доводилось ховатись по-під сходами, під вагонами, а о-півночі він ішов ночувати до одного з мійських ночліжних домів; там він стелив собі долі газету і лягав з багатьма іншими такими самими, як і він бездомними людьми: поденними робочими, старцями та волоцюгами; від них дуже тхнуло горілкою і тютюном, де-які з них слабували на огидні хвороби, а по всіх як комашня кишіла всїляка нужда та нечисть.

Два тижні прожив так Юргіс, борючись з відчаєм; нарешті йому трапилась на пів-дня робота: навантажувати підводи на залізниці; другого дня він поніс якійсь старій жінці її скринку і заробив чверть долара. Тепер він розба-

гатів так, що міг уже заплатити за ночліг і не спати долі, мерзнути всю ніч, а в ранці міг купити собі газету і перечитати всі оповістки, що до роботи, тоді як його товариші читали тільки старі газети. Але се нічого не помогло Юргісови, бо знайти роботу по газетних оповістках — була даремна надія.

Одного разу якийсь аґент розказав йому, що може дати йому надзвичайно добру роботу і за високу платню, тільки за се треба заплатити доляр вперед. Юргіс тільки усміхнув ся гірко — бо не мав таких грошей. Другий аґент обіцяв Юргісови і його сімі добрий і лехкий заробіток, коли вони візмуть ся розмальовувати фотографії; але для початку треба було купити у того аґента всі потрібні для того причандали — тільки за два долари.

Нарешті доля усміхнулась Юргісови: він випадком зустрів свого давнього знайомого, товариша з робітницької спілки різників, з яким він часто бачив ся ще за добрих часів своїх, за щасливих днів. Той товариш робив на великій фабриці саможаток. Він обіцяв Юргісови попросити за нього свого надзирателя, з яким був у добрій згоді і вони пішли на фабрику.

Коло воріт, як і скрізь, стояв великий натовп безробітних, але Юргіс з приятелем своїм прийшов за ворота. Невімовна була його радість, коли надзиратель, розпитавши його, сказав, що дасть йому роботу. Юргісови аж ноги затремтіли від того несподіваного щастя.

Тільки згодом далеко пізнійше Юргіс зрозумів, яку велику вагу мав у його життю той день, коли він знайшов собі роботу на тій фабриці саможаток. Тепер йому здало ся, що ся фабрика є велике добродійство і для робітників, що там робили, і для всього роду людського.

Там дуже добре дбали за робітників: майстерні були великі, світлі, з чистим і добрим повітрям; для робітників була добра їдальня, де вони мали добрі харчі за дуже дешеву ціну; була і читальня, і окрема кімната, де робітниця — дівчата й жінки могли собі спочивати; та й робота тут не була така брудна й смердяча, як на різницях. Що дня Юргіс бачив тут нові і такі дивні для нього речі, про які він

не мріяв досі навіть у сні. Одно слово: ся фабрика видала ся йому за якийсь рай небесний.

Велика фабрика осягала десятин із шістьдесять земель, а робітників було душ із пять тисяч. Що-року виробляло ся там більше трьох сот тисяч саможаток і самокосок. На-разі Юргіс не міг до-ладу роздивитись у тій фабричній роботі. Тут, так само як і на різницях, було надзвичайне, до дрібниць, поділення праці. Кожна саможатка або самокоска складала ся з кількох сот ріжних частин і кожна така частина переходила иноді через сотні робочих рук. У тому відділі де робив Юргіс, була машина, що розрізувала довгу залізну штабу на коротенькі шматки, у два цілі завдовжки; ті одрубки падали на дошку і хлопчик, що був тут поставлений, мусів збирати їх і подавати далі, а робив він се надзвичайно швидко: одрубки падали з мірним стуком, так як торохтять колеса вагону курерського поїзду і хлопець мусів встигати за машиною, не маючи змоги прогаяти ні однісенької хвилини. Тридцять тисяч таких одрубків проходило через його руки що дня, більше десяти мільонів у рік, а скільки прийшло за ціле життя — один Бог знає.

У сусідному відділі сиділи робітники, що точили на круглих брусаках ножі для саможаток. Один з тих людей розказував Юргісови, що за тринадцять літ він виточував що дня по три тисячи ножів.

Далі була прехитра машина, що захоплювала, що забірала у себе залізні штаби, а викидала готові бавти, шворні і прогоничі; инша машина доробляла до них труби та мутирки; далі робітники шлюфовали і ложили їх, а в иншому знов відділі жінки й дівчата малювали де-які частки машин жовтою і червоною фарбою.

Приятьель Юргісів у верхньому відділі фабрики робив форми для одной з частин саможатки: він накладав чорного піску у залізну форму, потім міцно стискав його движником і відкладав на бік, щоб пісок добре улг ся і сформував ся: потім залізну форму здймали, а у пісчану наливали розтопленого заліза. Сей робітник заробляв від штуки і платили йому тільки за добрі форми; а що мало не половину з тих форм пускали у брак, то мусів той робітник з товариша-

ми — а їх було там дванадцяттеро усі свої сили напружувати, щоб виробити яко мога більше форм: руки їх нимигали так швидко, що трудно було встежити за ними очима, волося на голові роскудовчило ся, очи рогом лїзли, а піт струмками збігав по виду. І так вони робили цілісенький день, усі свої думки і стараня покладаючи на те, щоб виробити у годину двадцять три центи, а не двадцять два з половиною.

Фабриканти і промисловці похвалялись у своїх справозданнях, що американський робітник найкращий у світі бо робить у пів-треття рази більше і швидше за інших робітників. Але вони нічого не говорили про інші сторони життя тих робітників: про їх короткий вік, велику смерність, безліч професійних хороб та страшенне пияцтво — про всі наслідки такої шаленої роботи. А статистика показала, що американські робітники пропивають у рік півтора мільярда доларів.

Юргісови дали не трудну роботу: збирати і одвозити тачкою ріжні частки саможатоку у той відділ, де їх складали і прилаштовували до купи. Ся робота мов дитяча забавка для нього після тої пекельної роботи, яку мав він на різницях. Заробляв він доляра і сімдесят п'ять центів у день. У суботу у вечері він пішов до дому. Він заплатив Анелі сімдесят п'ять центів комірною за тиждень за те нужденне горище, що займала сім'я і викупив своє пальто, що була заставила Елізбета, коли він сидів у тюрмі. Без пальта він не міг обійти ся зимою у Чикаго: фабрика де він тепер служив, була дуже далеко від різниць, верств вісім; до дому він вертав ся у суботу дуже пізно після роботи, а на фабрику йшов у понеділок у-досвіта; холод бував страшений, а Юргіс не хотів витрачати що раз у десять центів на трамвай і ходив пішки. Пішки-ж ходила й більшість робітників, воліючи краще пропити ті гроші, що мали ся проїздити.

Юргісови легко жило ся тепер після того, що він витерпів на фосфатному відділі фабрики Дургема, і в душу його починала вступати надія на кращу долю. Правда, у них тепер не було своєї домівки, але за те збули ся вони того тятару що-місячних виплат довгу і процентів.

Незабаром видужає Марія і тоді може знов буде змога відкладати де-що для лихих днів безробіття.

У тому відділі, де робив Юргіс, був один земляк-Литовець, з якого дивувались усі інші робітники, бо се був чоловік дужої і завзятої вдачі. Цілий день він робив на фабриці коло машини, а вечорами ходив учитись читати, писати і англійської мови. У нього була велика сім'я — вісім душ дітей і заробітку його не ставало на прожиток; то-ж у неділю він ще служив за поліцейського.

Він мав надію вивчитись добре і дослужитись вищої посади, може навіть надзирателя на фабриці, — бували-ж такі приклади.

Колись і Юргіс учив ся так само і також мав гарні надії. Тепер він думає, що коли-б Марії пощастило знайти собі роботу на тій фабриці, де він служив, то може вони перебравшись-би жити у місто і якось, як-то кажуть, виїшли-б у люде. Така надія додавала йому охоти до життя і він з бадьорим запалом брав ся до роботи.

Але одного дня, після обіднього спочинку, коли він скидав свою куртку, щоб стати до роботи, він побачив купку робітників, що читали якусь оповістку на дверях. Він підійшов до них і спитав, що вони читають?

В оповістці стояло, що від завтрашнього дня той відділ, де він робив, закривається на необмежений час.

XXI.

Фабрика несподівано причинила роботу і робітників про се заздальгідь не попередили. Ніхто з них навіть за пів-години перед тим нещастєм не міг знати, що завтра всіх робітників викинуть на вулицю. Так бувало й раніше, говорили люде, — так буде й завжди. Виявило ся, що фабрика виробила забагато саможаток, більше ніж їх купували і тепер треба було чекати, поки розпродадуть ся всі ті машини, що вже зроблено. Нікого не можна було випувати в тому, що стало ся. А проте скільки тисяч робітників — чоловіків і жінок — опинило ся без роботи.

Хто відклав був собі якусь копійчину, той ще міг де-

який час жити, а в кого не було грошей, той мусів помирати з голоду, серед лютої зими.

У місті було скільки сот тисяч безробітних, а тепер до них додало ся ще скільки тисяч.

Пригнічений несподіваним лихом, з важким серцем і нікчемним заробітком у кишені вернув ся Юргіс до дому. Гірко йому було, що доля знов так злісно відвернулась від нього. І думав він собі, йдучи до дому: наче на сміх склало ся так, що ті робітники, які виробляли машини-саможатки, щоб збирати хліб з поля, самі тепер без хліба мусіли пропадати.

Два дні Юргіса мучив відчай. Він навіть не міг піти втопити своє горе у горільці, бо тітка Елісбета забрала у нього всі гроші і не видавала йому ні копійки, дарма, що він і просив, і сварив ся, і лаяв, і проклинав. Вона вже добре знала його натуру. Весь той час він просидів на горіщі, проклинаючи свою долю і всіх людей не світі. На що побиватись, шукаючи роботи, коли так швидко і легко можна її втратити?

Але скоро всі гроші розійшлись, до останнього цента: маленький Антон почав кричати з голоду, а на їх горіщі стало нестерпимо холодно, бо палива не було за що купити. Акушерка Гаупт також заходила разів скільки, домагаючи ся своєї заплати.

І Юргіс знов пішов шукати роботи.

Десять день він тиняв ся по вулицях великого міста, хворий, змерзлий, голодний і просив, як милости, якої-небудь роботи. Він заходив у крамниці, контори, заїзди, трактири, ходив і на станцію залізниці, і на преріжні фабрики, але скрізь бачив він голодні юрби безробітних, які так само, як і він, просили на милость божу якої-небудь роботи. На кожне вільне місце були сотні охочих людей. Ночував він на вулиці, під ганками або під сходами великих домів, скулившись від холоду, а коли на ніч, бувало, брав сильний мороз і ночувати на дворі було неможливо, він ішов у поліційний будинок на вулиці Гарісона, де иноді бездомні люде аж бились, щоб здобути собі найменше

місце на камяному долі у корідорі. Бились люде і за місце, де вистоювали у тій надії, що знайдець ся робота.

Одного разу Юргіс пішов на станцію в тій надії, що може трапиться ся перенести багаж якому пасажиrowи і заробити якусь дрібницю. Але там уже був гурток людей, що забрав се діло у свої руки; Юргіса напало чоловіка з восьмеро і тяжко побили його; не обстав ся за нього і поліцейський, що тут стояв, бо йому платили хабарі ті носильщики. І мусів Юргіс, не маючи оборони, покоритись і піти зі зчм.

Юргіс не пропав з голоду за ті дні тільки через те, що діти де-що заробляли, продаючи газети і давали йому на харчі. Але і сей заробіток був не певний і не постійний. Бували иноді такі морози, що діти ніяк не могли виходити на роботу. Опріче того їх часто кривдили інші газетчики, прогоняли їх, били, видерали газети і зароблені гроші. І закон не міг їх оборонити. Одного дня маленького Віліма зустріла на вулиці стара пані в окулярах і сказала йому, що він ще дуже малий і закон не дозволяє йому робити; вона насварилась на нього, нагнала до дому і налякала, що коли щераз зустріне його з газетами, то скаже поліцейському забрати його. Одного вечера якийсь чужий чоловік зловив малу Катерину за руку і хотів затагнути її у якусь підвал, — насилу вона вирвалась від його і так налякалась, що з тої пори боялась сама одна виходити на роботу.

Тільки в неділю, що не було вже ніякої змоги знайти роботу, Юргіс вертав ся до дому, проїхавши иноді крадькома у вагоні трамваю.

Раз у суботу у-вечорі, коли він прийшов до дому, сім'я вже три дні з нетерплячкою дожидала його, бо їм обіцяно було знайти для Юргіса роботу. А стало ся се незвичайним способом.

Маленький Йосип, що аж почорнів з голоду за ті дні, вийшов на вулицю. Він був каліка на ногу: ще як був зо всім маленький і рачкував по вулиці, колесом йому рострощило ногу на-нівець. Він не мав милиці і мусів шкан-

дибати, спираючись руками на старе дерево від мітли. Йосип, у-купі з іншими дітьми, доорав ся до того місця, де скидали всяке сміття, — за три чи чотирі квартали від їх гватири. Се місце, як відомо, арендував мільонер Майк Скеллі і сюди що дня вагонами звозили сміття з цілого міста, а переважно з тих частин його, де жили багаті люде. У тому сміттю нещасні голодні діти шпуртались, розкопували його і шукали собі їжи. Траплялись тут иноді обгризки хліба, лушпиння з картоплі, шкурки з яблук та помєранців, крайки мяса, кости — все се збирали бідні діти. Маленький Йосип наїв ся сам та ще до дому приніс запас, загорнувши його в газету. Добрий хлопчина ще й поділив ся з малим Антоном своїми “ласощами”. Саме тоді вернулась до дому Елізбета і жахнулась, побачивши, що діти їдять те, що зібрано на смітниках. Одначе, як на другий день не було ніяких поганих наслідків від того, а діти знов почали плакати з голоду, вона сама вже сказала Йосипови, що він може йти на смітники по здобич. Після полудня малий вернув ся до дому і розказав матері, що коли він шкандибав по вулиці, його закликала до себе якась пані, — молода, гожа, гарна пані, — розказував хлопець.

Вона роспитувала його, чого він копаєть ся у смітниках, що він там може знайти для себе, чого він ходить на держалі від мітли, а не на милиці, чого вмерла Она, за що Юргіс попав у тюрму, що стало ся з Марією — про все роспитувала та пані його і нарешті спитала, де він живе і сказала, що прийде одвідати його і принесе йому милицю, зовсім нову, щоб йому лєхче було ходити.

— “Вона була у гарному капелюсі, — додав Йосип, — а на капелюсі сиділа гарна пташка, а кругом шиї у тої пані була чорна груба і довга волохата гадина”.

І дійсно на другий день вранці прийшла до них молода пані. Вона вийшла до них по сходах на горище і жахнулась, побачивши, у якій тяжкій нужді живе сімя. Елізбета була рада, що знайшлась, цікава слухачка, перед якою вона могла виплакати своє горе. Вона розказала їй про всі нещастя, що посипались на їх сімя; про гірку долю

Они, про тюрму, про хворобу Марії, про те як бідує Юргіс без роботи. На гарних добрих очах слухачки виступили сльози, а під кінець оповідання вона вже не могла здержати себе, розплакалась і принала лицем на грудь Елїзбети, не вважаючи, що на ній був старий і брудний кафтан і що на горниці тому було досить усякої нужди та нечистоти.

Бідна Елїзбета каялась, що своїм оповіданням стрівожила і засмутила добру паню і вона просила її заспокоїтись. Молода доброчинниця привезла для сімї цілий кошик усякої їжи, а для Юргіса написала листа, з яким він мав піти до її знайомого, що завідував цілим відділом на великій гамарні, де кували рельсен.

— Він напевне зробить що-небудь для Юргіса, — сказала вона і додала, усміхнувшись крізь сльози: а як не зробить, то я ніколи не вийду за нього.

Від їх квартири до гамарні було дуже далеко, верстов зо двадцять і Юргісови довело ся заплатити аж за два прогони трамваю, щоб доїхати туди.

Ще далеко від гамарні на небі завиднілась луна, немов від пожару і великими клубками садив червоний дим з фабричних димарів і далеко стелив ся по небозводі. Юргіс вибрав ся з дому дуже рано і доїхав до гамарні, коли ще день не починав ся.

Гамарня займала великий простір землі, а з преріжних фабричних будинків склало ся ціле містечко. Кругом усе було обгорожено високим цегляним муром.

Хоч і дуже рано ще було, а коло фабричних воріт, де наймали робітників, стояли вже сотні народу.

Як уже почало благословлятись на день, — загули фабричні гудки і швидко після того посунули на фабрику звідусіль тисячі робітників: вони виходили з вагонів трамваю, пробігали пішки, виходили з шинків і ночліжних домів, що були поблизу — одно слово: мов з-під землі виростали люде і, як комашня, посунули всі на гамарню. Юргіс показав свого листа воротареви, що не пропуская нікого стороннього на фабрику: той почав його росчитува-

ти, звідкіль взяв він того листа, хто його посилав; але Юргіс не хотів йому казати, від кого лист і сказав, що нікого не знає. Тоді воротар, спинивши Юргіса, послав через службу листа до того пана, якому він був адресований. Посланець скоро вернув ся і сказав, щоб Юргіса впустили і щоб він трошки почекав. Всі ті нещасні безробітні, що натовпом стояли коло воріт, заздро дивились на Юргіса, коли він входив на фабрику.

Робота у величезних фабричних майстернях тільки що починалась. Чутний був якийсь могутній рух торохтіли колеса, били молоти. У присмерку зимового поранку понуро виглядали чорні високі фабричні будинки, довгі ряди майстерень, складів; скрізь по дворі і по переходах гроложені були рельси для вагонеток; всю землю покривав чорний попіл, а над головою підіймались до неба клубки чорного диму. До фабрики з одного боку був беріг озера і стояли навантажені пароплави.

Юргіс мав досить часу, щоб роздивитись кругом себе, бо довело ся йому чекати годин зо дві, аж покликали його у контору. Там сиділо скілька конторщиків і один з них почав розпитувати його.

— Завідуючий нашим відділом сам не має часу і доручив мені пошукати для вас роботи. Чи ви робили коли на гамарні або у рудні?

— Ні — одмовив Юргіс. Але я візьму ся за всяку роботу, яку-б ви мені дали.

— Ну, то йдіть зо мною. Побачимо.

І Юргіс пішов за конторщиком з одного відділу у другий і побачив він такі дива, що тільки очі витріщав.

Він дивувався — як можуть люди робити серед такого страшного шарварку і гомону. Скрізь шугали по рельсах маленькі паровозики і вагонетки, скрізь пересувались розпалені до-білого залізни бруски, аж іскри з них сипались, звідусіль палахтіло довгими язиками полум'я, неначе хотіло, облизати кожного, хто наближав ся; він дивувався, як можуть люде робити серед того гуркоту, стукку, свисту. Всі робітники у тих майстернях були чорні від

сажи, очи у всіх позападали і всі вони були дуже худі. І тут робота йшла надзвичайно швидко, з великим напруженням сили і робітники перебігали з одного місця на друге, не маючи часу одвести очей від роботи.

Юргіс держав ся рукою за свого проводиря, як перелякана дитина держить ся няньки і коли той конторщик роспитував у надзирателів, чи не треба їм робітника, Юргіс розглядав ся навкруги здивованими очима.

Переїшовши скілька майстерень, вони підійшли до бесемерового горну, де топили крицю і виливали її на б'уси. Се був великий будинок, з круглою стелею на склепіннях і формою своєю той будинок скидав ся на величезний театр. Юргіс спинив ся у самому початку, там, де у театрі буває балкон; навпроти себе, там де в театрі сцена, він побачив три величезні котли, такі великі, що в них всі чорти з цілого пекла могли-б наварити собі їжи; ті котли були вщерть повні чогось білого — яскраво, сліпучо-білого, що сліпило очи, як сонце, і кишіло воно, клекотіло і плескало ся через край. А коло тих котлів сновигали люде, спокійні і байдужі, неначе там каша варила ся. У Юргіса серце завмерло з переляку і дух у грудях запер ся. Серед невпинного гуркоту і стуку, що глушив зовсім уха, почув ся різкий, пронизливий свист і на ту "сцену" віхав невеликий паровозик і за ним вагончик з якимсь чорним грузом. В одну мить вагончик перекинув ся і висипав той груз в один з котлів; через хвилину підїхав другий паровозик знов з таким самим вагончиком і знов висипав груз до котла. Втім один з котлів почав нахилятись, а далі зовсім перевернув ся і те, що в ньому варило ся, потекло огненною блискучою річкою, розсипуючи навкруги іскри снопками. Юргіс подав ся назад від страху: він думав, що стало ся нещастє. Огнений блискучий струмок спадав у-низ з таким гуркотом, як падає у лісі зрубане столітнє дерево; блискучі іскри сипались з нього так рясно, що на якийсь час закрили все, що було в мастерні; Юргіс аж закрив очи рукою, так його сліпило те сяйво. Через хвилину від одкрив очи і побачив, що порожній казан помаленьку підїймав ся назад на своє мі-

ще, а коло огненого струмка бігали і метушилились люде, але нікому з них ні лиха, ні шкоди не стало ся.

Конторщик пішов далі і Юргіс рушив за ним. Вони пройшли через рудню, далі через якийсь відділ, де крутились величезні колеса, підіймались і спадали великі молоти, що підіймають ся не руками людськими, а нарочитими паровими машинами. Нарешті вони прийшли у той відділ, де з готових брусків криці роблять сталеві рельси для залізниці.

Юргіс почув за собою свисток і проворно відскочив набік: по рельсах, на яких він тільки-що стояв, швидко біг вагончик, а на ньому лежав розпалений до-білого брус криці, завтовшки як людський стан. Почув ся страшенний гуркіт; вагончик добіг до платформ, спинив ся і викинув той брус на платформу. В ту-ж мить залізні гаки, мов велетенські пальці вхопили той брус, потягнули і поволокли під вал; а той вал вертів ся зі страшним гуркотом, мов грім далеко десь гремів. З під валу брус вийшов тонший, сплющений і довший. Знов ухопили його гаки і поволокли під другий вал, з під якого він вийшов ще тонший і довший, мов величезна гадюка і став уже не білий, а ясно - червоний. Залізні пальці ні хвилинку не пускали його і поволокли далі, під інший вал, що різав розпалену крицю на скибки, як сало. З під того валу виходили вже чорні рельси і далі їх перетягали в інший відділ, щоб шліфувати.

Ось в сьому останньому відділі й знайшла ся робота для Юргіса: скільки робітників гаками підтягали рельси і вантажили їх на вагонетки і тут надзирателеви потрібна була ще пара робочих рук. Юргіс скинув своє пальто і куртку і зараз став до роботи.

У-вечорі після роботи він пішов до дому, а на другий день у-досвіта, забравши свою постіль, пішов знов на фабрику.

Нові товариші пораяли йому ночувати в одному польському ночліжному домі: там, заплативши десять центів за ніч, він мав право спати на голій долівці.

Що суботи у вечорі Юргіс ходив до дому і мусів тоді носити свою постіль. Більшу частину свого заробітку він міг тепер оддавати сімі. Елізбета дуже ремствувала, що доводи-

до ся їм тепер жити на-різно: вона боялась, щоб Юргіс не привик до такого бурлацького, одинокого життя і не покинув сімю; і від дитини своєї він міг одвикнути, бачивши її тільки один день у тиждень. Але иншого способу не було і треба було покоритись. На гамарні жінки не робили; Марія вже одужувала і жила надією, що не сьогодні-завтра знайде собі роботу на різницях.

Не минуло й тижня, як Юргіс привик, придивив ся до тої роботи на фабриці і покинув його той страх, що брав спочатку. Він став байдужий, як і всі його нові товариші і навіть перестала цікавити його фабрична робота цікавив тільки заробіток. І на сій фабриці, як і на всіх інших, дбало ся тільки про те, щоб як-найбільше витягнути роботи з людей, а робітники старали ся робити як найшвидше, щоб більше заробити. І тут також надзирателі “підганяли” роботу, як і на різницях. А про безпечність робочих дбало ся дуже мало і людському життю та здоровлю ціна тут була невелика; заходів, щоб забезпечити робочих від нещастних випадків, не робило ся майже ніяких. Вже на четвертий день роботи, Юргіс бачив, як одному робітникови вагонетка відтяла ногу, а через три тижні він побачив ще страшнійший випадок: через недогляд і байдужність надзирателів у рудні з печи несподівано вихопив ся строк розтопленої криці і двоє робітників, що стояли тут поблизу, попали як-раз під той огненний струмок. Не людським голосом кричали вони з болю й муки, качаючись по долівці майстерні, а инші робітники дивились на се байдужим оком. Юргіс, що саме тоді проходив через рудню, метнув ся до нещастних, щоб допомогти їм, та тільки всього й міг зробити, що страшенно пошк собі руку.

Фабричний лікар завязав йому руку і Юргіс, не почувши ні від кого слова співчуття або подяки за свій добрий вчинок, мусів на цілий тиждень покинути роботу і за той час ніякої плати йому небуло.

Тим часом Елізбета дочекалась нарешті того місця, якого довго сподівалась. Що дня у пять годин у-ранці вона йшла на роботу — чистити й мити помости в ушаковочному відділі на різницях.

Юргіс цілий той тиждень сидів дома і забавляв маленького Антона або спав. Калічка Йосип бігав на смітки і сидів там цілий день, а Марія що-дня ходила на різниці і уперто шукала собі роботи.

Антонови було вже тепер півтора року; се була дуже кебетна і моторна дитина. Що суботи Юргіс знаходив у нього нові прикмети і здавалося йому, що він став більший і розумніший, ніж в останню неділю, коли Юргіс покинув його. Прийшовши до дому Юргіс зараз сїдав з ним долі, цілував, милував його і називав усякими пестливими іменами; він прислухався, як починає лепетати дитина і се була єдина розвага його у життю, єдина надія на світі. Антон був хлопець дуженький і жвавий і Юргіс радів, що з такою вдачею йому легше буде боротися у життю.

Що неділі Юргіс купував собі газету. За п'ять центів він мав цілий жмут паперу, де було розказано про всі новини, всі дивні події, що сталися на цілому світі. Заголовки були надруковані буйним шрифтом; Юргіс розбирав їх по складах, помалу, а як траплялося яке трудне, довге слово, він питав дітей, бо вони добре читали і краще знали англійську мову. У газеті оповідалося про всякі події: про війни, убивства, грабунки, про випадки наглої смерті та про ніше всяке; де-які події були правдиві, а багато було й вигаданих; іноді до тих оповідань були малюнки і тоді здавалося, що се все дійсне, взяте з життя. Така читанка газети була єдина розвага для бідного робочого люду, труженого, загнаного і забитого тяжкою працею, що одноманітно тягнулася з дня на день, з року на рік; вони не мали освіти, не бачили нічого живого і свіжого — ні зеленого поля, ні лісу; опріче такої читанки могла їх розважити хіба тільки горілка.

У газеті траплялись іноді сміховини і веселі малюнки і се була велика радість для маленького Антона: він цікаво розглядав ті малюнки, поводячи по них пальчиком і роспитував батька, що воно все значить. Траплялись іноді на малюнках птиці та інша животина, яку доводилося малому вже бачити і він дуже радів тоді. Траплялись іноді в газеті оповідання, які могла зрозуміти й мала дитина; Юргіс читав

їх тоді Антонови і хлопець потім розказував те, що чув, доповняючи подробицями власної палкої дитячої уяви. Так проводили вони недільний час, лежачи обоє долі над газетою.

Прислухуючись до того дитячого лепету, особливо, як дитина перейначувала на свій лад трудні слова, Юргіс почув велику радість, а коли Антон у-перше сказав йому: “іди до чорта”, батько аж підскочив з радіщів і потім навіть заздро йому ставало, коли малий звертав ся до інших з таким ласкавим словом.

Коли загоїлась Юргісови попечена рука, він узив свою постіль і знов пішов на гамарню. Настав уже квітень, сніг пропав, на вулицях стояли великі калюжи, а коло дому, де жили вони у Анелі, по боках улиць, де були пішеходи, поробились глибокі канави, аж перейти не було способу. Але Юргіс не журив ся, що було таке болото і йшов рясний дощ; се віщувало, що скоро вже стане тепло.

Марія нарешті знайшла собі роботу на різницях, а Юргіс надіяв ся, що гірке лихо навчило вже його обережним бути і більше вже не станеть ся з ним нещасних випадків. Складало ся все ніби на добре і здавало ся, що настає вже край їх злидням.

Вони почнуть збирати гроші і зможуть вже на зиму найняти собі захистний куток, діти перестануть вештатись по вулицях і знов підуть у школу і всі вони будуть жити у добрі, у теплі.

Так мріяв собі Юргіс, мандруючи на фабрику.

Одного вечора у суботу Юргіс, підхавши трамваєм, підходив до дому. Сонце вже заходило і останні проміння його весело полискували в канаві, повній води, що йшла вдовж улиці, край домів. Була гарна, тепла погода і на душі в Юргіса було лехко і весело. Він мав перед собою тридцять шість годин спочинку і проживе їх серед сімі.

Підходячи до дому він побачив перед дверима натовп народу. Серце стиснулось йому від страху і він побіг що духу, вибіг по сходах на гору і побачив, що у кухні Анелі пов-

но переляканих жінок. Мов блискавка майнула йому в голові думка, що таке саме було, коли він вернув ся з тюрми і застав Ону при смерті.

Дух йому запинав ся у грудях.

— Що стало ся? — міг він тільки скрикнути.

Мовчали всі, що були у кухні і Юргіс примітив, що очі всіх звернулись на нього.

— Що ж стало ся? — з одчаєм крикнув він знову.

В тім з горища почуло ся ридання. Плакала Марія. Він повернув ся до сходів, але Анеля вхопила його за руку.

— Ой ні, ні! — простогнала вона. — Не йди туди!...

— Що-ж таке? — крикнув він.

І стара жінка сумно відмовила:

— Се Антон... Він умер... Він втопив ся у канаві на вулиці...

XXII.

Юргіс зблід, як трун, але здержав себе: хвилину він стояв серед кімнати, стиснувши руки і міцно сціпивши зуби; потім він одсторонив Анелю рукою, пройшов у двері і пішов по сходах на гору.

У кутку горища, накритий з головою ряденцем, лежав його хлопчик. Коло нього лежала долі Елізбета: чи зомліла вона, чи ні — Юргіс не міг розібрати; Марія, мов несамовита, ходила по кімнаті голосно ридуючи і ламаючи руки.

Юргіс ще міцнійше стиснув свої руки і різким голосом спитав:

— Як се стало ся?

Марія не чула чи не розуміла його питання. Юргіс повторив його ще голоснійше.

Він упав з пішехода, — простогнала дівчина.

А ті пішеходи були вузькі, з трухлявих дощок, у деяких місцях аршинів на два вище рівня вулиці.

— Як же він туди попав? — допитував ся Юргіс.

— Він вийшов... вийшов погуляти, — плачучи мовила Марія, а голос її тремтів і раз-у-раз обривав ся. Ми ніяк не могли вдержати його в хаті... Його витягнули люде з багна...

— Він умер? — допитував ся Юргіс.

— Ой, ой, умер! — простогнала Марія. Тут був уже лікар.

Хитаючись на ногах простояв Юргіс скілька хвилин. Він не плакав. Він ще раз подивив ся на те ряденце що покривало маленьке тільце його дитини, потім повернув ся і пішов у низ по сходах. Знов всі замовкли у кухні, коли він увійшов туди. Не спиняючись він пройшов до дверей і вийшов на вулицю.

Коли вмерла Она, Юргіс пішов у найближчий шинок; тепер він не зробив того, хоча й мав у кишені заробіток за цілий тиждень.

Він пішов улицею нічого не думаючи, нічого не бачучи, не вважаючи на грязюку, на калюжи. Потім він сів на східцях коло якогось дому, закрив лице руками і так сидів нерухомий біля години. Як і тоді, так і тепер він шепотів потиху одно тільки слово: “помер! помер!”

Нарешті він став і пішов ізнову. Сонце вже зайшло, а він ішов та йшов, аж поки зовсім стемніло. Тоді він оглянув ся круг себе: він дійшов до рельсів залізниці. Переїзд був закритий, а по рельсах торохтіли довгою низкою тягарові вагони. Юргіс стояв і дивив ся на них. Втім промайнула в його голові думка, яка з давна вже таїлась у глибині його душі; тепер вона непереможно обняла його душу. Покинути геть те нависне Чикаго, майнути кудись далеко, на волю, у село...

Він пройшов повз будку сторожа і зручно стрибнувши, вчепив ся до площадки одного вагону; потім він видрапав ся на покрівлю і ліг там. Темно вже було і ніхто його не примітив.

В душі Юргіса знов почала ся страшенна боротьба. Він ламав руки, скреготав зубами. Він не плакав, бо не міг уже плакати: сліз у нього не було. Все життя його проходило йому тепер перед очима; спогади впливали один за другим, як тяжка мара. Де коли згадувалось щось радісне, світле, але вмить закривали те світло чорні хмари злиднів і горя. І він старав ся забути все, що минуло і викинути його зовсім з голови, щоб почати нове життя, — але не сила була.

Весь свій вік він тяжко боров ся за право жити на світі і страх його брав, коли він згадував про ту завзяту боротьбу. Загублене життя, витрачена сила! Та тепер він схаменув ся і почне нове життя, забувши все, що минуло. Однаково ж вернути його не можна. Годі плакати, досить уже пролито сліз! Скінчила ся вже та неволя, впали пута, — він вільний. Мине час, загоять ся сердешні рани і все буде добре. Погано жити на світі тільки жінкам і дітям. Воно й добре, що вони пішли собі з цього світу. Маленький Антон умер — він не буде вже мучитись; а тут на землі він мучив ся б увесь свій вік.

Осе була остання батькова думка про дитину. З сеї пори Юргіс буде думати тільки за себе і працювати тільки для себе. Він почне боротьбу за себе з цілим світом, бо той світ — вороги його...

А поїзд торохтів і гуркотів по рельсах, спиняв ся на стаціях, знов гуркотів далі.

Юргіс не спав цілу ніч. Вітер доносив до його запашний дух свіжої ріллі, пахоці ланів і лісів. Він жадливо вдихав у себе той дух і почував себе щасливим, що опинив ся знов на селі.

Почало вже на день благословляти ся і у присмерку того весняного порянку Юргіс почав розглядати дерева, лани, річки і ставки. Нарешті серце його не видержало і, коли поїзд спинив ся на одній стації, він зліз зо свого захисту. Кондуктор, що стояв на площадці коло гальми, побачив його, облаяв і насварив ся на його кулаком; а Юргіс усміхнув ся, махнув йому рукою і подав ся у поле.

До самого виїзду в Америку Юргіс прожив увесь свій вік у селі і тільки останніх три роки, що прожив у Чикаго, не бачив сільського життя, не чув сільських звуків, не дихав тим чистим повітрем. Тільки тоді, як випущено його з тюрми, він зайшов далеко в поле через того хлопця-обірванця, що обдурих його і справив не на ту дорогу; але тоді він дуже поспішав до дому і не звертав ні на що уваги. Доводилось йому иноді зимою сидіти під деревами у міських садах і парках, коли він тиняв ся без роботи; але се бувало зимою і він тоді бував голодний, безробітте гнітило його. А тепер він по-

чував себе, як та пташка, що її з клітки вишучено на волю. Він повними грудями вдихав у себе западне повітря, залюбки слухав, як щебече пташня, як ревуть корови.

Пройшовши трохи полем він побачив хутір-ферму і, виламавши з лозини щіпок, щоб обігнатись од собак, увійшов у двір. Фермер коло клуні мастив колеса у возі.

— Я дуже голодний, — промовив до нього Юргіс.

— Ви шукаєте роботи? — спитав фермер.

— Ні, не шукаю, — одмовив Юргіс.

— Ну, то я нічого не можу вам дати, — сказав фермер.

— Я можу заплатити за їжу, — домагався Юргіс.

— Ого! — протягнув фермер з усмішкою. — Ми, вибачайте, не будемо лагодити сніданок після сьомої години ранку.

— Я дуже голодний, — казав Юргіс. Я хотів би купити хоть що небудь щоби попоїсти.

— Зверніть ся до жінки — промовив фермер, показавши йому рукою поза себе.

Жінка була добрійша за чоловіка і за десять центів дала Юргісови дві добрі скиби печеної яловичини, хліба, чималий шматок пирога та пару яблук.

Юргіс пішов далі і йдучи дорогою почав їсти ширіг, бо його незручно було ховати в кешеню. Через який час він дійшов до річки, перейшов місток і подався берегом, лісовою стежкою. Знайшовши затишне місце він сів край води і почав снідати, запиваючи водою просто з річки.

День був дуже теплий і погожий. Попоївши Юргіс ліг на травичку під кущем; од западного лісового повітря він аж неначе оп'янів. Лежачи він розглянув гиллячки й листочки, що хитались над його головою, чисте, блакитне небо, прислухався до щебету пташок, до цвіркання коників і не чувся, як заснув твердим сном.

Він прокинувся, коли сонце засвітило йому просто в очи. Витягнувшись і розправивши руки й ноги він сів знову і задумавшись дивився у воду — чисту, прозору. Втім прийшла йому думка викупатись. У перший раз з того часу, як він покинув рідну Литву, довелося йому осе сидіти на березі річки. За весь той час, що робив він на різницях, він

ні разу не купався, дарма, що робота його була дуже брудна і на тілі осідав той бруд і нужа всяка заводилась. Він купався тільки двічі у ванні, коли сидів у тюрмі, а з тої пори знов не мав змоги вимити своє тіло. А тепер він може викупатись у річці, у чистій біжучій воді.

Він роздягнув ся і поліз у річку. Вода була тепла; він плескався в ній, плавав і поринав, як дитина. Потім він сів на березі і помив ся добре, натираючи тіло піском замість мила. Помивши тіло — він виправ свою сорочку й штани і весело йому стало, коли збув ся великої сили бруду; навіть надія йому прийшла, що може згодом він збудеть ся того тяжко-прикрого фосфатного духу.

Він розвісив своє шмате сушити на кущах, а сам ліг на пісочку проти сонця і знов заснув.

Сонце вже підбилося високо, коли Юргіс ізнов прокинувся. Він був дуже голодний і проворно одягнув ся. Не маючи ножа він виламав собі руками добру палицю з якогось куща і пішов знову стежкою.

Дійшов він якось до великої ферми. Було вже над вечір і фермер мив руки перед вечерою коло дверей пекарні.

— Чи не міг би я у вас повечеряти? спитав його Юргіс — Я можу заплатити за се.

Але фермер нечемно і грубо відповів йому:

— Ми не годуємо тут волоцюг. Забирай ся собі геть!

Юргіс пішов, не сказавши й слова. Обійшовши кругом ферми він пішов понад городом. Там фермер насадив був край городу молодих щеп, слив та груш. Юргіс поламав йому гілки на щечах, а деякі молодші дерева повиривав геть корінням з землі. Так він ізнищив скілька десятків деревць, Се була його помста фермерови за нечемне його слово.

З тої пори Юргіс постановив бороти ся і мститись усякому, хто зробить йому яку небудь кривду.

За городом і садом почало ся поле, засіяне житом. Перейшовши межою Юргіс вибрав ся на шлях і пройшовши верстов зо три, побачив другу ферму. Вечоріло вже і насовувались чорні хмари; тож треба було просити в людей не тільки хліба, але й захисту на ніч.

Бачивши Юргіс, що й тут фермер якось неприхильним оком оглядає його, він поспішив сказати:

— Я буду вам дуже вдячний, коли ви дозволите мені переночувати в клуні.

— Не знаю, — мовив фермер вагаючись. Ви курите?

— Курю, але буду виходити курити на двір.

Тоді фермер згодився пустити його і дати повечеряти.

— Юргіс спитав його:

— А що-ж ви візьмете з мене? Грошей у мене не густо.

— Я візьму з вас двадцять центів за вечерю. А що переспите в клуні, то за се я нічого не кладу.

Юргіс увійшов у хату і сів до столу. Там уже сиділа фермерова жінка і шестеро дітей. На столі було досить усякої їжи. Юргісови не доводилось ані разу від його весільного бенкету їсти так смачно.

І їв він за трьох. Вся сімя була дуже голодна після роботи і їли всі мовчки. Аж повечерявши фермер з Юргісом вийшли на двір, посідали на східцях ганку, закурили люльки і фермер почав розмову.

— А чому б вам не лишитись тут та стати у мене на роботу?

— Я не шукаю тепер роботи, — одмовив Юргіс.

— А я б вам добре платив, — казав далі фермер, поглядаючи на широкі плечі і дужі руки Юргіса. — Доляр у день на моїх харчах. Тепер у нас дуже трудно знайти робітника.

— І зимою так само будете мені платити — спитав Юргіс.

— Ну ні, — озвав ся фермер. Я не можу держати вас у себе після Покрови. Не такі мої достатки.

— Я бачу, — мовив Юргіс, що се якраз те, про що я тепер раз-у-раз думаю. Коли ви заморите на роботі свою худобу і витягнете з неї всю силу, ви стараєтесь її збути або ж вигоните її геть із двору на зиму.

— Та воно ніби то й так, — пристав фермер. Але-ж я думаю, що така дужа і здоровенна людина, як ви, завжди знайде собі роботу в місті й зимою.

— Отак усі думають, — казав Юргіс, — і пруть ся всі робітники до міста, а там зимою голодують і мерзнуть без роботи або мусять красти, щоб не здохнути. І всі рають тим безробітним: “Чому ви не йдете на села? Там дуже шукають робітників.

Фермер подумав трохи, а далі спитав:

— А що ж ви думаєте робити, коли розійдуть ся всі ваші гроші?

— Я почекаю, аж поки вони розійдуть ся, а тоді вже почну думати, що робити.

По тій розмові розійшлись усі спати.

Юргіс довго спав у клуні; потім він добре поспідав і росплатив ся з хазяїном. Фермер узяв з його за все тільки п'ятнадцять центів, може тому, що пожалів його після вчорашньої розмови. Юргіс помандрував далі.

Отак і почав він волочитись та бурлакувати.

Не часто доводилось йому слухати таких розмов, як від того фермера, що закликав його на службу до себе; бо старав ся ві нобминати людей і більше ночував у полі. А коли бував дощ, то примощував ся кудись під копицю, або чекав, поки поспнуть люде і потай залазив до кого небудь у клуню. І навчив ся він робити се так зручно, що й собаки навіть дуже рідко його нападали; а як, бувало, й нападуть, то він обганяв ся палицею і йшов далі шукати захисту.

Згодом достигли суниці, ожина та инша дика ягода і Юргіс уже менше витрачав грошей на харчі. А потім достигли яблука у садках, картопля на городах та на полях. Юргіс за-дня виглядав, де можна було безпечнійше доступити і потім по ночі набирив собі повні кешені і пазуху. Разів скілька пощастило йому зловити пару курчат; він шк їх у лісі або над берегом річки і був ситий на цілий день. А як не ставало зовсім гроший, він ставав на роботу до якого небудь фермера і за два три дні заробляв стільки, що ставало йому потім досить на скілька тижнів. Найнявшись — робив він щиро і фермери завжди старались намовити його не покидати роботи у них. Але Юргіс не хотів довго сидіти на одному місці і не любив довго робити: він був тепер вільний

чоловік американський “буканир”. Йому дуже вподобалось таке бурлацьке життя: без журби, без клопоту, без усяких обов'язків, без законів. Хоч і траплялись йому иноді прикрі пригоди, але й вони навіть подобались йому, бо і в них було щось нове, що не встигло ще надокучити. Гірко вже донекли йому довгі роки тяжкої праці, лютої неволі, коли біда прикувала його до одного місця і він не бачив нічого, крім понурих улиць з убогими хатами робітників та фабричних будинків, коли всі думки і бажання, всі клопоти його йшли на те тільки, щоб заробити на шматок хліба і завтра не сидіти голодним. Тепер він одразу почув, що він сам собі пан. Помаленьку верталось йому здоров'я, верталась молода, витрачена на фабриках сила і він почував себе бадьорим і молодим — чого вже до віку ніколи не сподівався.

Аж диво його брало, що він тепер не голодний, може спати, скільки хоче, робить тільки тоді, коли сам захоче, дихає чистим, запашиним повітрям, купається, переходить з місця на місце, куди душа схоче. Се був найкращий лік на його горі і здавалося йому, що він тепер прокинувся після якогось важкого сну, що гнітив його, як мара.

Правда, иноді пригадував він собі маленького Антона якого він уже ніколи не побачить, голосу його не почує. Се бувало иноді в ночі, коли находило на Юргіса якесь безсоння. Згадував він тоді й свою маленьку Ону і тяжкий смуток обіймав його серце; він плакав тоді, простягав руки до коханих своїх покійників, неначе б вони стояли тут, поблизу. Але вранці він одганяв геть від себе ті сумні спогади і мандрував далі, розважаючи себе гарною природою, чистим повітрям та щебетом пташні.

Ніколи він не цікавився знати, де він опинився і куди йде. Однаково, думав він, — куди б не йти, до краю тої чужої сторони не дійти.

Коли вже нудно йому ставало на самоті, він завжди міг знайти собі компанію таких самих безхатних волоцюг, як і він, їх вешталося досить скрізь, по всіх усюдах. Вони завжди приймали його щирим серцем у свою компанію, хоч він ніколи не приставав до їх таємного, непевного ремесла.

Від тих волоцюг він дізнав ся про деякі цікаві речі. Вони розказали йому, які міста і села треба обминати, а в які можна заходити безпечно, навчили його розбирати таємні знаки, що ставили їх товариші на парканах на стінах, де мож на пожитись “на дурничку”, де можна вкрасти харчів — і багато розказали йому дечого иншого. Вони щиро реготали і кешкували з Юргіса, коли він розказав, що иноді стає на роботу, щоб підкормитись і заробити трошки грошей, бо вони не звикли ні за що платити ні грішми, ні роботою, а добували собі все, що їм потрібне було, иншими способами.

Иноді він натрапляв у лісі на циганський табір і він при ставав на який час до них.

Траплялись иноді серед тих волоцюг і зовсім пропачі люде, запеклі злодії та душогуби, але таких було мало: біль шість були такі самі, як Юргіс, нещасні робітники, що витратили свої сили на фабриках, виснажились до краю у тій щоденній боротьбі з нуждою і коли дійшли до одчаю, то покинули ту боротьбу і пішли бурлакувати.

Були ще й инші бурлаки, які, власне, не були волоцю ги, а шукали роботи по селах. Їх найбільше назбиралось то ді, як почали ся жнива, косовиця та инші хліборобські робо ти. Таких у літку була велика сила, сказав би: ціла армія робо ча. Вони починали з південних штатів, з Таксасу, де жни ва починались найраніше; коли там робота кінчалась — вони переходили далі на північ і так мандрували все далі і далі, аж доходили до Манітоби. Після сільських робіт вони ідуть у ліси до вуглярів, де иноді знаходять собі роботу на цілу зиму; а коли там не стає роботи для всіх, то частина вертаєть ся назад до міста і там оббивають пороги по фабри ках, шукаючи роботи і проїдають те, що зберегли за літо.

Після Петра і Павла Юргіс став на роботу на жнивах у штаті Міссурі; врожай того року був там надзвичайний. Фермери боялись, щоб не обсилав ся хліб, коли не встигнуть у свій час зібрати його і бідкались, що не набереть ся досить робочих рук. Робітників закликали оповістками в газетах, розсилали скрізь аґентів, на станціях фермери аж бились за кожного робітника, щоб перетягнути більше до себе; заби-

рали на жнива навіть дітей, що вчилися у школах. Платня була дуже добра: два доляри у день на хазяйських харчах; хто робив швидко, той міг заробити шів третя або навіть і три доляри у день.

Настала неначе робоча гарячка: всякий, хто тільки міг, ішов на жнива. Пішов за людьми й Юргіс.

Цілісенський день від ранку аж до смерку робив він, по вісімдесят годин на добу, не покладаючи рук, — і так цілих два тижні. Заробив він стільки грошей, що у давні часи вважав би себе за багатиря. А на що здали ся йому ті гроші тепер?

Правда, можна було їх покласти у банк, але для того треба було їхати до міста і Юргіс не хотів привязувати себе до одного місця; він не знав, що можна було переводити гроші потім і в інші банки, куди хотів би. Він був тепер безпритульний бурлака і мандрував, куди самі ноги несли його і не хотів він покидати того бурлацького життя; носити-ж гроші при собі було небезпечно, бо напевне його обікрали-б ранійше чи пізнійше. То вже краще волів він витратити їх зараз яким небудь способом.

Отже одної суботи у вечорі Юргіс пішов з кількома товаришами у маленьке містечко, що було поблизу. Ішов дощ і вони зайшли сховатись у трактир. Кожний з них вважав за свій обовязок почастивати чим небудь усю компанію. Отже було випито чимало, закусили добре і вся компанія розвеселилась. Збоку коло прилавку сиділа якась молода нешпетна дівчина з підмальованими щоками та бровами і усміхалась, хитро поглядаючи на Юргіса. Серце його застукотіло, кров ударила в голову.... Він підійшов до неї, моргнув і вона сіла коло нього за окремим столиком. Він почастивав дівчину вином, а випивши — розбалакав ся з нею зовсім сміливо. Потім вона встала і повела його за собою в окрему кімнатку. У Юргіса прокинулась звіряча натура...

З прикрою нюдьгою у серці і з соромом на лиці він вернув ся через годину до своєї компанії. Випили ще тай ще... Вся ніч пройшла у п'яцтві.

За армією робітників завжди мандрувала друга армія

жінок, які не могли собі знайти іншої роботи і муєїли продавати саміх себе, бо й вони були голодні, бо й їх також змучила недоля і пригнітила та понівечила важка боротьба за життя. Колись ті жінки були гожі і принадні, могли привернути до себе багатих людей і тоді вони жили у роскошах та достатках. А як минула молодість, злиняло лице і змарніла краса, то багаті взяли на їх місце молодших і свіжіших, а вони муєїли шукати собі інших людей, що не такі вередливі і задовольнялись нижчим сортом живого краму. І мандрували вони хвостом за армією робітників. Одні з них мандрували самі, “на свою руч”, а інших постачали партіями агенти; були навіть нарочиті контори, що орудували сею справою, так само як були контори і агенти що постачали робочу силу. Тулились ті жінки здебільшого по трактирах та шинках. За жнив розлазились по селах та фармах, а зимою моетились коло вуглярів у лісових курінях.

На другий день вранці у Юргіса не було в кешені ні одного цента і він знов помандрував великим шляхом світ-за-очі. Голова його дуже боліла, в роті було гірко, на серці прикро, але він перемогав себе і відганяв від себе геть докори сумління. Що стало ся, того не вернеш, — розважав він себе і обіцяв сам собі, що в друге вже такого не зробить.

Ішов він довго і від тої ходи та від чистого повітря голова його перестала боліти і на серці стало легче.

Хоч і обіцяв собі він не піддаватись більше піяцтву та розпусті, але не здержав ся, і такі випадки трапили ся з ним ще разів скілька. І всякий раз після того мучило його сумління і дуже важко було на серці. Не могла заснути його совість, хоч і старав ся він загнати її кудись далеко у-глиб та жити так само безжурно, як жили інші волоцюги; чесна і совісна вдача лишалась завжди при ньому хоча й кепкували з його нові товариші.

Раз якось зняла ся непогода, дощ і холодний вітер, і муєїв Юргіс зайти в якусь убогу хатинку, що стояла край села і попросив ся він там на ніч. Жив там робітник-Білорус, що недавно перебрав ся в Америку.

Він привітав Юргіса рідною мовою і щирим серцем

прийняв його. Юргіс обсеушив ся коло печи, а що в хатині було дуже тісно, то прилагодили йому господарі постіль на горищі на соломі. Жінка робітника варила вечерю, діти грали ся собі долі, а Юргіс з земляком сиділи коло столу і балакали про Америку та про робітницьку долю в сій чужій країні. Юргіс багато розказав їм про все, що довело ся йому самому витерпіти та про те, що сам бачив і від людей чув.

Повечеряли тай знов повели балачку, покурюючи люльки.

В тім Юргіс замовк. Хазяйка внесла почви, налела туди теплої води і почала роздягати свого найменшого хлопчика.

— У малого викинулась якась висішка на тілі, — розказав робітник; жінка носила його до лікаря і він порадив купати його що-дня на ніч. А вона, дурна баба, й повірила, що ті кушілі ніби щось допоможуть.

Юргіс не слухав, не чув нічого. Він дивив ся на дитину. Хлопчикови мабуть другий рік ішов. Він був кругленький, опецькуватий, червоненький, ніжки гладенькі, кругленький животик, а карі оченята його світили, як дві жаринки. Висішка, мабуть, не дуже дошкуляла йому і він весело вовтузив ся у ночвах, бовтав і телішав ніжками та руками, раз-у-раз хапаючись або за матір, або за свої власні пятаки. Він починав уже говорити і не змовкав ні на хвилину, дуже смішно і кумедно перекручуючи білоруські слова.

Се дуже нагадало Юргісови його власну дитину, його покійничка — Антона, що був такий самий здоровенький, моторний і балакучий. Кожне слово дитини гострим ножем різало Юргісове серце. Стиснувши руки з того сердешного болю, сидів нещасний нерухомо і дивив ся на ту дитину, а сльози заступали йому очі, серце страшенно колотило ся в грудях, дарма, що він перемогав себе, як міг. Нарешті він не видержав: закривши лице руками він заривав так гірко, що земляк-хазяїн аж кинув ся до нього розважати. Але Юргіс засоромив ся свого плачу так, що схопив ся, мов несамовитий і вибіг з хати, не вважаючи, що ніч була, дощ негода.

І знов він ішов та йшов довго, без думки, аж дійшов до лісу і, забравшись у гушавину, дав волю сльозам.

Яким самотнім і нещасним почував він себе тепер! Перед ним неначе розкрились могили його коханої жінки і дитини і здавалось йому, що з того глибокого і темного провалля Она і Антон підсягають до нього руки, благаючи визволити їх звідтіля.

Все минуле життя встало йому тепер перед очима і він жахнувся, як подумав: який він був тоді і який став тепер! І здавалось йому, що він збожеволів з того горя, одчаю, і самотності. І довго в ту ніч ридав він там, у лісових нетрях, і мучився, і стогнав, і корчився з того лютого сердешного болю...

XXIII.

Настала осінь і Юргіс вернувся у Чикаго. Не було вже змоги волочитися по полях та лісах, коли настав холод і не можна було ніяк заігрітися, навіть закопавшись у копицю сіна. І потягнулись до міста тисячі таких самих, як і він, бурлак до міста і кожний з тих бідолах сподівався, що пощастить йому знайти роботу. Юргіс зберіг собі п'ятнадцять доларів, заховавши їх у чобіт і старався не витратити їх, щоб не пропасти зимою з голоду і холоду.

Юргіс, так само, як і товариші його, старався проїхати по залізниці "на дурничку" і для того залазив у порожні тягарові вагони або навіть чеплявся під вагони, дарма що міг що хвилини обірватися звідтіля або могли його кондуктори викинути на рельси, не вважаючи на те, що може він покалічитися або ж і на смерть убитися.

Пріїхавши у Чикаго Юргіс розійшовся з товаришами: він мав трошки грошей, а у них не було нічого і він поставив собі тепер дбати тільки за себе і байдуже ставитися до інших; свої гроші він беріг дуже і всякими способами старався витратити їх якомога менше. У теплу погоду він почував де небудь: у мійських садах та парках, у вагонах трамваю, під рундуками або ятками на базарах; тільки як було холодно або дощ ішов — він ходив почувати у почільний дім і платив там три центи за ночліг. Харчувався він у шинках та харчевнях і витрачав на їжу не більше п'я-

ти центів у день. Він вирахував, що таким чином йому стане грошей на місяців два або й більше, а за той час він сподівався знайти собі роботу.

В сам перед він пішов на фабрику саможатоk і на гарню, де вже служив він. Але колишні його місця були вже там давно зайняті. До різниць він не наближався, бо не хотів зустрічатись з сімєю: він хотів тепер жити сам для себе.

І знов почав він тинятись по фабриках та грузових складах з одного краю міста у другий і нігде нічого не міг знайти: скрізь він заставав десятки або й сотні таких безробітних, як і сам, що стояли й чекали роботи. Почав він також переглядати й газетні оповістки, та нічого не знаходив. Облесливих агентів, що обіцяли дуже добрий заробіток, аби тільки дати їм хоч маленький завдаток — він уже й слухати не хотів, бо знав добре, що вони шахраї і брехуні. Довго прожив він у таких пошуваннях, аж на прикінці місяця йому пощастило знайти собі роботу таки через газетну оповістку. Він вичитав, що шукають аж сотню робітників — і подумав спочатку, що се якесь шахрайство. Але, що адреса була дана недалеко від того місця, де він був, то він і пішов туди.

Біля входу він застав уже довгу низку людей, що стояли вже чергою. Юргіс став поблизу входу, але люде пагнулись на нього з лайкою і мало не побили; зняв ся такий гармидер, що аж прибіг поліцейський. Все втихомирилось і Юргіса поставили у чергу. Годин зо дві чекав Юргіс, поки дійшло до нього і випустили його до будинку. Там за столом сидів товстий і гладкий Ірляндець.

— Ви робили вже у Чикаго? — спитав він Юргіса.

Якесь внутрішнє невідоме чуттє неначе шепнуло Юргісови, щоб не признавав ся.

— Ні, пане, — сказав він.

— Звідкіля ви?

— З Канзас-Сіті.

— Маєте рекомендації?

— Не маю, пане. Я простий чорноробочий, але маю дужі руки.

— Нам потрібні люде для дуже трудної роботи, під землею: ми копаємо тунель для телефону. Може ся робота не про вас?

— Чому ні? Я берусь за всяку роботу. Яка платня?

— Пятнадцять центів за годину.

— Добре, пане, — стану.

— Ну, то йдіть, запишіть ся.

Через пів години він був уже на роботі глибоко під землею, під улицями міста. Той підземний тунель був ступнів вісім завширшки і стільки ж само заввишки; діл його був дуже рівно убитий. Від того першого ходу йшла безліч галузів у всі сторони і під цілим містом таким чином, мов навутиння, розходились ті підземні ходи. Юргісови довело ся пройти мало не верству під землею, поки дійшов він до того місця, де мав робити. У тунелі було скрізь електричне світло, а по обох боках його прокладали рельси для підземної залізниці.

Юргісови байдуже було розштовуватись, чого для телефону потрібна підземна залізниця. Тільки через рік він довідав ся про сю справу докладнійше.

Мійська управа дала дозвіл одній новій компанії прокласти підземний телефон. Користуючись тим дозволом ся багата компанія відразу почала робити тунель не тільки для телефону, але й для підземної тягарової залізниці. У тій компанії брали участь найзначнійші мійські урядовці і капіталісти і склали вони капітал у кілька сот мільонів. Підземну тягарову залізницю вони проводили для того, щоб побороти робітничі спілки в Чикаго. Найгірше дошкуляла фабрикантам спілка тягарових візників. Отже, побудувавши таку підземну залізницю, яка злучила-б усі фабрики з усіма станціями, спілка капіталістів забрала б у свої руки всіх тягарових візників і могла б робити з ними все, що хотіла-б.

У місті гомоніли люде де що про таку рахубу спілки, де що натякали й газети, говорило ся навіть що за такі вчинки

треба назначити судове слідство. Але компанія вмить уміла задобрити, кого треба, грошей не жаліла і всі розмови замовкали. Але, як підземна тягарова залізниця була скінчена і почала робити, почалося загальне ремство, всім стали відомі шахрайства компанії і знявся великий скандал. Виявилось, що багато офіціальних актів і умов були фальшиві, виявилися нечесні вчинки урядових осіб і де яким з них пророкували навіть тюрму. Але гроші і тепер помогли: компанія вийшла, як то кажуть, суха з води, а мійська управа виправдалася тим, що нічого не знала про злочинки, хоча головний хід у тунель починався у власній садибі одного з членів управи.

Юргісови довелося робити в одній галузі того підземного ходу і роботи там повинно було стати на цілу зиму. Він був такий радий, що аж дозволив собі в той вечір справити бенкет у шинку — добре повечеряв, за ті гроші, що лишилися, найняв собі кімнату для ночлігу: за доляра у тиждень він міг тепер з чотирма товаришами спати на сіннику; за чотири доляри у тиждень він мав добрий гарячий обід у сусідньому трактирі. За всіма тими видатками йому лишилося з того заробітку ще чотири доляри у тиждень. Окрім того йому кінче треба було справити собі де-що з одежи: — купив він собі чоботи, бо його черевики були вже на-нівець подерлись; купив і теплу вовняну сорочку, бо стара подерлася на лахміття. Цілий тиждень він міркував, чи купувати собі пальто. Траплялось йому не дорого ще добре пальто у хазяйки ночліжного дому: воно лишилось у неї за довгі після одного рознощика, що вмер, не заплативши хазяйці грошей. Але Юргіс надумав, що без пальта він може обійти ся, бо в-день воно йому непотрібне при роботі, а в-ночі він спатиме тепер у теплій хаті.

Але се була помилка Юргіса. Робив він під землею від сьомої години вранці до пів-на-посту з-вечорі. Отже у холодну добу без теплої одежи нікуди було подітись на цілий вечір, тільки у шинок: там і тепло було, і світло, і компанія завжди була, і музика трала. Тай проводив він кож-

ний вечір у шинку, а там уже, звичайно, не без чарки було. Там таки просиджував він цілий день у неділю, переглядаючи старі газети і журнали з малюнками, де були й веселі карикатури, і портрети знаменитих людей або видатних злочинців, і малюнки голих жінок.

Оттаким життям прожив Юргіс шість тижнів, працюючи під землею для того, щоб допомогти компанії капіталістів притиснути і пригнобити спілку тягарових візників.

При тій підземній роботі, так само, як і на всіх фабриках у Чикаго, не дуже дбало ся про безпечність робітників і що дня там трапляв ся якийсь нещасний випадок з робітником: або привалювала земля, бо підпорки були погані і ставили їх недбало, або паровози і вагончики підземної залізниці душили і калічили людей. І се була там така звичайна річ, що ніхто на ті випадки не звертав уваги, окріче десятка або двох робітників, при яких нещастє стало ся: — вбитого або покаліченого виносили геть і на другий день усі вже за нього забували.

Так одного вечора і з Юргісом трапилась пригода: коли він вертав ся після роботи, несподівано наскочив на нього з бокової галузі паровоз, збив його, потовк плече і притиснув до стіни так, що Юргіс зомлів. Опамятав ся він аж у кареті скорої лікарської запити, де він лежав накритий теплим укриттям. У лікарні молодий лікар - хірург виправив йому звихнуту руку, його вимили гарненько у купілі і після того поклали у великій кімнаті, де лежало вже чоловіка з двадцятєро ранених.

Юргіс пролежав у лікарні Різдво і се були для його найкращі Різдвяні свята за весь той час, що він прожив в Америці. Правда, про ту лікарню багато де-чого недоброго і говорили у місті і писали в газетах, особливо про те, що там лікарі дозволяють собі робити всякі спроби і досліди на хворих людях. Але Юргіс того не знав. Його вражала инша річ: — у лікарні годували консервами з Чикагських різниць — тими консервами, що Юргіс і собаки не годував-би, бо знав, як і з чого вони роблять ся. От тепер він зрозумів,

куди подіваєть ся вся та сила консервів: — їх забирали у лікарні, у тюрми та у казарми для війська.

Через два тижні Юргіс видужав і мусів виписати ся з лікарні. Він ще не міг орудувати рукою і не здужав-би робити, але в лікарні не хотіли його більше держати, бо лікарської заповоги йому вже не треба було, а на його місце у лікарні поклали другого покаліченого, який не міг обійти ся без лікаря. І ніхто й не подумав про те, що Юргіс не має куди подітись, не має грошей, щоб прожити доти, коли здужає знов робити: нікому про се й найменшого клопоту не було.

Нещасний випадок з Юргісом став ся у понеділок. Увесь заробіток, що взяв він за тиждень у суботу, він витратив: заплатив за тиждень у-перед за нічліг і за обід, а що лишило ся після того — те прогуляв у неділю у трактирі. Мав він у кишени тепер тільки 75 центів, та ще мав одержати заробіток за той один день — понеділок — півтора долара. Може, коли-б він почав позивати компанію до суду за своє каліцтво, то вона заплатила-б йому що-небудь, аби тільки поговору та скандалу не було. Але Юргіс не знав, що можна так зробити, а компанія, певна річ, не нараяла йому того на своє лихо.

Пішов Юргіс, забрав свій заробіток за той день, потім пішов на ту квартиру, де наймав собі ночліг. Але його місце вже давно зайняв инший і у хазяйки тепер не було ні одного вільного кутка.

Не пощастило йому і в трактирі, де він харчував ся. Хазяйка огледіла його з голови аж до ніг, роспитала про все і одмовила ся годувати його на-борг: вона собі розміркувала, що Юргіс принаймні зо два місяці не зможе ще робити і вона бояла ся вірити йому.

Юргіс пішов блукати по вулицях навмання і безнадійний відчай взяв його. Холод був страшений і хвисткий вітер різав йому лице, порошив очи снігом і проймав наскріз через худу одежину. Не маючи ні захисту, ні теплої одежи Юргіс ясно зрозумів, що зо своїм пів-треття доларами він

не довго зможе боротись з таким лихом. Ніякої надії не було на найменший заробіток: — він не міг-би навіть газети продавати, бо не здужав-би оборонитись від своїх конкурентів. Не можна словами розказати про той страх і відчай, що обняв нещасного, коли смерть голодна і холодна зазирнула йому просто в очі. Він почував себе так само, як, тяжко ранений звір у пустині: дарма, що навкруги жили сотні тисяч людей, десятки тисяч купались у розкошах та збитках. Він знав добре, що впаде з виснаги на вулиці і задубіє на морозі, а нікому й думка не прийде подати йому хоч найменшу поміч. Гіркий досвід навчив його, що навіть жебрати не можна аби-як, а треба вміти, — і були справжні майстри того діла, які й тут навіть одбивали йому заробіток.

У перший день він нічого більше не думав, тільки щоб заховатись від того нестерпного холоду. Він зайшов у шинок, до якого ранійше вчашав, вишив чарку і, тремтячи всім тілом, як у пропасниці, підійшов до грубки погрітись. У шинках був такий звичай, сказати-б звичайне право, що всякий, хто наказав собі порцію, міг грітись коло груби, поки зість те, що купив. А після того треба було йти собі геть, уступивши місце коло вогню іншому, або-ж купити собі другу порцію. Хоч ранійше він часто бував у тому шинку і не раз, бувало, грів ся коло печи довше, ніж мав на се право, але тепер він не наслідив ся порушати звичайне право, бо вигляд його тепер був такий нужденний, що шинкар не задумав ся-б і на хвилину і вигнав-би його на вулицю. Шинкар мусів оберегати свої доходи, бо як-би він почав жаліти кожного обірванця, хоч-би й хворого та нещасного, то мусів-би й сам незабаром закрити свій шинок.

Пошлентавшись знов з годину по вулицях, Юргіс так некельно змерз, що не мав уже сили йти і мусів знов зайти у шинок і знов вишити й закусцти.

Страх і відчай його брав, що коли так воно й далі буде, то тих грошей йому й на три дні не стане, а потім? — він бояв ся й думати, що буде потім...

А мороз над-вечір ставав ще гірший, Юргіс думав пі-

ти почувати у поліційний участок. Але туди пускали тільки у дванадцять годин ночі. Тепер була тільки шоста година і треба кудись подітись на той час, щоб не замерзнути на вулиці. Юргіс за день уже шість раз забігав у шинки і шість раз мусів вишити й закуєнти, щоб мати право погрітись скільки хвилин.

В одному шинку трапився знайомий йому служка і дозволив йому трошки довше посидіти, поки хазяїна не було. Юргіс розказав йому, який страшний день він пережив і як намучився. Служка дав йому добру пораду: — тут поблизу, у другому кварталі, мало відбутися релігійне зібрання з проповідями та співами святих пісень; туди пускають усіх, а буде там не тільки тепло, а навіть душно, бо вже віддавна стягається туди бездомна біднота, така як і Юргіс, щоб дурно погрітись цілий вечір.

Юргіс у тую-ж мить побіг туди.

На афішці, що була на дверях, він вичитав що зібрання почнеться в шість-на-восьму годину. Отже треба було більш години дождатись на морозі, поки одчинять.

На вулиці вже зібралася велика юрба таких самих злидарів, обдертих і мерзлих, яких лютий холод пригнав на релігійні проповіді. Юргіс почав бігати підтюпцем по вулиці, щоб хоч трошки загітись, а як ноги його втомляться і дух забивався від морозу й вітру, він забігав під ворота і тулився у куток до холодної як крига камяної стіни.

Вже не чув він ні рук, ні ніг, так вони задубіли від холоду, а в очах йому ставали жовті круги і здавалось, що скоро вже й мозок у голові замерзне, коли відчинилося релігійне зібрання. Тиск у дверях стався такий завзятий, що Юргісові мало не звихнули у друге хвору руку. Але він якось таки пробився у велику залу і примостився там коло величезної груби. В одну мить народу наперлося стільки, що навіть у снігах нігде було стояти. Проповідники мабуть думали, що се їх проповіді стягнули сюди таку силу народу, такого прихильного до релігійної науки.

На підмостках за столом сиділо три стареньких панів

у чорних сурдутах, а з боку коло роялю сиділа молода дівчина.

Спочатку проспівали гімн, потім один з промовців, високий, худий, чисто-виголений, в окулярах, почав проповідь. Юргіс дуже уважно слухав. Він страшенно боявся, щоб не заснути, бо мав звичку дуже голосно хропіти і боявся, що-б за се його не вигнали з зібрання.

Проповідник говорив про гріх і покуту, про безконечне милосердє боже. Він говорив з великим запалом і здавалося, що обхопили його найкращі почування.

Юргіса почала брати злість. Шож-бо, справді, міг тямити у гріхах та стражданні й покуті отой прилизаний панок у білому, як сніг, комірі, в одежі з тонкого здорового сукна, з ситим черевом, отой пан, що живе у теплі, у добрі і має повні кешені грошей! І плете він якісь дурниці про гріх та покуту тим людям, що тяжко борються ся з життям і терплять пекельні муки від голоду та холоду. Юргіс починав ненавидіти того проповідника, бо бачив, що він береться навчати людей, а сам не знає їх життя і не тямить їх потреб. Він проповідує правду і справедливість, а сам живе з неправди і кривди, бо-ж як-би була на світі правда, то не було-б тих ситих панів-мільонерів, не було-б і безхатних злидарів і волоцюг. І через те, що він має теплу домівку і добру їжу і гарну одежу — він думає що має право давати науку своїм обдертим і голодним ближнім, а вони повинні уважно слухати його, та ще може й дякувати за науку!

Ті пани шклюють ся про душу своїх ближніх; кряще-б вони подбали про їх нужденне тіло!

Зібранне скінчило ся біля одинадцятої години і слухачі мусіли виходити; замість подяки всі вони нишком проклинали тих панів-проповідників за те, що вони так покwapились закрити зібранне.

Почлїг при поліції відчиняв ся тільки через годину. Юргісови, виснаженому хоробою, без теплої одежи, ледве сила була бороти ся з холодом, щоб не замерзнути на дворі. Він побіг улицею що-духу, а коли добіг до поліції, то

застав уже там коло дверей цілий натовп народу. Видима річ була, що всі вони ніяк не помістять ся у корідорах та сіннях поліції. Се було у січні року 1904, коли в Америці був великий промисловий кризіс і мало не що-дня закривала ся одна фабрика за другою і на вулиці опинило ся без роботи і без хліба півтора міліона робітників. Всі благодійні товариства витратили всі свої засоби, а голодного і бездомного народу не меншало, а що-дня прибувало більше. Що вечора перед дверима поліційних участків вчиняли ся запеклі бійки за право переночувати на голій холодній камяній долівці.

Коли ночліжка у поліції була повнісенька, аж повернутись нікуди було і двері поліції зачинились, на вулиці лишило ся більше половини того народу, що так добивав ся і дожидав захисту на ніч. І між ними на сей раз був і Юргіс, бо хвора рука не дала йому змоги пробитись у поліцію. Не було ніякого іншого способу, як піти ночувати у платну ночліжку.

Аж серце заболіло Юргіса, довело ся йому о пів-напершу годину в-ночі заплатити десять центів за ночліг, марно промучившись стільки у той нещасний, проклятий вечір. А вранці з сім годин треба вже було забиратись з ночліжки і ніяким чином не дозволялось сидіти там хоч пів-годинки зайвих.

Люті морози з вітром держались ще два тижні, а Юргіс уже на шостий день після виходу з лікарні видав свій останній цент. Щоб не згинуту на вулиці з голоду лишалося тільки одно: взятись до жебрацтва.

І він почав жебрачити з самого ранку.

Вийшовши з шинку він оглядів ся навкруги — чи нема де поблизу поліційського і почав підходити до всякого перехожого, котрий хоч трошки мав доброго вигляду, розказував йому про свою сумну долю і випрошував кошійчину. А назбиравши пять центів, забігав погріти ся у шинок. Бувало иноді, що той, хто дав милостиню, помічав, що вона пішла у шинок і тоді, мабуть, жалкував, що дає і зарі-

кав ся вже на-завжде давати. Ніхто, одначе, не знав, що бідний змерзлий, безхатній булака не має іншого місця, щоб погрітись.

У де-яких трактирах та шинках давали навіть жебракам на-борг, а були й такі, що держали у себе своїх жебраків, давали їм квартиру і харчі за умовлену частину доходу. Але давали се вони не аби-яким прошакам, а справжнім, котрі добре знали своє ремесло.

Здавалось-би, що Юргіс найкраще здав ся на ремесло жебрака: він тільки-що виписав ся з лікарні, був блідий і виснажений, рука його була ще підв'язана, він був без теплої одежи і тремтів з голоду.

Але-ж виходило зовсім не так: він не знав жебрацького ремесла і йому дуже не щастило. Він говорив, що недавно вийшов з лікарні, — але се-ж стара вигадка, всі її давно чули і ніхто йому не йняв віри; який доказ він має? що рука підв'язана? Дурниця! Таку штуку вміє кождий вулицник. І се невелика штука!

Справжні жебраки так зручно підмальовували собі обличчя і так гарно вміли клацати зубами, що могли вдавати змерзлого навіть у Петрівку. Що в його немає теплої одежи? І се дурниця! Справжні жебраки вміли так зручно одягатись, що тіло їх покривало ще гірше дрантя і лахміття, ніж у Юргіса, а під тим лахміттем у них було скільки теплих вовняних сорочок. Були такі зручні “спеціалісти”-жебраки, що встигли назбирати собі чимало добра, жили у гарних квартирах і мали по скільки тисяч доларів у банку. Інші перестали вже жебрачити самі, а посилали на сю “роботу” хлопчат та дівчат, яких брали до себе в науку і за се забирали собі більшу частину їх заробітку, або своїх дітей. Де-які робили собі штучні каліцтва: ховали руки під одежу, а в порожні рукави прив'язували лікті ніби від одрізаних рук, або-ж удавали сліпих і наймали собі малих дітей ніби-то за поводитарів, або знов лягали у візки, ніби-то без ніг і їх возили по вулицях; інші знов робили собі штучні звихи та

зломи або розмальовували собі страшенні рани та язви на тілі.

Але було між ними немало й справних калік та слабих. Що дня поліція забирала потрошки того брудного шумовиння громадянства, иноді за ті штуки та нахрайства їх садовили у тюрму, але проте завжди було досить на вулицях міста таких, що з жебрацтва зробили собі ремесло і мали з нього добрий заробіток.

XXIV.

І мусів Юргіс перемогти всі ті перешкоди, бо треба йому було заплатити хоч за найгірший ночліг, а у день треба було що дві години вишити чарку і закусити, щоб не замерзнути. І так він з дня на день боровся з найгіршим своїм лихом — з холодом, а душа його знемогла ся і відчай гнітив його. Тепер тільки він бачив той культурний світ таким, яким досі ніколи не бачив. Тепер він зрозумів, що скрізь панує тільки сила, а тою силою орудує тільки багатий для того, щоб держати у неволі бідного.

Юргіс був ніби-то вільний, але на що здала ся йому та воля, коли весь світ був для нього, як тюрма; він міг кидатись у тій тюрмі на всі сторони, але скрізь, мов той звір у клітці він натикав ся на ґрати; він міг гризти зубами у лютій занеклості ті ґрати, але залізні прuti були тверді і його нещасні зуби не могли зробити на них навіть маленької щербини. Він почував себе потоптаним і знівеченим у тій боротьбі за-для шматка хліба і чекав кінця. Куди-б він не кинув ся у тій проклятій клітці, він скрізь натикав на залізні прuti, а там за тими ґратами стояли багаті й ситі люде і згорда дивились на нього.

Багатирі одвертались від нього, коли він підходив до них на вулиці, ситі і прилизані поліцейські гнали його геть навіть слуги у трактирах та шинках недобрим оком поглядали на нього і вигоняли на вулицю, як тільки він заплатив за те, що зів та вишив. А коли він, бувало, настирливо чепляв ся до перехожого або хотів трошки більше поґріти ся

у шинку, на нього кричали з презирством, гнівом, навізь з сгидою, наче-б він був не людина і не було йому місця серед людей.

І не тільки люде. Те саме говорили йому і грубі мури домів, і міцні замки на дверях, і залізні ґрати у сутеринах, і залізні віконниці та штаби на вікнах і дверях маґазинів, повних дорогого краму з цілого світу. Ото-ж у той саме час злиднів і зневіря трапилась з Юргісом незвичайна і дивна пригода в його житті.

Одного вечора, — пізно вже було, але Юргіс ще не істиг зібрати грошей на ночліг, — сніг ішов і зовсім запо-рошив його, що був тяжко промерз. Він плентав ся коло театрів, уважно оглядаючись, щоб не примітив його поліцейський. Дивно, справді, було чому Юргіс так бояв ся поліцейських: — коли б його забрали у поліцію або навіть посадили у тюрму, то не було-б йому там гірше, як на волі. Але він їх чогось бояв ся і раз у раз оглядав ся, а як було примітити, що за ним назирають, то зараз поспішав сховатись у бокову вуличку. Втім він побачив дуже гарно вбраного пана, що йшов йому на зустріч. Юргіс у мить ску-лив ся і почав просити: —

— Будьте ласкаві, паночку — добродію, подайте мені що небудь на ночліг. Я зламав собі руку, не можу робити і не маю ні одного цента в кешені... Я чесний робітник, паночку! У перше з роду довелось мені жебрачити, але я в тому не винен...

З дебільшого Юргісови навіть не давали договорити і за раз обривали йому промову. Але сей панок не спинив його, а підійшов до нього зовсім близько. Юргіс помітив, що він непевно стоїть і трошки хитаєть ся.

— Га? Що ти кажеш? — спитав панок.

Юргіс промовив знов те саме, виразно і голоснійше.

Панок спер ся йому рукою на плече.

— Бідний же ти! — пробубонів він... — Погані, значить, твої справи? — він икнув, похитнув ся і обняв Юргіса рукою за шию. — І мої справи дуже погані, — промовив він. Паскудне жите!...

Вони стояли коло ліхтарні і Юргіс міг добре придивитись до свого несподіваного приятеля.

Се був зовсім молодий хлопець, літ вісімнадцяти, дуже голий. Він був у циліндрі, у дорогій шубі з чорним коміром. Він усміхався до Юргіса любенько.

— Еге, еге... паскудне життя! — казав він. Коли б у мене не було жорстоких і лихих родичів, я міг би тобі допомогти... А що з тобою сталося?

— Я тільки що вийшов з лікарні, паночку.

— З лікарні! — скрикнув панич, усміхаючись до Юргіса. — Тітка Полі... — він ікнув — еге, тітка Полі також у лікарні... Бідна старушенція... вона породила близнят. А що в тебе було?

— Руку звихнув.

— Овва! Се погано! — скрикнув панич, співчуваючи. Ну, та се ще не така біда! Я б і сам залюбки звихнув собі руку, аби тільки "вони" краще зо мною поводитись. А, матері його лихо! Піддержи мене, голубе! Скажи мені, чим би я міг тобі допомогти?

— Я голодний, паночку...

— Голодний? То чому ж ти не повечереєш?

— Я не маю на се грошей, паночку...

— Нема грошей? Ну, то ми з тобою зовсім рівні, бо і в мене грошей чорт-ма... Ні одного цента! У кишенях вітер гуляє. Ну, то чому ж не йдеш до дому, як я?

— Бо у мене нема квартири, паночку.

— Нема квартири?... Ти, значить, приїзжий? Ось тобі й штука!... А знаєш що? Ходім до мене. Я тебе нагодою вечерю... Ми... — він знов ікнув — поїдем до мене. Осе буде дуже добре. Бо я тепер сам один на цілий дім... У нас тепер — нікогісенько... Татусь поїхав у Європу, брат справляє свій медовий місяць, у тітки Полі родились близнята... Всі порозлазились... З такого одиноцтва — хочеш не хочеш, а занеш!... Лишився тільки старий Гам, що прислуговує до столу... Чи можна з тепер одному обідати в себе вдома?... Ти скажеш: чому ж я не обідаю в клубі? Та ба! Вони хочуть, щоб я неодмінно ночував дома!... Що ти з ними поробиш? Татко наказав мені: ти повинен у вечері вертатись до

дому. Ну, а вранці? — спитав я. Ні, голубочку, сказав татко. Коли ти думаєш вертатись до дому вранці, то я тебе зовсім не буду пускати з дому! Оттакий мій татко! Він завжди був такий... такий сердитий. Та ще приставив до мене старого Гама, щоб доглядав за мною! Всякий старий дурень має стежити за мною? Що ти скажеш на се, га? За таким добрим хлопцем... — він икнув — як я!... Невже ж мій татко не міг дати мені повної волі хоч на той час, коли поїхав в Європу?... Чи не сором йому, скажу на милость?... І я повинен що вечора вертатись до дому як раз у той час, коли можна було б де небудь так гарно погуляти!... Оттаке то! От через се я й мусів... теє... Покинув Кітті... — він икнув, — а вона, бідненька, так плакала!.. Ну, що ти скажеш на се?... Я мушу вертатись до дому, — сказав я їй, — а завтра верну ся знов до тебе моя любко; а тепер мушу, повинен... — він икнув. Прощай, серденько! Прощай, галочко!... Прощай.

Голос панича ослаб і обірвав ся. Він цупко держав ся за Юргісову шию, а Юргіс неспокоїно озирав ся навкруги, бо бояв ся, щоб хто небудь не побачив їх у куші. Але на вулиці не було нікого.

— Вона мене не пускала, — мовив далі панич. Каже: “як же я тут лишу ся у теплі, а ти підеши сам один на такий холод. Страшенний холод! Ти змерзнеши, голубчику (вона таки ніжненько мені говорила); нехай би хто пішов тебе проводити до дому, або хоч візника покликати. Бо тиж трошки п'яний”... Я п'яний?... Я такий самий п'яний, як і ти, моя миленька Кітті... Так я їй сказав. Я — Фред Джонс і знаю, що роблю! Я сам дам собі раду, а як треба мені буде візника, то сам собі покличу. Еге, так, голубе мій? Що ти скажеш на се? — питав він Юргіса. Ти підеши до мене вечеряти... Еге, підеши? Дуже прошу тебе, серце, не одмовляй ся. Бо як ти не хочеш, то і я не піду до дому. Друг ти мені, чи ні? Та ти не бій ся. Покладай ся на мене. Тепер у себе дома я один господар: що захочу, те й буде. Скажу подати нам вечерю, пляшку старого вина звелю принести з льоху... Виіємо собі трошки... Дома мене всі слуги слухають; так їм татко наказав.

Так вони пройшли, взявшись під руки, через усю ву-

лицю. Панич тягнув за собою здивованого Юргіса, а той не знав, що йому робити: він бояв ся, що на таку компанію звернуть увагу і може вийти з того якесь лихо. Досі їх ніхто не бачив тільки тому, що йшов рясний сніг і люде поховались, хто куди міг.

Нарешті Юргіс спинив ся.

— Чи ще далеко? — спитав він.

— Не дуже, — одмовив панич. Та ти, мабуть, втомив ся. Ну, щож — візьмемо візника? Га? Гукни!

І міцно держачись одною рукою за Юргіса він засунув другу руку в кешеню.

— Платити за все, звичайно, буду я, — додав він.

І він добув з кешені товстеньку пачку паперових грошей. Там було стільки грошей, скільки Юргіс не бачив за весь свій вік. І він з якимсь страхом дивив ся на ті гроші.

— Величенька пачка! — мовив панич. А всеж таки се дрібниця. Через тиждень з неї нічого не буде і я лишу ся без грошей. І до другого місяця у мене не буде знов ані цента. — Він пкнув. — Так приказав татко... щоб мені тільки раз у місяць видавали гроші з банку. Га! Що ти скажеш? Сеж нещастє! Сьогодні я послав таткови таку телеграму: “Я мало не вмираю з голоду. Ради честі нашого роду прошу прислати мені на шматок хліба, а як не пришлете, то мушу поїхати за вами в Европу”. Тепер чекаю відповіді. Побачимо, що буде. А як не пришлють грошей, то я перестану ходити у школу і не буду вчитись.

Юргіс слухав сю мову і весь тремтів, бо страшна думка прийшла йому: чи трудно ж було йому вирвати у пияного паничика сю пачку грошей і щезнути з нею у нічній темряві швидче, ніж той встиг би наробити речету?... Чому б не зробити так?

Але Юргіс ніколи зроду не був злочинцем і тепер не міг одважитись на таке діло. Тим часом Фреді виняв один папірець з пачки, а всю пачку сховав у кишню.

— На тобі, голубе, — сказав він, подаючи папірець Юргісови. Вони саме тоді проходили коло вікна якоїсь кав'ярні і при світлі Юргіс побачив, що папірець був у сто дларів.

— Бери ж, — повторив панич. Заплатиш візникови, а здачу візьми собі. Я... — він икнув — нічого не тямлю у грошових справах. Се й татко каже, а він вже знає. Осе вже, либонь, ні в кого нема такого хисту до грошових справ, як у татка. Можеш мені повірити. Я кажу татови: ти вже старайся добувати гроші, а я буду їх витрачувати... Він приставив до мене тітку Полі. Але вона тепер у лікарні, бо породила близнят, а я втік. Гей, гей візнику! А ну, гукни його ти!

Юргіс гукнув візника, що їхав улицею і той спинився коло пішеходу. Фреді через силу вліз у карету і Юргіс мусів підсадити його. А коли Юргіс і сам хотів сісти, візник закричав на нього.

— Ну, куди? Ти, голубе, можеш і пішки. З Богом!

Юргіс послухав його і відійшов на бік. Але Фреді закричав на візника:

— Гей ти! Чого ти мішаєш ся не в свою справу? Се не твоє діло! Сідай, друже.

Візник замовк і Юргіс усів ся в карету. Фреді сказав візникови вулицю і номер дому, куди везти і вони поїхали.

Панич розліг ся на подушках карети, промимрив щось і задрімав. Тремтячи від холоду і нервового настрою Юргіс міркував, чи не можна таки якось витягнути пачку грошей з кешені панича і дремнути з ними, але не наважив ся: і витягати з чужої кишені небезпечно, та і візник, напевне, назирає за таким непевним пасажиром. І він порішив задовольнитись тою сотнею долярів, що дістав чесним способом.

Їхали вони з пів години і нарешті каретка спинилась. Дім стояв над берегом озера. Від озера віяв холодний, аж некучий вітер.

Приїхали, — сказав візник.

Юргіс розбудив свого панича. Містер Фреді росплющив очі.

— Га- Що таке? де я? — пробубонів він, дивлячись сонними очима на Юргіса. А ти хто такий? Ага! Лихож його матери!... Зовсім забув... Так, так, голубе... Осе ми вже вдома? От і чудово! Прошу до господи. Вррр... Ото чортів мороз!... — він икнув.

Карета спинилась коло гарного великого кам'яного будинку, з баштами по кутах, так ніби у старезному феодальному замкові. Юргіс щиро подумав, чи не помиляв ся Фреді і сказав візникови не той нумер; йому здавало ся неможливим, щоб одна людина могла займати такий величезний будинок, що більший був за мійську ратушу.

Мовчки, взявшись під руки, вони пішли по сходах.

— Тут повинна десь бути голова електричного дзвінка, — промовив Фреді. Піддержи мою руку, я пошукаю. Держи добре... Ось вона! Ну, слава Богу!

Почув ся голосний дзвінок. Через кілька хвилин двері відчинились: на порозі стояв високий, поважний чоловік у синій ліберії. Фреді втягнув за руку свого товариша і двері за ними зачинились. Нещасний Юргіс почував себе дуже ніяково; серце його стукотіло у грудях, бо він опинив ся у такому місці, якого з роду не бачив і навіть у казках не чув. Стіни були розкішні: високу стелю піддержували білі мармурові кольони, такі ж самі білі мармурові сходи, застеле ні богатим климом, вели на гору; по стінах були розкішні малюнки з тонкими золотими мережками. Світили скрізь електричні лампки.

Мовчазний чоловік у ліберії йшов за ними. Містер Фреді кинув йому ідучи свого циліндра, потім, пустивши руку Юргіса, хотів був скинути шубу, але не міг сам і лакей поміг йому. З'явив ся ще другий лакей, такий самий поважний, як і перший. Він підійшов до Юргіса, який аж здригнув ся з переляку, і взявши його за руку, ні слова не кажучи, повів до виходу. Але Фреді рішуче і сердито сказав:

— Гамільтоне! Мій друг лишить ся зо мною.

Слуга спинив ся і пустив Юргіса.

— Іди до мене, голубе, — промовив Фреді — і Юргіс підійшов до нього.

— Та що се ви робите, містер Фреді? — скрикнув лакей.

— Іди краще довідай ся, чи не забули ми заплатити візникови, — сказав йому молодий хазяїн, ікнучи.

Юргіс мало не озвав ся. “та сеж мені ви доручили рос-

платити ся!" — але здержав ся. Тоді другий лакей кивнув першому і той вийшов до візника.

Юргіс пішов за молодим хазяїном. Вони пройшли через велику гарну залу, потім повернули на право; далі двері були зачинені.

— Гамільтоне! — крикнув містер Фреді.

— Що прикажете, паничу? — озвав ся той.

— Що се стало ся з дверима в їдальню?

— Нічого, паничу.

— Чого ж вони зачинені?

Лакей відчинив двері. В їдальні було темно.

— Світла! — приказав містер Фреді.

Слуга повернув гачок, що був на стіні і вмить уся їдальня освітилась так ясно, що Юргіс аж зажмурих очі. Лиш згодом він міг роздивитись по тій великій, розкішній кімнаті. Чого там тільки не було! Висока стеля була зводом, як у церкві та химерно розмальована, та й по стінах були гарні малярки: і ліси, і річечка, і полювання на всяку звірину всякими способами: і верхами, і собаками; була й богиня полювання Діяна зо своїми собаками, були й прегарні німфи та дріади, що купались у річці. Юргісови здало ся, що він опинив ся у якомусь зачарованому місці.

По середині їдальні стояв великий стіл з чорного дерева, цвяхований і мережаний золотом і сріблом, а на столі стояла велика прегарна срібна ваза, повна чудових квіток, яких Юргіс досі й не бачив зроду; між квітками була схована електрична лампа і здавало ся, що ті квіти самі світили своїм власним, тасмним світлом.

— Се їдальня, — мовив Фреді. Що ти про неї скажеш?

Юргіс, як то кажуть, язика забув. А Фреді підступав до нього, до самого його носа і домагав ся відповіді.

— Га? Що ти кажеш? Подобаєть ся тобі?

— Подобаєть ся, — пробубонів Юргіс.

— Ти кажеш, що тобі подобаєть ся? Ну ні, голубе, ти ні чого не тямш... Вона занадто велика для одної людини. Хіба ні?

Втім нова думка прийшла йому і, не чекаючи відповіді, він спитав:

— Та ти, може, взагалі нічого такого не бачив зроду? Еге ні? Ти з села?

Юргіс признав ся, що з села.

— Я так і думав. Ви, селяне, нічогосінько не розумієте у таких справах. Татко навмисне приводить сюди таких селян і показує їм усе. — Він икнув. — Вони аж роти роззявляють з дива. А скільки, мабуть, потім розказують про се, вернувшись до дому! Дворець старого Джонса! Джонса, фабриканта консервів! Короля м'ясного треста! Таж усе чисто що тут є, зроблено зо свинини! Розумієш? Ось з чого зроблено все се добро... Еге, еге. Тут є на що подивитись... — він икнув. — Та невже ж ти ніколи нічого не чув про старого Джонса?

Юргіс мимохіть широко розкрив очі. Панич, хоч п'яненький помітив се і сшивав:

— Чого ти так?... Ти його знаєш?

Юргіс промовив тихо:

— Я у нього служив на різниці.

— Ти? Ти служив на різниці? — здивувався Фреді. От так штука! Дай же мені твою чесну лапу, нехай я стисну її. Яка ж шкода, що нема татка! Ото був би він радий побачити тебе тут! Він так любить своїх робітників! Праця капітал... спільні інтереси... та инше всяке таке... — він икнув. Та-ак! Трапляють ся ж иноді такі чудасії... Гамільтоне! Я мушу тебе познайомити. Се давній приятель мого тата! Друг нашої семі!... Робив на різницях... Він прийшов до мене в гостину, посидіти вечір, Гамільтоне... Гарний, веселий буде вечір. Так осьц бачиш, осе мій друг, містер... Як же тебе звать, друже?

— Юргіс Рудкус.

— Осе ж познайом ся, Гамільтоне! Мій найкращий друг, містер Руд... Рудкус... подайте собі руки.

Увічливий слуга мовчки вклонив ся і подав Юргісови руку. Тоді молодий Фреді, тикаючи пальцем у груди Гамільтона, промовив:

— Я тебе бачу наскрізь! У заклад піду на цілого долара, що я знаю всі твої думки! Ти напевне думаєш, що я п'яний. Еге так?

Слуга знов уклонив ся.

— А так паничу!

Тоді молодий хазяїн, міцно вхопившись за Юргісове плече, несамовито розкричав ся на слугу:

— Ах ти, старий бовдуре! — кричав він на весь дім. Ти смієш говорити мені такі речі!... Геть з очей моїх! Геть із сього дому! Щоб і дух твій не пах тут! Ось я вам покажу, який я п'яний! Всіх вас розжену!

Але гнів панича скоро ущух і прийшли йому інші думки.

— Голубе мій, ти може хочеш усе оглядіти гарненько? — считав він Юргіса. — Я тут хазяїн і покажу тобі все чисто, і розкажу: Дивись: осе сальони; сей у стилі Людвика XV... сей у стилі Людвика XVI... Осі кресла по три тисячі долярів за кожне. Курильна кімната у стилі Марії Антуанети. Дивись на малюнки: Рюнедаль — пастухи і пастушки, танцюють — двадцять три тисячі долярів... Ось велика саля... балкон гарний, — щоб перевезти його з Європи, треба було будувати нарочитий корабель, — шістьдесять вісім тисяч долярів. Стеля-п'ляфон, мальований у Римі — не памятаєш Гамільтоне, хто малював?... Моттарні, Макароні?... забув. А ось тут срібло — робота Бенвенута Челіні... Надзвичайно гарна робота, кажу тобі. Орган — тридцять тисяч долярів, дядечку мій! Ану, покрути його, Гамільтоне, містер Рудкус послухає... Не хочеш, ну нехай, не треба. А, бодай же його! Я й зовсім забув... Гамільтоне, він голодний! Подай нам зараз вечерю. Тільки... — він икнув — тут, у мене... Ми повечеряєм у моїх кімнатах... на моїй половині... там буде краще... Ось тепер ходім сюди, — звернув ся він знов до Юргіса, — тільки гляди: не послизниєш на паркеті. Гамільтоне! Добру вечерю подай нам, з шампанським. Памятай, кажу тобі: не забудь шампанського... Та ще подай нам тої старої мадери 83 року. Чувш, друже мій?

— Чую, містер Фредерік, — мовив старий слуга. Але, дозволю собі сказати: ваші татко наказували...

Містер Фредерік гордо випростив ся:

— Друже мій: наказ мого татка... він икнув — се моє діло, а не твоє!

З тим словом він пішов далі, міцно держачись Юргісової руки. Втім він спинив ся.

— Гамільтоне! Чи не було сьогодні мені телеграми від татка?

— Ні, паничу.

— Мабуть татко ще у дорозі. А як ся мають близнята, Гамільтоне?

— Дуже добре, паничу.

— Дуже радий, — сказав містер Фреді.

Хитаючись на ногах пішов він по сходах, спершись на Юргіса. Вони пройшли коло дуже гарного малюнка, де була намальована німфа над джерелом води, потім пройшли через величезну салю, де стеля була зводом і пройшли далі у кімнати містера Фреді. Лакей, що був у-низу, тепер ішов перед ними, відчиняючи двері і засвічуючи електричне світло.

Кабінет містера Фреді був дуже гарно і химерно вбранний. По середині стояв великий стіл з книгами, паперами і тютюном; стіни були покриті преріжними причадалами до всяких забав: прапорці, ракети для ляви-теніса, веслами і т. п. На одній стіні була прибіта голова оленя з величезними гнлястими рогами, а навпроти її — голова тура. Діл був застелений ведмежими та тигровими шкурами; скрізь під стінами стояли м'які, дуже вигідні дивани з подушками, вишитими й мережаними чудовими взорами і такі-ж самі розкішні кресла. Один куток був убраний у перському стилі, гарними килимами і висіла там химерна михтарня, цв'якована дорогоцінними каменями. За кабінетом була уборна кімнатка з басейном з дорогого мармуру, що коштував більш, як сорок тисяч доларів.

Містер Фреді оглянув ся по кабінеті, неначе шукаючи чогось і через хвилину з сусідньої кімнати вийшов здоровенний пес-бульдог, найогидніша тварина, яку тільки бачив Юргіс з-роду. Пес позіхнув, широко розявивши страшні щелепи і, махаючи хвостом, підійшов до свого пана.

— Голя, Дюй! — закричав Фреді. Ти спав друже мій? Добре, добре... Ну чого ти, чого?

Пес дивив ся скося на Юргіса і гарчав.

— Цить, Дюй не можна! Се мій друг. Се давній друг

мого татка, містер Реднос. Голубе мій, — звернув ся він до Юргіса: дозволь представити тобі адмірала Дюя! Можете подати один-одному лапу... — він икнув. — Се не аби-яка собака: медаль йому дали на виставі в Нью-Йорці.

Отак балакаючи Фреді усів ся на одно з великих кресел, а собака лягла коло нього на килим. Вона вже не гарчала на Юргіса, але не зводила з його очей. Лакей зачинив двері і, стоячи коло стола, також не спускав очей з несподіваного гостя. У сїнях тим часом почула ся хода і незабаром увійшов слуга у ліберії і всіє складного стола; за ним увійшло ще двоє слуг з полумисками і підставками. Розставили стола і виклали на нього вечерю. Там були паштети й пиріжки, холодна телятина, шинка, сардини та инша риба, були й солодкі ласощі преріжні, і свіжі морелї, хоч се було зимою, у сїчні. Було і пляшок шість шампанського та иншого вина.

— Осе добре! — весело скрикнув містер Фреді. Сїдай, друже, ближче... Присовуй ся.

Він сїв до столу. Лакей ляснув затичкою з пляшки, Фреді налив шампанським три шклянки під ряд і випив їх всі одну за другою. Слуга підсунув до столу ще одно кресло; Юргіс не наважив ся сїсти, але Фреді показав йому рукою на кресло і Юргіс несміливо сїв. Фреді помітив, що при слугах Юргіс почував себе ніяково і сказав їм:

— Ви можете собі йти.

Троє слуг вийшло, але старший, метр-д'отель, лишив ся.

— Ви теж забирайтесь собі, Гамільтоне, — сказав молодий господар.

— Містер Фредерик... почав той.

— Та йдіть до чортового батька! — крикнув грізно Фреді. Чусте?

Слуга вийшов і зачинив за собою двері. Юргіс помітив, що, зачиняючи двері, він вийняв ключа з замка, напевне для того, щоб заглядати через дірку.

Містер Фреді заспокоїв ся.

— Ну тепер починай, — сказав він.

Юргіс несмілово подивив ся на нього.

— Їж! — казав панич. Не сороми ся.

— А ви — що-ж? — спитав Юргіс. Чому самі не їсте? Я не голодний, — озвав ся той. Я вже вечеряв у Кітті.. Я тільки буду пити. Луши сам!

Не кажучи більше ні слова, Юргіс взяв ся до їжк.

Він накладав собі повний рот, орудуючи ножем і вилюкою, як двома лонатами. Як тільки він почав їсти, прокинув ся в йому страшенний голод, що давно вже і нестерпимо мучив його. Він заспокоїв ся тільки тоді, коли укутав усе чисто що було на полумисках.

Господар дивив ся на свого гостя і дивував ся, бо ніколи з роду не бачив такого апетіту.

— Дивний апетіт! — бубонів він, не зводячи очей з Юргіса. Ну, тепер треба все се зашити.

Юргіс узяв пляшку і почав пити просто з неї. Чудове вінно, здавало ся, розливалось по всіх його жилах теплом роєкішним. Він поставив пляшку на стіл тільки тоді, як спорожнив її всю.

— Смачне? Га? — з цікавим спочуттєм спитав Фреді. Він одхилив ся у креслі назад, заклав руки за голову і приглядав ся до Юргіса. Юргіс і собі також почав приглядатись до панича.

Фреді був у чорній вечірній одежі та у білій, як сніг, сорочці; він був дуже гожий, русявий, кучерявий, дуже гарний і лагідний з обличчя. Він любо і привітливо усміхав ся до Юргіса, а потім почав розказувати йому про всі свої семейні справи.

Його старший брат Чарлі закохав ся у дуже гарну дівчину, що грала в театрі. Чарлі хотів з нею одружити ся, але батько рішуче сказав йому, що позбавить його спадщини, коли він се зробить. Щоб задобрити і заспокоїти дівчину батько послав її таку суму грошей, що вона справді готова була відрікти ся свого кохання. Тоді Чарлі покинув науку в університеї, одружив ся таки з нею і поїхав з молодію у мандрівку на автомобілі. Батько пересердив ся і простив їх потім. Хотів батько також позбавити спадщини й сестру їх Гвендоліну за те, що без дозволу вийшла заміж за італійського маркіза дуже давнього роду. Вона оселилась зо своїм чоловіком у його прадідівському замку в Італії і жила з ним

доти, доки він не почав кидати їй в голову посудом. Вона дала телеграму батькови, прохаючи його заступництва і оборони. Отсе-ж тепер старий поїхав туди, щоб якось поалагодити ту справу. Через отсі події він, Фреді, лишився тепер сам один-однісенький, маючи у кешені тільки якихсь нужденних дві тисячі долярів на дрібні видатки. Але він має владу рішучу і коли побачить, що грошей не стало, то сповістить татка телеграмою, що хоче одружитись з Кітті. — А тоді побачимо, що з того вийде, — додав він.

Балакучий паняч розказував оттак, аж поки втомився. Потім він любенко усміхнувся, але зараз загарчав страшний бульдог і переляканий Юргіс прикипів на місці і навіть дух затаїв.

Двері тихенько відчинились і ввійшов метр-д'отель. Він навшиньках підійшов до Юргіса, погрожаючи йому кулаком. Юргіс з переляку аж встав з кресла і відступив назад. Коли він, підступаючи, уперся спиною в стіну, слуга підійшов до нього зовсім близько і показавши на двері, промовив тихо:

— Геть!

Юргіс вагаючись подивився на Фреді, але той мирно хронів собі у креслі. Слуга помітив той погляд.

— Коли то його розбудити, волоцюго, — прошипів Гамільтон, то я тобі розтרוщу всю морду геть!...

Юргіс стояв, не знаючи, що робити. Тоді на підмогу метр-д'отелеви встав "адмірал Дюї" і загарчав так грізно, що Юргіс мусів покоритись і схиливши голову, пішов до дверей.

Коли вони мовчки спустились з високих сходів, пройшли аж до перших сїней і дійшли до дверей, що на двір, слуга коротко приказав:

— Руки в гору!

Юргіс відступив трошки назад і стиснув свій дужий кулак.

— З якої речі? — скрикнув він, поміркувавши, що слуги хочуть потрусити його кешені. — А-ну, попробуй!

— То ти так? — промовив Гамільтон. Добре; то я по-кличу поліцію.

— Клич, скільки хочеш, — люто закричав Юргіс, — але чорта зйси, поки до мене доторкнешся! Я нічого не вкрав у сьому проклятому домі, бодай він завалився враз із тобою, — і трусити мене ти не посмієш!

Слуга, злякавшись, щоб той крик не розбудив молодого хазяїна, швидко і сердито відчинив двері.

— Геть!!!

І в той час, коли Юргіс переступав поріг, він стусонував його в спину, що той шкереберть покотився по всіх ступнях довгих кам'яних сходів і заповорив носом просто у сніг.

XXV.

Юргіс піднявся на ноги і люта злість аж дух йому заперла у грудях. Але двері за ним щільно зачинилися і багатий палац стояв перед ним у шітьмі ночі, мов неприступна фортеця. В одну мить пекучий мороз мов залізними кліщами обхопив його тіло і він мусів швидко побігти, щоб загіти ся.

Лише добігши до людних улиць він пішов поволі, щоб не звертати на себе уваги. Хоч уся ся пригода скінчилася для нього не дуже великою честю, але в душі він почував себе щасливим. Тепер він викрутився з біди на довгий час. Раз-у-раз він запускав руку в кешеню і налапував там дорожочінний папірець.

Одначе й тут виникла йому несподівана труднація, несподівана й предивна. Опріче сього папірця він не мав ні однісенького цента, а треба-ж було де-небудь переночувати, — значить треба було й ті гроші розміняти.

Юргіс роздумував з сього приводу з пів години; у нього не було ні одної душі близької, знайомої, яка помогла-б йому в сій справі, порадила-б його і треба було думати самому. Міняти сотню долярів у ночліжці — се значило йти на певну смерть: його обкрадуть, а потім напевне задушать. Він міг би піти на станцію і попросити там у касі, щоб розміняли йому гроші. Але зараз звернуть увагу, що він, такий обдертий і нужденний, міняє сотню долярів. Його напевне арештують, а хто-ж йому поймає віри, що він таким чудним способом

добув ті гроші? А Фреді прокинувшись в ранці обрахуєть ся що не стає йому сотні долярів, заявить у поліцію і вона напевне достежить, у кого гроші.

Єдиний спосіб лишав ся — заплатити комусь добре за розмін — тай край.

І він уважно почав розглядати всі трактири та шинки, вибираючи, куди безпечнійше було-б зайтѣ.

Нарешті він наважив ся зайти туди, де у той час не було нікого, окріче хозіяна.

— Чи можете ви розміняти мені білета у сто долярів? спитав він, увійшовши в шинок.

Шинкар був здоровенький, як дуб, чоловік, з червоним лицем, неголеним мабуть зо три тижні. Він здивованими очима глянув на Юргіса.

— Що таке?

— Я питаю: чи можете ви розміняти мені білета у сто долярів?

— А де ви його добули? — спитав той, непевним поглядом оглядаючи Юргіса.

— Се вже не ваше діло. — одмовив Юргіс. Білет мій а мені треба дрібних грошей. Я вам добре заплачу за розмін.

Шинкар дуже уважно знов оглядів Юргіса.

— А покажте мені його, — сказав він.

— Але-ж ви мені розміняйте? — спитав Юргіс, міцно стиснувши гроші рукою у кишені.

— Так як-же я можу сказати? А може він у нас фальшивий, — скрикнув шинкар. Треба роздивитись поперед.

Юргіс несміливо підійшов до прилавка, добув папірець з кешені і вагаючись, подав його шинкареви, який стежив за ним недобрими, ворожими очима. Шинкар узяв папірець і почав його розглядати. Він потрішав його, перевернув, подивив ся против світла. Папірець був зовсім новенький, непомнятий і наводив на шинкаря сумніви. Юргіс не спускав з його очей ні на одну хвилинку.

— Гум... — протягнув шинкар, ще раз оглядаючи обірванця з підвязаною рукою, що мав папірець у сто долярів.

— Ви може-б чого-небудь випили?

— Добре. Дайте мені шклянку пива.

— Зараз. А тим часом я вам приготую здачу.

Він всунув папірець у кешеню, налив шклянку пива, поставив її перед Юргісом на прилавок, витягнув зо стола шухлядку і, добувши дрібні гроші, виклав перед Юргісом: дві монети по десять центів, одну в двадцять п'ять центів і одну — п'ятьдесят центів.

— Ось вам, — сказав він.

— Юргіс чекав, думаючи, що той зараз достане і виложить йому решту грошей. А далі спитав:

— Ну, а ще дев'ятьдесят дев'ять доларів?

— Яких дев'яност дев'ять доларів?

— Та здачи-ж... З сотні доларів...

— Що ви вигадали? Ви, мабуть п'яні?...

Юргіс витріщився на шинкаря розширеними очима,, в яких малював ся: жах, і здивоване. У першу хвилину він неначе скаменів. Потім опанувала його несамоविта лютисть. Він заревів, як дикий звір ухопив шклянку і пустив її в голову своєму ворогови. А той вже сподівався такого і в туож мить присів за прилавок тай шклянка не влучила його.

Зараз після того він випростився, перегнув ся через прилавок і з розмаху вдарив Юргіса зо страшенною силою в лице своїм здоровенним кулаком. Юргіс повалився на землю. Поки нещасний старався піднятися, шинкар зняв страшенний крик, кличучи на поміч. Він обійшов кругом, прямуючи до дверей на улицю, але Юргіс встиг ухопити пляшку з пивом і знов пустив її в голову йому; але і на сей раз він не влучив і пляшка, вдарившись об стіну, розбилася у-дрізки. Тоді він, не тямлючи себе з лютооти, кинув ся на свого ворога, щоб ухопити його за горло. Але шинкар був до сього готовий: він ухопив з прилавка великий молоток і так зручно вдарив Юргіса межі очі, що той без памяти впав на землю. Через хвилину він знов оговшався і хотів устати, але саме в той час двері відчинились і у шинок увійшло двоє людей.

Юргіс, сидячи долі, випростував із завязки слабу руку, щоб легше було боротись.

— Стережіть ся, — крикнув шинкар тим людям, що ввійшли. У нього є ніж!

Бачивши, що є підмога, шинкар кинув ся на Юргіса і хотів його повалити. Юргіс не давав ся. Саме у ту хвилину війшов поліцейський. Шинкар і його поспішив попередити:
— Стережіть ся, бо в його є ніж!

Юргіс хотів устати хоч на вколішки, але тепер уже на нього кинув ся поліцейський: вдарив по лиці важкою палицею з оловяною головкою. Кров обюшила Юргіса і він, не тямлючи вже нічого, кинув ся бити кулаками всіх направо і наліво. Але поліцейський влучив його своєю палицею ще раз у тімя і Юргіс, мов підкошений повалив ся на землю. Поліцейський нахилив ся над ним, щоб перевіритись, чи не скочить він знову, але Юргіс лежав, мов мертвий.

Тим часом шинкар облапав свою власну голову.

— Ох, Боже мій! — скрикнув він. Я вже думав, що живий не буду. Чи є на мені кров?

— Я не бачу крові, Джек, — сказав поліцейський. Що се у вас тут стало ся?

— Він дуже п'яний, та такий завзятий, шельма, що мало мене не задушив. Доведеть ся вам Біллї, викликати тюремну карету і людей, щоб забрати його.

— Ні, одмовив поліцейський. Тепер він уже не буде брикатись. Та й до поліції не далеко йти.

Він ухотив Юргіса за комір.

— Гей, вставай!

Юргіс і не ворохнув ся. Тоді шинкар пішов за прилавок, поклав сто-долярровий папірець у шухляду, взяв квартиру води і плеснув Юргісови на голову.

Нещасний застогнав і поворушив ся. Поліцейський поміг йому підвестись на ноги, взяв його під руку і повів у поліцію. Се було справді недалеко і через скілька хвилин Юргіс лежав уже у камері, до якої забирають усіх п'яних, щоб протверезились.

Він пролежав там без пам'яті до половини ночі. Потім він почав стогнати; смага пекла його страшенно, а голова розпалилась, мов в огні. Він кричав, просив води, але ніхто його не чув. Таких нещасних, як він, у камері було з десяток; у всіх їх голови боліли і всі вони хотіли води, та ніхто їх не слухав і не чув. У всіх поліцейських учасках таких бідолаш-

них почують сотні, а по всіх великих і малих містах — десятки тисяч. Але ніхто нігде не слухає, як вони стогнуть.

Вранці Юргісови дали квартиру води і скибку хліба, а потім посадили у тюремну карету і повезли у суд. Йому довелося знов сісти на лаву підсудних, де вже було скільки десятків людей. І він сидів нерухомий, з затуманеною головою, дожидаючи своєї черги.

Як дійшла черга, суддя викликав шинкара-свідка і той під присягою розказав, що Юргіс, після пів ночі зайшов у шинок дуже п'яний, сказав подати собі шклянку пива і дав одного доляра. Коли шинкар дав йому здачи дев'ятьдесять п'ять центів, він почав домагати ся ще дев'ятьдесять дев'яти долярів; ще не встиг нібито, шинкар опам'ятатись з того дива, як Юргіс пустив йому шклянкою в голову, а потім ухопив пляшку пива і почав трощити у-дрізки все навкруги.

Суддя викликав Юргіса. Він виступив уперед, а вигляд його був страшенний: обдертий, роспатланий, з дикими червоними очима: одна рука на брудній підв'язці, на чолі і на щоці дві широкі закрівавлені рани, око підбите, з синяком — аж страшно і гідко було дивитись.

— Чим ви можете виправдитись? — спитав суддя.

— Я пане суддя, вийшов у шинок і попросив осьього чоловіка розмінити мені білета у сто долярів. Він згодив ся, але сказав, щоб я що-небудь випив. Я йому дав гроші, сто долярів, а він мені здачи не дав.

Суддя дивуючись глянув на підсудного.

— Ви йому дали папірець у сто долярів? — перепитав він.

— Так, пане, суддя, — підтвердив Юргіс.

— Де-ж ви його взяли?

— Панок? Який же? З якої речі?

— Мені дав один панок.

— Якийсь молодий панич. Я його зустрів на улиці. Я попросив у нього на ночліг.

По судовій камері зняв ся сміх, а поліцейський, що стояв коло Юргіса, аж затулив рота рукою, щоб не реготати. Усміхнув ся й суддя.

— Я кажу правду, пане суддя! — скрикнув Юргіс.

— Ви певне вчора більше випили, ніж назбирали грошей.

Еге так? — спитав суддя.

— Ні, пане суддя, не так, — заперечив Юргіс.

— То ви кажете що нічого не пили?

Ні... Я, таки... пив...

— А що саме?

Я випив цілу пляшку... Чогось... Я не знаю, як те вино зветь ся... Як вогонь по тілі розійшов ся...

У судовій камері знов почув ся сміх. Але тепер суддя насушив брови і спитав підсудного:

— Ви вже судились коли?

Несподіване питане збентежило бідолаху.

— Я... я... — пробубонів він.

— Тільки правду кажіть, — суворо промовив суддя.

— Судив ся, пане суддя.

— Скільки разів?

— Один раз.

— За що?

— За те, що побив дозорцю, пане суддя... Я робив на ризницях... Він мене...

— Досить! — обірвав суддя Юргісову мову. Се вже инша справа, можете не розказувати. А коли вино вас так дуже оняняє, то краще старайтесь не пити його. Десять днів арешту і судові видатки. Далі!

Юргіс хотів закричати з одчаю, але поліцейський вхопив його за ковмір і потягнув з судової камери. Його відвезли у тюрму.

Сівши у камері на лаву, він гірко заплакав. Тяжка кривда стиснула йому серце. За що його покараю? Чому суддя і поліція не вислухала його, не звернули уваги на його слова, а пойняли віри тому шинкареви?

Юргіс не знав, що кожний шинкар платить поліцейському по пять долярів у тиждень, щоб той держав його руку. Помогав йому у прикрих пригодах та не чепляв ся, що він у неділю шинкує.

Отак і довело ся Юргісови у друге понасти у Брайд-Уельську тюрму. У тій бійці у шинку йому знову звихнули

руку; тому то його не послали на роботу бити каміня і тюремний лікар знов управив йому той звих; завязав він йому і око, і рани на чолі та на щоці.

Коли на другий день арештантів винустили на тюремний двір на проходку, Юргіс несподівано зустрів ся там з Джеком Дуаном. Давній знайомий дуже зрадів, побачивши його і мало не кинув ся обіймати його.

— Боже мій! Се-ж “смердючка”! — скрикнув він. Що з тобою стало ся? Чи не попав ти у машину, що січе мясо на ковбаси?

— Ні. Мене поранено було на підземній залізниці.

Круг них зібрав ся гурток арештантів і Юргіс розказв їм усе, що скоїло ся з ним за останній час. Більшість арештантів не поняли йому віри ні на одне слово, але Дуан добре знав, що чесний Литвин не вмє брехати.

— Ну, значить, — утерли тобі маку, — сказав він Юргісови, коли вони лишились у двох; нехай же се тобі буде принаймні наука з сього!

— Досить уже я мав тієї науки з тої пори, як ми з тобою розійшли ся, — понуро промовив Юргіс і розказав Дуанови, як він прожив ціле літо. Потім він спитав його:

— Ну, а ти? Давно вже тут?

— Ні, — відмовив Дуан. Я попав сюди позавчора. Осе вже другий раз я тут, а сам не знаю — за що? Не щастить мені, тай годі. Я не міг їм заплатити стільки, скільки вони хотіли з мене здерти... А чому б нам обом, Юргісе, не покину ти геть те прокляте Чикаго?

— Я не знаю, куди мені йти? — сумно промовив Юргіс.

— А я на що? — усміхнув ся Дуан. Не жури ся, дамо собі раду. Посидьмо тепер трохи, поки що, а там побачимо.

У Брайд-Уельській тюрмі Юргіс зустрів скілька людей, яких бачив тут і ранійше. Опріче того він побачив тут велику силу народу, молодих і старих, зовсім подібних до його старих знайомих. Так само, як хвилі на морі: вода у кожній хвилі инша, але одна хвиля зовсім така, як і друга. Він прохожував ся з ними по тюремному дворі і слухав їх оповідання. Хто зручнійший був — той хвалив ся своїми вчинками, а хто плохійший — той слухав їх і дивував ся.

Коли Юргіс перший раз сидів у тюрмі, він раз-у-раз думав про свою сімю не вважав на те, що діялось навкруги. А тепер. А тепер ніщо вже не вадило йому придивлятися і прислухатись до тюремного життя і він ясно розумів тепер, що і сам він є частина то нещасної громади, об'єднаної спільним лихом і спільними змаганнями. На життє він дивився тепер так само, як і всі його тюремні товариші.

Перше діло, яке мав зробити Юргіс, коли його випущено з тюрми, без копійки грошей, — було розшукати Джека Дуана. Він був дуже вдячний йому і шанував того панича, що не погордував простим робочим, бурлакою і жебраком і поводився з ним, як з людиною. Юргіс і в думку не брав, що він сам може бути дуже користний своєму приятелеви; він досі ще не знав, що дуже рідко трапляються люди, які роблять комусь іншому добро, не маючи на меті своєї власної користі.

Адреса, яку дав Юргісови Дуан, була у Гетто, найбіднішій частині міста, у невеличкій кімнаті на горищі. Там жила молоденька і гожа швачка, французка, коханка Дуана. Вона цілими днями сиділа за своєю роботою, але не могла заробити стільки, щоб вистачило їй на прожиток і мусіла ще дещо заробляти проституцією. Ся швачка сказала Юргісови, що Дуан ховається тепер в іншому місці і сказала йому піти в одну винарню.

Хазяїн винарні спочатку сказав Юргісови, що Джека Дуана він зовсім не знає і у-перше чує те ім'я. Але потім розпитавши Юргіса про всі найменші дрібниці, як і де він з ним познайомився, він нарешті повів його по східцях за винарню; там крамниця тандитника, а за нею починався коридор, в який виходило скільки дверей від маленьких кімнаток. В одній з них жив Джек Дуан.

Він дуже зрадів, побачивши Юргіса. Він розказав йому, що сидить тепер зовсім без грошей і сподівається, що Юргіс допоможе йому здобути їх. Він розказав йому про всякі злодійські штуки і про всі таємниці того злодійського кварталу Чикаго. Тепер дуже трудна стала їх "робота", бо поліція дуже уважно стежить, а Юргісови особливо трудно буде, бо він ще не звик до такого ремесла, а надто і рука у нього слаба.

Але поки що якось ту зиму можна буде перебідувати. У “батька” Гансона (так вони шанували винаря) жити можна досить безпечно; се своя людина і, поки платити йому як слід гроші, він добре ховає і захищає своїх кватирантів від поліції і завжди у свій час попереджує їх, коли має бути трус. А тандитник купує у них все, що вони йому приносять; він платить тільки третину того, що могла-б коштувати річ, але за те держить умову ховати все у певнім місці і не пускати у продаж ранійше, як через рік.

Звечоріло вже. Джек добув з маленької шафки, що була у стіні, гасову лампу-кухню і зварив на ній вечерю. Поповівши вони, в одинайцятій годині, вибрались на вулицю потайними дверцями і подались у багатий квартал. Джек узяв з собою шнурок, на кінці якого була привязана оливяна вага. Вибравши безлюдну вулицю, Джек дуже зручно і проворно виліз на ліхтарню і погасив її а потім вони засіли у темний куток.

Незабаром показав ся перехожий; але се був простий робітник і вони пропустили його. Прощло трохи часу і почула ся важка хода поліцейського. Вони аж дух затаїли, поки він проходив коло них. Потім довело ся чекати довго, з пів-години, і вони мало не замерзли.

Аж нарешті знов здалеку почула ся хода. Дуан нишком штохнув Юргіса і, як тільки перехожий проминув їх почув ся легенький стук і перехожий, застогнавши, повалив ся, як сніг, на землю: се Дуан зручно влучив його кулькою по голові. Юргіс був тут таки, близенько і зараз кинув ся на перехожого і затулив йому рота рукою, а Дуан, як було умовлено, вхопив його за руки. Але сього навіть не треба було, бо перехожий лежав без памяти, нерухомий. Юргіс тільки піддержував його і повертав, поки Дуан швидко і проворно обшукав усі його кешені і перекладав усе, що в них було, в свої власні.

Нарешті він промовив:

— Вже готово!

Вони відволekli ограбованого у темний куток і покинули його там, а самі розійшлись у різні сторони і різними вулицями пішли “до дому.”

Коли Юргіс вернув ся, він уже застав, що Джек розглядає здобич. А була вона ось яка: золотий годинник з грубим золотим ланцюшком, у срібній оправі олівець, срібна ж пачечка для сірників і трохи дрібних грошей. Потім Дуан розкрив великого шкуряного гамана. Там були листи, чекова книжка, два білети у театр і, нарешті, в останнім відділі пачка банкових білетів: один у двадцять п'ять доларів, п'ять папірців по десять доларів, чотири по п'яти доларів і три по одному.

Дуан радісно зітхнув.

— Ну, ось ми на деякий час забезпечені! сказав він.

Переглянувши ще раз гамана, вони спалили його, спалили й те, що в нім було, окрім грошей. Вони знищили також і портрет маленької дівчинки, що був у медальоні при годиннику. Після того Дуан пішов до тандитника, і вернувшись, приніс ще шістьдесять доларів.

— Старий шахрай сказав мені, що не знає, куди се все подіти. Брехун проклятий! Він добре знає, що мені тепер дуже потрібні гроші.

Вони чесно поділились здобутком і на Юргісів пай припало п'ятьдесять п'ять доларів та ще дещо дрібних грошей у додаток. Юргіс навіть змагав ся з Дуаном, що се вже за багато на його пай, бо орудував цілою справою не він; але Дуан хотів поділитись по товариськи.

— Така щаслива здобич трапляється не часто, — сказав він, — і треба користуватись тим, що є.

На другий день вранці Джек послав Юргіса купити газету. Всім злочинцям дуже цікаво знати, що пишуть про їх вчинки у газеті.

— У мене був товариш, — розказував Дуан, — який ніколи не забував прочитати газету на другий день після “роботи”. А покинув він ту звичку після того, як одного разу прочитав у газеті, що в його “клієнта” лишилось не забраких три тисячі доларів у потайній кешені.

Звістка у газеті про їх вчорашню “роботу” була недовга. “Видима річ, — стояло там, — що в тім кварталі орудує велика і добре зорганізована шайка грабіжників, бо се

вже третій нічний грабіж на протязі одного тижня і поліція нічого не може з ними зробити.

Вони довідалися з газети, що ограбували якогось страхового агента, в якого забрали сто десять доларів не його власних грошей. На щастє на сорочці було вишите його прізвіско. Голова його дуже розбита і опріче того, лежавши на морозі він так обмерз, що довелося у лікарні відрізати йому три пальці на правій руці. Стан здоровля пораненого дуже тяжкий.

Така була перша спроба Юргіса у новім ремеслі і се його дуже засмутило. Але товариші глузували собі з нього. Бо без того ж не можна: де пють, там і розливають; без сього не можна. Вони говорили, що Юргіс скоро звикне до того і не буде вважати на такі дрібниці і жертв своїх буде жаліти не більше, як той товар, що бють на різницях.

— Хапай сам за горло інших, коли не хочеш, щоб тебе вхопили за горло інші, — навчав його Дуан.

— Але ж отой самий страховий агент не зробив же нам ніякого лиха, — сперечався Юргіс.

— Нам не зробив, — казав Дуан. Але чи можеш ти впевняти, що іншим людям він не зробив кривди, скільки міг?

Дуан говорив Юргісови, що при їх ремеслі треба дуже оберегати ся поліції, бо як тільки вона кого примітить, тоді вже трудно від неї захиститись і се коштує дуже дорого: доводить ся більшу частину “заробітку” віддавати поліцейським. Тому то він радив, щоб Юргіс ховав ся і не дуже вчашав на многолюдні місця, а особливо треба було берегти ся, щоб поліція ніколи не бачила їх двох у-купі. Але Юргісови скоро надокучило сидіти в хаті без усякої роботи. Тижнів через три рука його так добре поправила ся, що він міг уже орудувати нею і тоді ще гірша нудота взяла його.

Саме тоді Джен Дуан задумав якусь нову “роботу” і треба було особливо берегти ся. Щоб хоч трошки розважити свого товариша він навіть прислав йому свою коханку, швачку Марі. Але і сеї розваги Юргісови вистачило не на довго і він знов почав нудити світом. Тоді Дуан мусів повести його у ті “домн”, де сам бував.

Там Юргіс познайомив ся з найвищою злочинською “ари стократією” Чікаґо.

Хоч в Америці державними справами орудує ніби-то сам народ, одначе капіталісти зуміли забрати у свої руки і на виборах повертають усе так, як їм треба. Для сього вони мають великі “виборчі” капітали і держать цілу армію своїх агентів.

Суть вищі агенти, які мають діло з самими капіталістами і одержують від них і прикази, і гроші, далі вже ті вищі агенти мають своїх підручних, а ті знов орудують ще меншими і так аж до найдрібніших. Багато є такого народу, що тільки й живе з тої виборчої агітації. Держать ся вони всі одностайно і підпомагають один одному. Всі урядові посади, почавши від членів мійської управи і кінчаючи найменшим конторщиком у водопровідній конторі — позаміщали “свої” люде і стоять вони всі цупко один за одним. А надто— в Америці все можна купити за гроші, навіть честь і совість людську. Отже там підкуплені і всі агенти, і комітети робочих спілок, і судді, і проповідники, і адвокати. Єднають собі при хильників капіталісти й іншими способами. Закон, наприклад не дозволяє торгувати горілкою у неділю і свято. Але “своїм” людем поліція не боронить і “не бачить”, як вони шинкують у недозволеній час. Не дозволяє закон і проституції. Але навіть у самому осередку міста є багато публічних домів, а власники їх любенько служать собі у мійській управі або на інших урядових посадах. Так само існують собі преріжні пристановища і гнізда, де переховують ся всякі злочинці, а поліція потурає їм, бо й там — “свої” люде, які можуть стати у поміч, коли прийдуть вибори.

І як наставали вибори, то зараз вся та “армія” брала ся до діла; а що все було у них згідно і одностайно, то й могли вони повернути вибори так, як їм треба було. Коли зверху йшов який приказ, то в одну мить знала його вже вся армія і навіть наперед відомо було, скільки голосів має за собою кожна сторона.

Юргіс, що місяць перед тим тиняв ся жебраком обдертим і мало не згинув на вулиці з голоду і холоду, тепер жив у достатках і знайшов собі дуже легкий заробіток. Джен Дуан

познайомив його з одним Ірландцем, що звав ся Бек Гальоран. Се був один з найвидатнійших “політичних” діячів і від його Юргіс довідав ся про всі таємниці виборчої справи.

Новий знайомий вподобав собі Юргіса і, побалакавши з ним, сказав йому, що може дати йому добрий і легкий заробіток, тільки щоб він умів добре мовчати. Йому, власне, як раз треба було людини, яка мала-б вигляд чесного робітника. Юргіс саме був такий, а язика вмів держати за зубами. Отже того-ж таки дня — се було в суботу — вони пішли у двох у касу мійської управи, де виплачували гроші за тиждень мійським робітникам.

Робітники по черзі підходили до маленького віконця, за яким сидів касір; коло каси стояло для порядку двоє поліцейських. Касір видавав кожному робітникови готову пачку з грішми за тиждень.

За порадою Гальорана Юргіс підійшов до каси і назвав себе Майк О’Флягерті. Касір видав йому гроші і він заніс їх Гальоранови, який дожидав його у сусіднім шинку. Потім Юргіс пішов ще раз і назвав себе Іоган Шмід і знов дістав другу пачку грошей. Нарешті через пів години він пішов у-третє і тепер уже назвав ся Сергій Ременицький—і держав третю пачку грошей. Гальоран мав цілий список таких імен, на які можна було брати гроші. А Юргісови за таку невелику роботу дістало ся п’ять долярів і новий приятель сказав йому, що такий заробіток він матиме що суботи, аби тільки вмів добре мовчати. Опріче того Гальоран познайомив Юргіса з де-якими своїми товаришами і сказав їм, що се певна людина, на яку можна покладатись.

Новий приятель став Юргісови у пригоді ще при иншій okazji.

Раз у шинку, підпивши трохи, вчинив він сварку, а потім і бійку і за той бешкет опинив ся у поліції. Він знайшов спосіб сповістити про свій арешт Гальорана і через дві години по телефону прийшов приказ у поліцію випустити Юргіса.

Тепер він починав розуміти, чому суддя був такий суворий для нього і прихильний до Коннора і до того шинкаря, що загарбав у нього сто долярів: скрізь була своя рука.

Але треба сказати, що тепер, коли у Юргіса були гроші, він пив куди-менше, ніж тоді, як робив на різницях, працював через силу і терпів страшенні злидні без надії на кращу долю. Він і сам пив менше і навіть здержував свого приятеля Джека Дуана, що був дуже ласий до жінок і до чарки.

Вони вже прожили мало не всі гроші, що добули тоді від агента. Треба було знов шукати “роботи”.

Одного разу пізно у-вечорі Юргіс і Дуан сиділи у тім самім шинку, де Юргіс познайомився з Гальораном. У шинку не було більше нікого. Аж входить туди молодий селянський парубок, заможний вбраний трошки вже “під чаркою.” Дуан підморгнув Юргісови. Вони почекали, поки парубок випив кухоль пива, росплатився і вийшов, — і посунули за ним назирці. Як стільки він звернув у темну вуличку, де не було зовсім перехожих, Юргіс у мить підскочив до нього і приставив йому револьвера до самого носа. Дуан тим часом проворно обшукав усі кешені у парубка. Зробилося все так швидко, що парубок не встиг опам’ятатись, як уже коло нього нікого не було.

Юргіс і Дуан миттю вернулись у той самий шинок, де були; вони дали умовлений знак шинкареви і він зараз відчинив їм двері у льох і там вони щезли. У парубка вони забрали добрий годинник і сто тридцять долярів грошей. Шинкареви довелося дати двадцять долярів за те, що сховав їх.

З того льоху були потайні двері у сусідній публічний дім, а звідтіля можна було або вийти на вулицю, або знов таки перебігти потайними дверима ще аж у три такі самі публічні дома. Таким чином з тих усіх прегарних домів і шинків можна було дуже зручно сховатись і втекти від поліції, коли яка небудь надзвичайна пригода примушувала її зробити облаву — хоч і робила поліція ті облави не охоче. Таким чином могли власники публічних домів переховувати і свій живий крам, коли бувало треба. Бо здебільшого чесних дівчат заманювали у ті дома хитрощами та оманюю. Наприклад у газетах друкували оповістку, що “шукають дівчину за покоївку або за няньку”, або ж: “треба робітниць на фабрику”. І легковірні дівчата опинялись у публічнім домі; про се вже вміли подбати проворні агенти. А щоб удержати їх

там доводилось уживати різних способів: іноді досить було забрати у такої невольниці всю одягу і лишити її голу — і вона покорялась. А інших, завзятійших, доводилось держати по скільки тижнів зачинивши на ключ і напувати їх сонним зіллям та дурманом, аж поки вони скорялись. А тим часом іноді родичі починали шукати дівчину, здіймали ренет, кричали, що поліція нічого не хоче робити, а іноді й самі починали шукати. Ось тоді й ставали у пригоді власникам публічних домів ті потайні переходи, коли треба було переховати бранку. А поліція й рада була, коли родичі самі шукали, бо знала напевне, що вони нічого не знайдуть.

По весні почали ся вибори і Юргіс знайшов собі новий заробіток. Правду сказати — йому не до вподоби було ремесло грабіжника та й небезпечно воно було. А до того трапила ся ще прикра пригода з Джеком Дуаном. Нічна сторожа вхопила його саме тоді, коли він виламував дверцята у касі в однім багатім маґазині. Його віддали до рук поліцейському, але се був давній знайомий і навіть приятель Дуана — то й дав він йому змогу втекти. Газети зняли з сього приводу страшенний гармидер і у місті скрізь багато про се говорили, — тож і мусів Дуан на довгий час зовсім вібрати ся з Чікаґо.

Вештавшись Юргіс по всяких шинках, публічних домах та інших нетрях великого міста завів собі багато знайомих; а перед виборами познайомив ся і з агітаційними агентами різних партій і швидко зрозумів усю предвиборчу махінацію. З тих виборів він і собі надумав взяти чималу користь і через те покинув грабіжництво і взяв ся за політику. А що приятель його Гальоран був “демократ”, то й Юргіс пошив ся у демократи. Він не ставив ся вороже до республіканців — крий Боже; між республіканцями були дуже гарні люде, їх партія була дуже багата, на торішніх виборах вона навіть перемогла демократів, бо платила за голос по три долари, а демократи тільки по два; але Юргіс все-ж таки пішов за своїм приятелем Гальораном до демократів.

Агітаційні агенти обох партій жили іноді у дуже добрій згоді проміж себе. Одного разу розказував Юргісови Гальоран, як йому було доручено зеднати для демократів пар

ттю нових переселенців, робітників з Італії. Було їх тридцять вісім чоловіка. Коли Гальоран взяв ся до них, то зустрів уже агента з республіканської партії, який нахилив сю громадку до себе. Отже, щоб не було сварки і колотнечи, агенти погодились проміж себе, почастивати всіх робітників шивом двічі, від обох партій і поділились голосами по половині, щоб ніякій партії кривди не було.

Юргіс зустрів ще одного чоловіка, якого знав з давна. Звав ся він Гарпер і служив колись за нічного сторожа на фабриці Броуна. Се він намовив колись Юргіса прийняти американське підданство, ще у першій році, як поступив Юргіс на різниці. Гарпер розказав йому, що ніби то посварив ся зі своїм дозорцем і мусів покинути службу нічного сторожа і стати на роботу у різницях простим робітником. Тільки пізнійше Юргіс довідав ся, що та сварка була зарані умовлена і Гарпер перейшов у робітники для того, щоб поступити в робітничу спілку. Фабриканти — “консервщики” платили йому двадцять долярів у тиждень за те, що він сповіщав їх про всі таємні постанови робітничої спілки.

— На різницях стало дуже неспокойно, — розказував той надзвичайний “член робітничої спілки”. За останніх часів робітникам стало так тяжко жити, що вже дотерпілись вони до краю і що дня можна сподівати ся страйку.

Роспитавшись у знайомих про Юргіса, Гарпер через скілька день почав з ним розмову про те, що він дасть йому добру роботу на різницях, аби він тільки робив те, що йому скажуть, і мовчав.

Гарпер був права рука славно-звісного мільонера Май-Скеллі, голови демократів у тій часті Чикаго, де були різниці і фабрики консервів. Отже перед виборами склала ся така рахуба: Скеллі мав вигідні грошові справи з одним дуже багатим пивоваром Дойлем, у якого був бровар недалеко різниць. Той пивовар був Жид, людина, що вибилась у капіталісти з маленьких робітників. Йому дуже хотіло ся добитись “благородного” звання і посади ольдермена і на се він не пожалів би великих коштів. Дойль був людина не погана, але й не великого політичного розуму. Майк Скеллі обіцяв йому зробити се діло.

Проводити його від демократичної партії, в якій сам Скелі був головою — було не зручно. Отже Скелі зробив умову з проводирами републіканської партії, щоб вони виставили Дойля за свого кандидата на виборах, а він сам уже мав подбати, щоб Дойль пройшов на виборах. Перемогла б, значить, републіканська партія, але за се Скелі умовив ся, що на других виборах републіканці провалять “Жида” і піддержать його, Майка Скелі. Републіканці пристали на таку راхубу. У тій частині міста, де були різниці, вони не мали ніякої сили; там завжди перемогли їх демократи, бо там Скелі був — король. — Надто треба було ще перемогти соціалістів, — нову партію, яка недавно завела ся на різницях і фабриках консервів.

Юргіс не розумів, що воно значить соціаліст. Він знав тільки одного такого: се був Тамошіус Кушлейка. Юргіс пам’ятав, що Кушлейка разів скільки пробував повернути його до соціалістів і багато розказував йому про них; але тоді Юргіс нічого не міг зрозуміти. Іноді Кушлейка збирав скільки товаришів, вилазив на рундук і говорив до них промови.

Гарнер казав, що соціалісти — запеклі вороги американського державного ладу, їх ніяк не можна намовити ані підкупити гривами; для Юргіса сього було досить. Він поняв віри Гарнерови і пристав на його умову.

Майк Скелі потім і не рад був, що звязав ся з тим “Жидом”, бо давав таким чином ще одного козира в руки соціалістів, яких він ненавидів і вважав за ворогів громадського ладу і спокою: досі републіканці не виставляли за свого кандидата капіталіста, а тепер ось, його заходами й виступить такий багатир. Соціалісти можуть виставити свого власного кандидата, якого небудь бунтаря, паливоду. Ось тут і міг стати у пригоді Юргіс. Він сам — колишній робітник на різницях і має там багато знайомих. Знали робітники, що він ніколи не втручав ся у політику, то й не трудно було йому тепер пошитись хоч у републіканці, хоч у соціалісти і піддержувати такого кандидата, якого звелять. А на сю “роботу” партія грошей не жаліє, можна і пива пити за кошт “Жида” скільки душа забажає, а надто Юргіс придбає собі прихиль-

ність всевладного Майка Скелі, який ніколи не забуває “своїх” людей.

Так намовляв Юргіса Гарпер і Юргіс пристав.

Що саме треба було робити він не знав, але Гарпер зараз розказав йому.

В сам-перед треба було стати за простого робітника на різниці. Правда, се трошки неприємно, але за се йому будуть добре платити. А далі він має нахилити товаришів-робітників, щоб подавали голоси за Дойля, республіканського кандидата. Коли треба буде — Скелі найме салю для предвиборчого зібрання, там будуть говорити промовці, будуть фєсрверки, будуть частувати всіх швом з бровару “Жида”. Юргіс повинен затягнути туди яко - мога більше людей. Йому допоможуть другорядні агенти і таким чином більшість голосів від різниць буде запевнена.

— Та як-же я можу стати на роботу в різницях, — скрикнув Юргіс, — коли мене там записано у “чорну книгу?”

Гарпер на се тільки усміхнув ся.

— Про се вже не клопочіть ся, — сказав він.

— Як так, — то й так, — згодив ся Юргіс.

Гарпер повів його до Майка Скелі, могутнього короля демократів і орударя мійськими справами. Йому належали і цегельні, і глинища, що були кругом різниць, і ті смітники, де бідні діти шукали собі поживи, і та велика калюжа за різницями, з якої зимою рубали кригу. Але Юргіс нічого того не знав.

Не знав він, що Майк Скелі був винен, що на вулицях стояли калюжи, а по боках вулиць глибокі канави, повні води — ті канави, в яких знайшов собі смерть його син Антон; Скелі підсадив на посаду того суддю, що безневинно засудив Юргіса у тюрму. Скелі-ж був головний пайщик тої компанії, що будує нікчемні домики і продає їх бідноті на вицлат, а потім вигонить людей звідтіля, а знав тільки, що Скелі має скрізь велику силу і може зробити все, що схоче.

Скелі був маленький, худий, сухорлявий Ірляндець. Він любенько балакав з кожною людиною, але пронизував її наскрізь своїми маленькими очима. Він побалакав з Юргісом, роспитав його про давніше його жите, а потім дав йому

записку до містера Гармона, старшого директора Дургемовської фабрики консервів. А в записці стояло:

“Юргіс Рудкус, що доручить вам сього листа, відома мені людина. Прошу вас дати йому добре місце; на се я маю дуже поважні причини і буду вам вдячний, коли вчините те, що прошу. Колись він зробив на різницях маленьку необережність, але я маю надію, що ви тепер не будете того згадувати.”

Юргіс пішов з листом до містера Гармона. Той, прочитавши, здивованим поглядом подивився на Юргіса.

— Про яку се “необережність” вашу пише тут містер Склі? — спитав він.

— Мене записано у “чорну книгу”, — сказав Юргіс.

Той нахмурився.

— У “чорну книгу”? За що?

Юргіс збентежився.

— Я... мене... У мене тут вийшла... сварка...

— Яка?

— Я посварився з дозорцюю... Не зо своїм, ні... І... я його побив....

— Ага! — протягнув той, задумався, а далі спитав:

— А якої роботи ви бажаєте собі?

— Я взяв би всяку, пане; тільки недавно я був собі зви-хнув руку, то мушу де-який час берегти її.

— Може станете за нічного сторожа?

— Ні, се мені не годить ся, бо я мушу завжди бути вкупі з робітниками.

— Ага! — промовив директор. То може будете дерти щетину зо свиней?

Добре, пане, — згодився Юргіс.

Директор покликав службу і сказав йому:

— Поведіть сього чоловіка до Пата Мурфі і скажіть, щоб він йому зараз дав роботу.

Юргіс пішов за служкою на різницю. Скільки часу він тут вистоював дурнісенько коло воріт, дожидаючись роботи! А тепер він ішов сміливо, минаючи натовп безробітних бідолах.

Дозорця Мурфі насунив ся, коли почув, що се новий робітник, а Юргіс тільки усміхнув ся.

— Приказано неодмінно прийняти його на роботу, — сказав служка.

— Добре, — озвав ся дозорця, хоч у його відділі робітників було досить.

І Юргіс знов став робітником на різниці.

Того-ж таки дня він одшукав своїх давних знайомих і записав ся знов у робітничу спілку.

Він почав нахиляти робітників до Дойля. Дойль, казав він, колись поміг йому у біді; він дуже добра людина, сам був робітником, то-ж добре знає робітницьку біду і добре буде обороняти потреби робітників. З якої речі, питав він, піддержувати демократів і їх кандидата, багатиря Майка Скелі?

А через Скелі Юргіс познайомив ся з иншими агентами республіканської партії і орудував враз із ними.

Найняли вони велику салю, знов таки коштом того самого Жида-пивоара і що-вечора Юргіс приводив туди з десятка нових членів “Дойлівського республіканського товариства”. Зібрання відбувались там дуже бучно. На вулиці перед будинком зібрали ся маніфестації, стріляли, палили феєрверки, петарди та бенгальські вогні, грали музики. Народу зібрала ся сила, аж не поміщали ся у будинку, і зібрало ся завжди ще одно або й два зібрання поблизу в інших будинках. Кандидат Дойль мусів говорити по дві — три промови у вечір, а були ті промови всі однакові, бо завчив він їх на память з того взірця, що написав йому секретар Майка Скелі. А найбільше подобались народови промови сенатора Снарешенкса, що приїздив на власнім автомобілі. Він був кандидат на президента міста Чикаго і дуже красно говорив про всі великі права американського громадянина і про великі блага, які дають людям республіканські закони. Його промова була цілком надрукована в поранній газеті. Там натякало ся також, що надзвичайна популярність республіканського кандидата Дойля наробила клопоту голові демократичної партії Майкови Скелі.

А виборці робили факельцуги і сенаторови і Дойлеви:

скрізь до-сходу кожний пив пиво і всі похваляли, що такого доброго пива ще зроду не коштували.

Багато роботи і клопоту зазнав Юргіс з тими виборами. Правда, промов він не говорив: для промов були адвокати й інші спеціалісти. Він роздавав скрізь відозви, розліплював по стінах афіши, збирав робітників на мітінги, частував їх пивом. Через його руки проходило багато грошей, що видавала республіканська партія на агітацію і він ті гроші чесно і совісно роздавав робітникам. “Товариші”-агенти ляли його за таку чесність, бо через те вони самі опинялись у дуже незручній становищу — бо сами крали більшу частину грошей, що їм видавали. Тоді мусів Юргіс зглянутись на тих товаришів і, щоб не шкодити їм почав з кожної сотні доларів, що видавала йому партія, класти у свою кешеню двадцять п'ять.

Майк Скелі дуже вподобав собі Юргіса.

У самий день виборів Юргіс з четвертої години ранку бігав уже збирати голоси. У пароконнім екіпажі він їздив з дому до дому, збираючи своїх прихильників і відвозячи їх до виборчих урн. Сам він шість разів подавав свій голос і стільки-ж разів голосували його найближчі приятелі. Він цілими валками приводив на вибори нових переселенців. Литвинів, Поляків, Словаків та Чехів. Після того, як вони подали свої голоси, він здавав їх другому агентові і той вів їх до другої урни і так далі. Вранці Юргісові було дано сто доларів на агітацію, але довелося йому ще тричі брати по стільки-ж і що-разу він лишав собі двадцять п'ять, а решту роздавав на голоси.

Таким чином на виборах у районі різниць республіканський кандидат Дойль пройшов більшістю тисячи голосів.

За те після виборів він з компанією інших агентів задав бенкет на всю ніч і випили вони так добре, як ще ніколи не пили. Увесь Пакінґтоун — так звав ся район різниць і консервних фабрик — також був п'яний, святкуючи таку велику перемогу “пролетаріяту над капіталом”...

XXVI.

Після виборів Юргіс лишив ся у Пакінгтоуні на різницях і не покидав своєї роботи. Газети дуже кричали про крадіжки і розбої, і поліція мусіла взятись до злочинців — то-ж не годилось тепер Юргісови вертатись до своїх колишніх знайомих, до тієї злодійської компанії Краще було посидіти який час тихо. Він мав тепер у банку триста доларів і міг не журитись. А роботи на різницях він не покидав, бо втягнув ся вже, та й не важка вона була і оплачувалась добре: він заробляв одинадцять доларів у тиждень.

А надто Майк Скелі, до якого він звертав ся за порадою, вдержав його на місці сказавши, що незабаром “де-що має стати ся.”

Юргіс найняв собі кімнатку з меблями у своїх знайомих. Він ходив також до Анелі і довідався, що Елізбета з дітьми перебралась жити у нижнє місто.

На тім він і заспокоїв ся, бо не мав охоти шукати їх. Він хотів тепер жити тільки для себе, не відмовляючи собі ні в чім. Одягати ся чепурнійше він почав ще з тої пори, як почав “роботу” з Джеком Дуаном. Зо свого заробітку він витрачав на прожиток тільки 3—4 долари у тиждень, а все що лишало ся, видавав на гулянку: грав у карти, на білярді, ходив у театр та на вечоринки. Трапляло ся й випивати.

Незабаром Юргіс зрозумів, що воно значили слова Майка Скелі “де-що має стати ся.”

Між фабрикантами консервів і робітничою спілкою була умова що до заробітної платні. Ся умова кінчала ся у травні місяці і треба було її поновити.

По старій умові робітникам на консервних фабриках платили по 18½ центів на годину. Робітнича спілка домагала ся, щоб така сама платня була й на-далі, а “консервщики” хотіли її зменшити. Скрізь ходила вже чутка про загальний страйк робітників.

Делегати робітників доводили, що ціна на мясо за останніх п'ять літ побільшала мало не у-двоє, а ціна на живий товар у-двоє зменчилась. Отже ясно було, що консервщикам зовсім не трудно було вволити на домагання робітників. Тим

часом фабриканти, як минув рік умовлений, зменшили платню до 161½ центів, та ще говорили, що старий Джонс хоче збити їх аж до 15 центів.

Фабриканти ставили ся до робітників так прикро через те, що у державі було півтора мільона безробітних, а в однім тільки Чикаго їх було до ста тисяч. Отже консервщики були певні, що робітники ніяк не зможуть примусити їх побільшити платню. А для них тих 2 центи на годині робили скілька тисяч у день.

Стало ся се у початку червня. Робітничка спілка зробила референдум, і одностайними голосами робітники ухвалили страйк на всіх різницях і консервних фабриках. І в один день ціле місто опинило ся без мяса.

І мійський уряд, і газети умовляли фабрикантів завдольнити робітників, але фабриканти завзялись і ніяк не хотіли піти на угоду. Робітники також завзялись і в одну ніч головна рада робітничих спілок по телеграфу сповістила різницькі робітничі спілки по всіх найбільших містах Америки: Сен-Поль, Південна Омага, Сіу-Сіті, Сен-Жозеф, Канзас-Сіті, Сен-Люї, Нью-Йорк. І на другий день скрізь різники, у числі більш за шістьдесят тисяч, покинули роботу і почав ся великий різницький страйк по всій Північній Америці.

Юргіс пообідавши пішов до Майка Скелі, який жив у багатім пишнім домі на широкій вулиці, що була вибрукована і освітлена електричним світлом виключно для нього.

Скелі сидів дома, нічого не робив і був чогось сердитий і заклопотаний.

— Чого вам треба? — спитав він Юргіса.

— Я прийшов спитати вас, чи не дали-б ви мені якої роботи на той час, поки страйк.

Скелі нахмурив брови і уважно подивив ся на його.

У поранній газеті Юргіс прочитав палкий допис самого Скелі, в яким він дуже ганьбив консервщиків і говорив, що коли вони самі не схочуть подбати про потреби своїх робітників, то повинен їх примусити до того мійський уряд і зробити край тому страйку.

Можна ж собі уявити здивованне Юргіса, коли він почув від Скелі таке питання:

— Слушайте Рудкус: чому ви не робите далі на фабриці?

— Як зрадник?

— А чому ж ні? Що вам з того?

— Але ж... одначе... — пробубонів збентежений Юргіс, який доси був певний, що треба робити одностайно з робітничою спілкою.

— Фабрикантам дуже потрібні тепер добрі робітники, — мовив далі Скелі. Вони вміють віддячити тому, хто служить їм щиро. Чому ж би вам не скористуватись з такої нагоди і не заповнити собі добре місце?

— Та як же я зможу в таких разі... бути вам корисним... на нових виборах? — спитав Юргіс.

— Ви вже мені зовсім не можете бути корисні.

— Чому?

— А бодай вас! — скрикнув Скелі. Таж ви — республіканець? Невже-ж ви думаєте, що я маю охоту що року проводити на виборах республіканців? Мій пивовар зрозумів, здасться, як ми його обкрутили, і мені ще з ним буде клопіт.

Юргіс стояв здивований. Така рахуба йому і в думку не приходила.

— То я можу зробитись демократом, — сказав він.

— Ну, се не вийде діло, — сказав Скелі. Не можна-ж міняти партію що дня. Я вам кажу: ви мені вже більше не потрібні і для вас у мене тепер нема нічого. Коли ще там будуть ті другі вибори! А щож ви тепер думаєте робити?

— Я мав надію на вас... — промовив Юргіс.

— Та-ак!... — протягнув Скелі. Правда, я ніколи не покидаю у біді своїх прихильників. Але ж ви тепер самі покинули ту роботу, що я знайшов для вас, і знов приходите до мене. Та знаєте ви, що до мене тепер сотнями ідуть ось такі люде, як ви. Що ж я можу зробити? За останній тиждень я знайшов роботу для сімнадцяти людей на мійській залізниці. Не можу ж я, одначе, і далі так робити. Я не сказав би сього нікому іншому, а вам кажу, бо ви знаєте наші справи і маєте розум, щоб розміркувати: що і як? Чого-ж ви думаєте добитись страйком?

— Я про се не думав, — сказав Юргіс.

— Ото-ж то й ба! — скрикнув Скелі. А треба було-б про се подумати. Послухайте мене: страйк через днів скільки скінчить ся, і консервщики напевно переможуть робітників. А все, що ви до тої пори ветигнете вхопити для себе з тої колотнечі — буде ваше. Розумієте?

Юргіс зрозумів. Він вернув ся на різниці і пішов на фабрику.

Страйкарі покинули там цілу низку туш у різних стадіях роботи і тепер дозорці з кількома сторожами, писарями та стенографами старали ся скінчити ту роботу, щоб перетягнути туш у холодильню. Юргіс підійшов до дозорця.

— Я хочу стати на роботу, Містер Мурфі, — сказав він.

Обличчє дозорці просіяло.

— От і добре, — зрадів він. Ставай сюди!

— Почекайте, — сказав Юргіс. Я думаю, що за се годилось би де-що накинути мені?

— А вже-ж! — згодив ся той. Скільки?

Юргіс всю дорогу обдумував се питанє, але тепер, у рішучу хвилину, сміливість покинула його. Але він наважив ся і сказав:

— Не менш, як три доляри у день!

— Добре, — згодив ся дозорця.

Того-ж таки дня Юргіс довідав ся, що писарям, стенографам і сторожам платили за сю роботу по пять долярів, і був дуже лихий на себе, що сам собі зменшив платню.

Таким чином Юргіс зробив ся зрадником, “штрайкбрехером”. І жило ся йому з тим добре: він добре одягав ся, добре їв тричі на день, жив у чистій і вигідній квартирі і особу його обороняли поліцейські. А оборона ся конче була потрібна, бо иноді робітники-страйкарі могли побити зрадника. Правда, робітнича спілка дуже дбала за те, щоб скрізь був порядок і щоб страйк був мирний, без насильства. Але здержати спокійно масу народу безробітного скільки десятків тисяч, була річ трудна. І траплялись иноді поодинокі насильства над зрадниками, а газети ловили такі звістки, побільшували їх, додавали багато від себе

і ширили у суспільности всякі страховища і неймовірні новини.

У перший таки день страйку стала ся з Юргісом така пригода: скінчивши роботу, він над-вечір намовив трьох товаришів, таких самих зрадників, як він, піти у ближній шинок на Гольстед-Стріті вишити пива. Вони вийшли з тих воріт, що ведуть на Гольстед-Стріт; поблизу стояла сторожа з кількох поліцейських, а недалеко від них скільки чоловіка з робітничої спілки, яких поставлено сюди того, щоб вони записували всіх робітників, що входять на різниці і виходять з них.

Зараз до Юргіса і його товаришів підійшло чоловіка з шестеро робітників і почали робити їм вимову за те, що вони не покинули роботу, як усі. Розмова помаленьку перейшла у сварку, лайку і погрози. Один з робітників-страйкарів не здержав ся і зірвав з одного з Юргісової компанії шапку і кинув її далеко геть; той побіг підіймати шапку, але тим часом почув ся крик: “Зрадники!” — і з сусідних шинків вискочило ще скільки робітників. Бачивши Юргіс із компанією, що не їх сила, повернути назад до різниць, а той, що побіг за шапкою, не встиг підняти її, а дістав скільки стусанів та кулаків. Поліція підняла тривогу і викликала ще сусідних поліцейських на підмогу, але вже всі тоді були розійшлись.

На різницях у мить круг них зібрала ся юрба цікавих. і той, що втратив шапку, почав розказувати, як їх чотирьох напала велика сила робітників і вони тільки що живі виходились від них і втекли. Юргіс хотів навіть крикнути, що нічого такого страшного не було, але хтось йому перешкодив. А в юрбі цікавих було скільки молодих паничків, які проворно щось записували у своїх книжочках.

А через дві години по вулицях бігали газетні рознощики і продавали вечірні газети, в яких буйним друком стояло: “Страшений напад страйкарів на мирних робітників!”. “Нечуване насильство над свободою праці!”

Коли-б Юргіс міг на другий день закупити всі газети, що виходять у штатах північної Америки, він здивував ся-б

непомалу, вичитавши, що його проходка за ворота різниць перетворилась у велику подію, про яку писали ся великі передовиці і уважно читало їх сорок мільонів людности американської.

Багато таких самих страшних звісток читав потім Юргіс у газетах, але думав, що все те — правда.

А тим часом мусів він сидіти на різницях або нишком викрадати ся з них у вагоні трамваю. Адміністрація різниць мусіла зробити у себе ночліг для таких, як Юргіс, і вскількох великих кімнатах поставити їм ліжка і солом'яники. Але спати там було дуже погано, бо цілісеньку ніч там товклась юрба всяких босяків, гультяїв та иншого непевного народу, що мусіла адміністрація набрати замість робітників; були там всякі злочинці, п'яниці і пройдисвіти всякого народу: Негри, Греки, Румуни, Італійці, Словаки та инші. Не так їх скортів добрий заробок, як охота до всякого заколоту, шарварку і безладдя. Вони цілісеньку ніч галасували, співали, пили, сварились і бились, а спати лягали тоді, коли пора вже була вставати на роботу.

На другий день вранці, як ще Юргіс не встиг поспідати, дозорця Мурфі прислав йому сказати, щоб він пішов до адміністратора різниць.

Коли Юргіс прийшов туди, його почали росштовувати про порядок роботи на різницях та инший фабричний лад. Серце радісно здригнуло ся йому, бо він зрозумів, що його давня мрія має здійснитись: його думають поставити за дозорцю.

Справді, багато дозорців були членами робітничої спілки і більше половини з них покинули роботу, як почав ся страйк. На різнях покинуло роботу більше людей, як на консервних фабриках, а се було дуже не вигідно для адміністрації; бо коштити, солити і пакувати у бляпанки — се була робота не така негайна, як постачати свіже м'ясо, бо потреба на свіже м'ясо була куди більша. Отже і дбала адміністрація найбільше про те, щоб яко-мога швидче поладити роботу на різницях.

Юргіс радісно вхопив ся за таку добру нагоду, щоб за-

певнити собі посаду дозорці. Він добре знав своє діло і міг дуже справно орудувати за дозорцю над іншими; тільки бояв ся він, чи зможе довго вдержатись на такій посаді.

Адміністратор фабрики Дургема сказав йому, що він може бути певний. Тепер йому будуть платити по п'ять доларів у день, а як скінчиться страйк, то по двадцять п'ять доларів у тиждень.

Тим часом йому дали нові добрі чоботи на грубих підшвах, тікові штани і він пішов на роботу. Різниці тепер мали зовсім інший вигляд. Товкла ся там юрба Негрів та всякого чужоземного гольтіпацтва, яке ні одного слова не розуміло, коли до нього говорили; були там і канцеляристи та писарчуки з контори різниць, яких приставлено тим часом сюди до роботи; бліді, худі й слабосильні — вони над усю силу робили, задихуючись від духоти та смороду. І при таких робітниках на превелику силу можна було упорати скільки десятків тун, тим часом, як два дні перед тим тут кишла робота, як у котлі і порало ся до чотирьох-сот штук товару що-дня.

Сих нових робітників не можна було й думати “підганяти”: мало не що-пять хвилин вони кидали роботу, щоб віддихати. Через два дні Дургем і компанія муєїли поробити скрізь електричні вентилятори, щоб не було такої задухи і поставити по-під стінами лавочки для спочинку робітників. Опріче того дозволяло ся разів скільки на день робити перерву в роботі, виходити на двір на свіже повітря і навіть поспати. А що робітники тоді розлазились у різні сторони і не було їм зміни, то після такої перерви дозорці муєїли бігати і скликати робітників і багато клопоту було, поки робота знов починалась, як слід. Тільки конторщики і писарі робили щиро і над-силу, бо боялись втратити свою службу: у перший день страйку адміністрація без жалю вигнала зо служби душ із тридцять конторщиків і ще більше жінок з консервної фабрики за те, що вони відмовились іти на не — свою роботу у різницю.

Ось над такими робітниками поставлено Юргіса за дозорцю. І він старав ся, як міг, кидав ся на всі сторони, щоб

наладити роботу як слід і показати кожному, що і як він повинен робити. За весь свій вік він звик тільки слухати чужого приказу, а тепер довелося самому наказувати іншим. І він скоро звик до того так добре, що навіть гримав і лаєв, як справжній старий дозорця. Але народ тепер був на різницях такий, що не дуже-то й на лайку вважав.

— Гей, дядьку! — сказав йому одного разу здоровенний Негр: — коли тобі не до внодоби моя робота, то шукай собі іншого на моє місце.

І коло них зараз зібралась купка Негрів та почала ремствувати і бубоніти. А треба сказати, що у перший такий день тої роботи попропадали різницькі ножі і тепер у кожного Негра у халяві був добрий гострий ніж.

І трудно було з таким народом вдержати хоч який-такий лад. Юргіс се зрозумів і мусів покоритись, щоб не вийшло ще гірше: Хоч надсядься, хоч на-двоє перервися — однаково нічого з того не вийде. Попсують тушу, вкрадуть що-небудь — даремна річ шукати й дізнаватись, бо хоч-би й дізнався, то все одно нічого не доправишся і не вдієш. Як котрий покине його, бо поки його знайдеш, то тим часом втече десятеро.

Так повелося, бо був час страйку. А фабриканти мусіли мовчки терпіти все і платити добре.

Юргіс скоро помітив одну штуку: користуючись з дозволу спочивати під-час роботи, де-які ставали на службу відразу у двох фабриках; таким чином заробляли у-день двічі по п'ять доларів.

Коли Юргіс зловив одного на такій штуці і хотів вигнати його з роботи, — а сталося те в окремій місці, без свідків, — той підморгнув Юргісови і показав йому десяти-доларовий папірець. Юргіс, подумавши, взяв гроші і скоро таку штуку почало практикувати багацько робітників, а для Юргіса почалися жнива.

Фабриканти все терпіли і раді були, що мали хоч яку-небудь змогу бити принаймні хворий і покалічений товар, щоб не пропадав для них марно. Спека тоді була страшена, і свині, промучившись по два-три дні у вагонах без во-

ди, слабували на холеру. Бувало, що й здихала де-котра і інші свині поїдали падло і самі заражались; треба було поспішати дорізувати їх. Так само слабував і рогатий товар; багато його привозили покаліченого рогами, потолоченого — і його також треба було швидче дорізувати. Дужчий і здоровіший товар до якого часу лишали живим. Для такої негайної роботи фабриканти вживали всіх засобів, щоб навербувати собі робітників.

Вони послали агентів у південні штати набірати Негрів, обіцяючи їм по п'ять доларів у день і харчі, але не кажучи нічого, що їх беруть тільки на час страйку. Негрів везли цілими поїздами, а залізнична адміністрація за добру плату задержувала за для них інші поїзди.

Де-які американські міста користувались з такої нагоди, щоб збути ся всяких волоцюг і спорожнити свої тюрми. У Детруа судді виправдовували всіх підсудних, коли вони давали підписку вибрати ся з міста у 24 години. А тут таки у судових камерах агенти з Пакінґтона у тую-ж мить забирали їх з собою та ще частували горілкою й швом. У Цінцінаті навербували тридцять дівчат ніби то для пакування овочів, а як привезли їх на місце, то засадили їх пакувати солонину і набивати ковбаси, а кімнату для ночліга дали їм таку, що через неї муїли проходити чоловіки-робітники. Негрів, що їх цілими поїздами привозили щодня, розміщали на ніч скрізь, де був вільний куток: і у порожніх майстернях, і у наклаузах, і у коморах та клунях.

А все-ж таки фабриканти не були певні, що переможуть страйк: бо дев'ятьдесять від сотні робітників покинули їх і ніяк не можна було замістити їх усіх Неграми та іншими босяками. А ціна на мясо піднялась на сорок відсотків і публіка ремствувала, домагаючись, щоб тому страйку був уже край.

Фабриканти згоджувались на третейський суд. Десять день уже тягнув ся той страйк і нарешті робітники спілки пішли на згоду і страйк скінчив ся. Було умовлено, що всіх робітників приймуть назад на службу і не будуть робити між ними ніякої ріжниць.

Юргіс дуже злякався: бо коли всіх приймуть назад, то він, значить, утратить свою посаду дозорці.

Він пішов до адміністрації різниць. Там його заспокоїли: фірма Дургема ніколи не скривдить того, хто їй щиро служить.

Не можна сказати напевно, чи був той третейський суд справжній, чи була тільки одна комедія, щоб обдурити робітників і зламати їх одностайність. Бо того-ж таки вечора фірма Дургема розіслала по всіх значнійших осередках м'ясної торгівлі телеграму: — “не приймати на службу верховодів робітничих різницьких спілок”.

На другий день вранці коло воріт різниць зібралося вже тисяч із двадцять робітників; кожен держав у руці клуночок з обідом та з робочою одежою. Юргіс стояв за воротами і через щілину дивився на той натовп. Сорок поліцейських гляділи порядку, а один з адміністраторів різниць, який знав мало не всіх робітників, вибрав з юрби тих, хто йому подобався.

Вибраних робітників поліцейські пропускали у двір.

Юргіс помітив, що нікого з відомих орударів, радників та промовців робітничих спілок не вибрано.

У натовпі робітників почалося ремство, нарікання, а далі знявся крик і лайка. Гладкий і здоровенний різник, голова спілки різників, п'ять разів підходив до адміністратора, а той все-ж таки його не вибрав.

Робітники заворушилися. Вони вибрали з поміж себе депутацію з трьох чоловіка і послали їх у контору, але поліцейські не пустили депутатів і прогнали їх палицями.

Знявся такий крик і гамір, що мусів вийти до юрби один зо старших адміністраторів різниць.

Сотні голосів закричали йому:

— Ми або всі підемо на роботу, або не піде ніхто!

Він злісно посварився на них кулаком.

— Ви пішли чередою, як скотина, і хочете вертатися, як скотина!

Тоді товстий голова спілки різників виліз на купу каміння і закричав:

— Що-ж робити, товариші? Ходім звідсіля!

І знов почав ся новий страйк різників. Вони метнулись здіймати робітників по тих фабриках, де стали ся такі самі події, потім зібрали ся на вулиці і зараз коло них збігла ся велика юрба, що вітала їх криками співчуття. Де-які різники вже почали були роботу на різницях, а тепер знов покидали її і виходили на вулицю, а через пів-години по цілому Пакінгтоуні знов почав ся загальний страйк.

Що дня бували бійки між страйкарями та зрадникамп-штрайкбрехерами. А газети розносили ті звістки, прибільшуючи події і додаючи від себе, і в тій колотнечі обвинувачували робітничі спілки. Забули, мабуть, ті газетярі, що десять літ перед тим був також великий страйк у Пакінгтоуні, але тоді ще не було ніяких робітничих спілок; і безладдя та насильства тоді було куди більше: бували справжні баталії страйкарів-робітників з військом, у ночі палали пакінгавзи і грюзові ваґони і багато вбитого і покаліченого народу було тоді.

Робітничі спілки піддержували лад і згоду між страйкарями і дуже дбали, щоб не було злочинств.

У районі різниць і консервних фабрик й без усякого страйку бувають що-денні бійки, особливо у тім передмісті, що зветь ся “Горільчанний Майдан”: там мало не сотня шинків і трактирів і іде повсякчасна гулянка і пияцтво. Коли-б хто хотів переглянути записи товариств “скорої лікарської запомоги”, то побачив-би, що сього літа куди-менше каліцтва, ран і убивств, хоча страйкувало дводцять тисяч робітників. Трудно собі уявити, скільки праці та клопоту взяли на себе проводирі робітничих спілок, щоб удержати лад і спокій у стотисячній масі народу, що складала ся з дванадцяти ріжних націй, особливо що тих людей безробітте і злидні довели до одчаю.

Тим часом власники різниць і консервних фабрик помаленьку наладили у себе сяк-так роботу: що-дня верталось до них біля тисячі давніх робітників - штрайкбрехерів, яких голод примусив зрадити товаришів; опріче того приїздили робітники - різники з других міст: у себе вони

не наважувались стати на роботу, а переїздили у чуже місто, де їх не знали страйкарі.

Але більшість робітників були Негри, яких агенти на-вербували у південних штатах на бавовняних плантаціях; вони нічоґісенько не тямилі у різницькій роботі. З Неграми адміністрація різниць поводилась, як з робочою худо-бою, а вони все терпіли.

Є закон, що не дозволяє пускати під кошари для робіт-ників помешкання без огляду санітарної комісії, і у таких будинках повинно бути досить вікон, широкі залізні або ка-мяні сходи і досить дверей для виходу на випадок пожежу. А проте адміністрація різниць нехтувала той закон: у ма-лярну майстерню, де були тільки одні двері і ні одного ві-кна, напхано було більше сотні робітників, що спали долі, на соломяниках. Усі горища тако-ж пустили під кошари для Негрів; а як нарешті не стало й того, то очищали для них хліви, що для свиней: на ніч їх трошки замітали, сте-лили соломи і ночувало там сімсот Негрів, а на день се “помешканне” знов повертали у кучу для свиний.

Коли на се звернули увагу газети, і мійська управа мусіла нагадати фабрикантам про той закон, то фабрикан-ти вжили своїх заходів і добились таки, що суд дозволив їм підчас страйку не додержувати санітарних законів.

Що-вечора, що ночі на “Горільчанім Майдані” бува-ли сварки, і бійки між Неграми, які прошивали і програва-ли у рулетку свої гроші. Там таки товкло ся завжди дві-три тисячи пропаших публічних жінок останнього сорту: їх уже повигоняли з публічних домів, бо стали вони хворі, старі та “негодящі” і тепер вони чеплялись на шию п'яним Неграм, що ходили з ножами у халявах. Роспуста заве-лась нечувана.

Ті Негри, що спокон - віку були у неволі, що ко-лись їх продавали, як худобу, тепер почували себе зовсім вільними, мали добрий заробіток — принаймні до якого часу, доки не скінчить ся страйк. Вони тямилі добре, що незабаром їх викинуть геть і вони знов повернуть ся на ро-бочу скотину, то й хотіли тепер, поки воля, погуляти і зав-

довольнити свої звірячі потреби й бажання. А адміністрація різниць постачала цілими поїздами горілку і жінок і продавала їх.

От-же по ночах в околицях різниць творились нечувані оргії та бакханалії, які часто кінчалися бійками і убивствами. А щоб газети не дуже звертали на се увагу, адміністрація різниць зарані добувала собі від поліції чисті бланки з дозволом ховати вбитих — і ховала їх, не турбуючи нікого.

А на різницях у тих помешканнях, що дала адміністрація під Негрів, чоловіки й жінки спали покотом, перемішувались проміж себе і діялись там такі події, яких ізроду ще не знавала Америка. Не диво, що незабаром серед робітників пішла страшна пошесть сіфілісу. І той заражений народ виробляв своїми руками м'ясні консерви, які потім йшли у продаж на весь світ божий.

Спека була нестерпима; десятки тисяч товару товклося у тісних загонах та хлівах і ревло на всі голоси; кров текла річками, сотні тисяч пудів м'яса — свіжого і тухлого, дужого і слабого ширили прикрий кров'яний дух; з фосфатних відділів та фабрик карюку сморід ішов нестерпимий, з фабричних комінів садив дим, і чад, і сажа, хмари мух застеляли все навкруги — не треба було шукати пекла, бо тут воно було. І в тім пеклі двадцять тисяч людей з нелюдськими обличчями реготали, співали, лаялись і бились і віддавались страшній не-людській розпусті...

Такі були різниці завжди, а ще гірші стали вони за часи страйку.

Робітничі спілки не піддавались, хоча вже почався між робітниками голод, і де-які з них, з одчаю, покидали товаришів і вертались на роботу: а фабриканти держались цупко й завзято, і чим-раз ставало їм легше боротись з робітниками: що-дня прибував народ з різних сусідних штатів і що-дня вертались все більше старі робітники.

Тепер уже фабрикантам не було такої скрути і вони могли инакше поводитись з робітниками: вигонили недотепних і ледачих, зменшали заробіток, перемінивши по-

денну платню на по-штучну і знов почали, старим звичаєм, “підганяти” роботу. Різницька величезна машина, хоча ще подекуди скрипіла і терла, але починала вже йти старою колією.

Юргіс тепер був за механіка в сій машині і щиро служив фабрикантам. Робітників він почав ненавидіти, але у глибині души своєї сам себе не поважав за свою зраду і почав дуже пити, щоб горілкою залити докори сумління. Він став дуже лютий і до робітників не мав ані крішечки милосердя: він лаяв їх, кривдив при обрахунках, а роботу “підганяв” так, що люде аж з ніг валились від утоми та внаги.

Одного разу над вечір, у кінці серпня, у відділ Юргіса прибіг писарчук з контори і сказав, щоб він, покинувши роботу, забрав свою партію робітників і поспішив з ними до контори. Прибігши туди Юргіс побачив у дворі три тюремні фургони, повні поліцейських і скілька великих возів, на які садовились різники - робітники. Юргісови сказали сідати з його робітниками на один віз. Погонич крикнув на юрбу цікавих, щоб розступились і погнав коней у-чвал за тюремними фургонами. Від візника Юргіс довідав ся, що з загонів утекло скілька штук товару, страйкарі зайняли їх і відігнали і тепер треба було відбити у них той товар.

Вони виїхали на Ашлендську вулицю і погнали у сторону смітників. Побачивши їх робітники - страйкарі почали свистіти, гукати і цькувати їх. З усіх домів і шинків вибігали чоловіки й жінки, але, побачивши скілька десятків поліцейських, не займали нікого. Підводи з робітниками йшли далі, аж забились у таку тісноту народу, що вже далі ніяк їхати не можна було. Юрба трошки розступилась і покинула серед улиці зарізаного вола. Упорали його справні і звичні різники, які вмюють розібрати цілу тушу у три минути; а серед страйкарів почала ся нужда і у багатьох сиділи дома голодні діти, — то-ж того вола мало не цілого розханапи в одну мить.

Щоб покарати за такий злочин, поліція кинулась бити на-право й на ліво, кого попало. Зняв ся крик, стогін, пе-

релякані люде розбігались і ховались, хто куди встиг: у доми, у шинки, у крамниці.

Юргіс і його робітники помагали поліції: кождий з них намітив собі якусь жертву і старав ся загнати її у тісний куток. Коли нещасний ховав ся у який дім, вони вибивали двері, ганялись за ним по сходах, по кімнатах, аж поки він не падав без памяти або не ховав ся кудись так, що й добути його не можна було ніяким способом.

Юргіс і двоє полісменів загнали таким чином скілька чоловіка у шинок. Один з них, втікаючи, сховав ся за прилавок; але поліцейський знайшов його і бив важкою палицею своєю по спині й по голові доти, доки той не впав нерухомий. Інші втікачі напали другого поліцейського, що був дуже товстий і не міг повернутись у тісних сїнях, тяжко побили його і самі втекли.

Товста Полька-шинкарка почала була кричати на гвалт. Юргіс ударив її ногою в живіт і вона аж зомліла; Юргіс, не гаючи часу, проковтнув пів-кварти горівки. Перший поліцейський, скінчивши свою росправу з робітником, що сховав ся під прилавок, за прикладом Юргіса випив і собі добру порцію та ще сховав дві фляшки у кешені; скілька фляшок упало з полиці і розбилося. Полька-шинкарка, почувши брязкіт посуду, опам'яталась і знов почала кричати. Тоді поліцейський звалив її на землю ниць і притиснув коліном у спину; потім увійшов другий поліцейський, придержав шинкарку; у трьох з Юргісом вони розламали касу, пересипали з неї гроші у свої кешені і пішли собі, покинувши шинкарку долі.

Тим часом робітники, що лишились на возах, забрали остатки волової туші на віз, всі вони посідали і повернули назад у різниці. У-слід їм зняв ся знов гомін і свист і невидимі руки засипали їх здалеку камінням і шматками цегли.

Того-ж вечора у газетах було сповіщено про страшний напад страйкарів на робітників з різниць і поліцію, про щеле побойовище з каміннем; але про ограбовану касу у шинку звістки не було.

Вернулася компанія на різниці вже пізно і робити багато вже не довелося.

Юргіс пішов вечеряти з трьома товаришами у трактир. Там вони грали у рулетку. На сей раз Юргісови не щастило і він програв п'ятнадцять доларів.

Щоб розважити себе він випив більше, ніж звичайно і вернув ся на різниці дуже пізно, по пів-ночі.

Коли він проходив по-ночі через спальню робітників, його налала руками якась розпатлана і розтріпана жінка, також п'яна і обхопила його за шию, щоб устояти на ногах. Він вернув ся з нею назад у темню майстерню, але не встигли вони пройти скільки ступінів, як відчинились двері і ввійшов туди якийсь чоловік з лихтарнею.

— Хто там? — закричав він сердитим голосом.

Юргіс ще не зібрав ся на відповідь, як той чоловік підніс у-гору лихтарню, щоб краще освітити, і Юргіс пізнав його. Аж серце йому здригнулось у грудях: се був Коннор.

Юргіс часто думав про нього, як поступив знов на різниці, але думав, як про щось минуле, далеке, що втратило для нього вже свою вагу. Але тепер, коли перед його очима станув дійсний Коннор, з Юргісом стало ся знов те саме, що і в ту нещасну хвилину, коли несамовитий гнів затуманив йому розум. І тепер він знов кинув ся на свого ворога, з страшенною силою вдарив його кулаком межі-очі і коли той упав, він вхопив його рукою за горло і почав товкти його головою об поміст. Жінка зняла несамовитий репет, збіглися люде, лихтарня перекинулася і погасла, темно стало, як у печері, і чути було тільки, як важко сопів Юргіс і товклася Коннорова голова о дошки. Тільки на ті незвичайні згуки люде напомацки добрались до них і вхопили Юргіса. Як і в перший раз його відтягнули від ворога тільки з шматком його мяса в зубах; як і в перший раз Юргіс не давав ся і боронив ся доти, доки поліцейський не оглушив його залізною палицею по голові.

Юргіс опам'ятав ся аж у поліцейській камері, де його зачинили. Але на сей раз він мав гроші, міг послати по пиво і міг передати записочку до Гарнера.

Але Гарпер прийшов тільки через день, після того вже, як Юргіса водили в суд і суддя відклав справу до тої пори, поки видужає поранений ворог, а Юргісови сказав, що може на той час випустити його під застав у п'ятьсот доларів.

Юргіс був дуже лихий, що Гарпер так опізнився, бо суддя був новий і не знав його; можна було заздалегідь упевнити того суддю, що Юргіс ніколи ще не судився, що він не напав людину, а сам оборонявся і суддя напевне ісправдив би його.

Гарпер казав, що цілий той день він не був дома і записку Юргісову одержав дуже пізно.

— А що-ж сталося — спитав він.

— Я трошки побив одного приятеля і ось тепер доскочив до п'яти сот доларів заставу.

— Сю справу я можу вам полагодити, — сказав Гарпер; — але, звичайно, се буде коштувати скільки доларів... Кого ви там, однак, побили?

— Сей чоловік зробив мені колись тяжку кривду, — сказав Юргіс.

— Хто-ж се саме?

— Один з дозорців у Броуна... Принаймні тоді він там служив... Він зветься Коннор.

— Коннор?... Філь Коннор?... — скрикнув Гарпер. Не може бути!...

— Він таки, він. А хіба що?

— Овва! Погана-ж тоді ваша справа!.. Я не зможу вам допомогти...

— Не зможете? Чому так?

— А так! Він великий приятель Майка Скелі... важний член демократичної партії... Його навіть думали вибрати у депутати... Філь Коннор!.. Боже мій!..

Юргіс був дуже здивований.

— Так, так... — мовив Гарпер. За нього ви можете і у каторгу понасти.. Кепська справа!..

— Але-ж хіба не можна так зробити, щоб мене визво-

дли ранійше, ніж Скелі довідаєть ся, кого я побив? — спитав Юргіс.

— Се міг би зробити тільки сам Скелі. Але його тепер нема у Чікаґо і я навіть не знаю, де він. Він виїхав, щоб не вилутатись у той страйк.

Справа стояла погано. Юргіс вже й не знав, що робити: ворог його мав велику силу.

— Що-ж мені робити тепер? — скрикнув він з одчаєм.

— А що-ж я вам можу сказати? — озвав ся Гарпер, здвигнувши плечима. Я навіть не можу заставити за вас грошей, бо тільки собі тим нашкодив би.

Настала довга і прикра мовчанка.

— А ви самі не могли-б за мене заступитись? — попросив Юргіс. Ви могли-б сказати, що не знаєте, кого я побив...

— А що-ж воно вам pomoже, коли однаково доведеть ся ще вам судитись, — сказав Гарпер.

Потім, помовчавши трохи, він додав:

— Я не знаю: може мені ще вдасть ся постаратись, щоб суддя зменшив вам застав... Тоді ви могли-б заставити гроші і... втекти.

— А скільки-ж се буде? — спитав Юргіс.

— Не знаю... А у вас скільки є?

— Біля трьох-сот доларів.

— Добре. Я попробую, хоч і не знаю напевне, чи що з того вийде. Попробую. Для вас се зроблю, хоч можу сам вкленатись у прикру рахубу. Але мені жаль вас, коли подумаю, що вас можуть засудити на скільки літ у тюрму.

Юргіс добув свою чекову книжку, що була у нього зашита в одежі і написав ордер на імя Гарпера, щоб видали йому триста доларів.

Взявши Гарпер гроші з банку пішов до судді і сказав йому, що Юргіс — приятель Майка Скелі і вчинив бійку, обороняючись від страйкарів. Суддя згодив ся винустити Юргіса на волю без заставу. Гарпер поклав собі триста доларів у кишеню, а Юргісови заніс радісну вістку що він до суду вільний і пораяв йому яко мога швидче вибратися з Чікаґо.

Юргіс був дуже радий і щиро дякував йому. Чесний Гарпер віддав йому один доляр і чотирнадцять центів, що лишило ся у банку поверх трьох сот долярів; до того у Юргіса лишило ся ще два доляри з чвертю, яких він ще не прошив минулої ночі. З таким капіталом Юргіс вийшов з вязниці, сів у перший вагон трамваю і подав ся у протилежний край міста.

XXVII.

Бідний Юргіс знов опинив ся без притулку і знов почав бурлакувати, плентаючись без роботи і без грошей по вулицях великого міста. Але тепер він не мав уже тої сили і того завзяття, як давніше.

Віру в людей він утратив давно, а тепер ще до того втратив віру в себе: він сам себе не поважав, а людей мусів тепер бояти ся: бо в тій многотисячній юрбі безробітних, що заповняла собою тепер всі вулиці Чикаго, він міг раз-у-раз зустріти кого-небудь, хто знав його. Старі товариші відвернулись від його з призирством за його зраду і ненавиділи його за те, що він, доскочивши влади над робітниками, гнобив і кривдив їх без совісти, без жалю.

Тяжко йому стало. За останніх часів він звик був до де-яких вигод і тепер йому трудно було зрікти ся тих звичок. Давніше, як він також бурлакував, він міг любісенко ночувати десь під сходами або під вагоном трамваю, ховаючись від дощу; він бував щасливий, коли добував п'ятнадцять центів у день на харчі; а тепер він уже не міг так легко вернутись до бурлацьких звичок. Він звик уже шити горілку що-дня і ніяк не міг тепер покинути її: він волів сидіти цілий день голодний, аби вишити.

Гроші, які мав, він витратив хутко і почав знов вистоявати коло фабричних воріт, сподіваючись роботи. Дуже трудно бувало й давніше дочекатись роботи, а тепер се стало майже неможливо: у Чикаго тепер було більше двадцяти тисяч безробітних через той страйк; та як і скінчив ся він, то безробітних не стало менше, бо з фабрик почали вигоняти дочасних робітників та де-яких зрадників-страйк-

брехерів. Одних Негрів тепер блукало без роботи до десяти тисяч. Скрізь Юргіс натрапляв на безробітних і повсяк-час брав його страх, що пізнають його, зрадника і недавнього гнобителя. Він рад-би й покинути Чікаго, та не мав грошей на дорогу; і здавалось йому, що мабуть краще було-б тепер попасти у тюрму, ніж блукати без надії по вулицях, або мати тільки одну надію: замерзнути зимою або здохнути з голоду.

Днів через десять після того випадку з Коннором Юргіс вже не мав ні шага у кешені і не знайшов ніякої роботи, навіть дочасної, хоч на один день. І коли він пригадував собі всі пекельні муки, які витерпів він минулої зими з голоду та холоду, то брав його такий страх, такий невимовний жах, що аж розум йому туманив ся в голові. Іноді в-ночі він аж прокидав ся і несамовито кричав з того жаху.

З нужди, голоду і того страху він так охляв, що ледве волочив ноги і, мов мара якась, обдертий, роспатланий, зди-ким, божевільним виглядом очей, блукав по вулицях, шукаючи хоч якої-небудь роботи, прохаючи хоч одного цента на хліб, але не було нігде ні роботи, ні жертви.

Юргіс довідав ся від одного жебрака, що булочні й пекарні о-півночі розпродають той хліб, що лишив ся не проданий, за пів-ціни. Поки в його було ще скільки центів — він ходив туди і купував собі скибку черствого хліба; але настав уже і такий час, що й того не було за-що купувати. І тиняв ся він по смітниках та канавах, вишукуючи собі хоч недогризених качанів яблук та груш на поживу, хоч лущиння кавунового.

Минуло скільки день такої муки, а лиха доля ще раз іррко насміялась нам ним. Одного дня він проходив коло грузових складів і один з дозорців гукнув його, щоб допомогти вантажити грузи з п'яток на вози. Юргіс зрадів і метнув ся до роботи, але... він так охляв з голоду, що не здужав робити на-рівні з іншими, і дозорця прогнав його. І кривда, і жаль, і одчай стиснули його серце і він на-силу переміг ся, щоб не заплакати, як дитина.

Тепер він пропав! Пропав без найменшої надії... Те-

пер йому лишалось тільки одно: лягти під тином і помирати з голоду.

Він відійшов від грузового складу і бачив, як другий, дужчий станув на його місце і взяв ся до роботи. Юргіса взяла така злість, що прокляв їх усіх і обіцяв собі, що прийде в ночі і підпалить той склад.

Проходячи вулицею він побачив перекушку, що дозволила візочком капусту. Вибравши хвилину, коли баба загавилась, він ухопив одну головку і метнув ся за ріг у боківу вуличку. Зняв ся крик, репет і скільки людей — чоловік і жінок — погналось за ним. Він завернув у другу вуличку, у-третю, щоб збити їх зо сліду, потім забіг у якийсь двір, притаїв ся за стіною і сховав головку капусти під свою куртку. Ніхто його не дігнав і через який час він вийшов з того кутка, замішав ся в юрбу і відійшов геть далеко, за скільки кварталів. Присівши потім під якусь стіну, він почав їсти ту капусту, сирову, як і була; ззів половину головки, а другу половину сховав у кешеню.

На другий день Юргіс прочув, що редакція одної газети дармо дає безробітним обіди. Люде кенкували, що вона робить се для того, що боїть ся, щоб не вимерли її читачі з голоду. Юргіс побіг туди і обіцяв собі, що принаймні зо шість раз заверне у чергу і насїть ся, поки не лусне.

Справді у редакції роздавали голодним якусь юшку, але черга була така довга, що Юргіс мусїв вистояти скільки годин, поки доступив до тої юшки і ззїв одну порцію; але дочекатись другої — не було ніякої надії, бо навіть по одній не вистарчило для всіх і багато голодних лишило ся не ївши.

Юргіс скільки день ходив туди і мав сяку-таку поживу, хоч і небезпечно було йому там, бо се було недалеко від різниць і могли його пізнати: товариші робітники могли його тяжко побити, а поліцейські могли забрати у тюрму за те, що втік від суду. Але тепер тюрми вже не бояв ся Юргіс, бо там йому було-б легше жити: були-б харчі і ночліг. А тепер уже наближалась осїнь, ночі бували дуже холодні і часто дощі йшли.

Поки ще було хоч трошки грошей, Юргіс ходив почувати в одну пивну, найбруднішу у найбіднішій частині міста. Ту пивну держав Негр і дуже дешево продавав там пиво: по два центи за кухоль, та ще дозволяв почувати у пивній, долі, на брудній, мокрій і запльованій землі. Той Негр ходив по інших пивних і трактирах і забирав там зливки, які збирались в окреме відро з недопитих шклянок та фляшок. Ті зливки він якось підправляв, щоб “пиво” знов пінилось, і продавав по два центи кухоль. А у пивній почувала сама остання босячня — чоловіки й жінки, безхатні волоцюги.

Гірко було Юргісови, коли він згадував, у яких достатках жив він недавно. Ще гірше стало йому, як згадав він, що через скільки тижнів знов почнуть ся вибори у раду-штатів. Він пригадував собі той час, як він орудував на виборах у мійську раду, будучи прихильником Майка Скелі. Але тепер виборча агітація йшла дуже мляво і газети звертали увагу на те, що на виборчих зібраннях буває дуже мало народу: промовців слухали тільки самі кандидати у виборці, а сторонньої публіки не бувало зовсім. Газети силкувались знайти причину такої байдужости, але нічого не могли придумати. Але, як почав ся холод і дощі — зібрання у-мить стали многолюдні: безхатній народ шукав сухого і теплого притулку хоч на скільки годин. І газети сповістили, що нарешті й робочий люд зацікавив ся питаннями про нові таріфи і почав уважно прислухатись до промов партійних ораторів; річ видима, додавали газети, що нові таріфи — дуже важна і пекуча справа у життю громадянства.

Одного разу Юргіс цілий день жебрав на вулицях, але не випросив нічого. Він змок наскрізь, змерз аж посинів, а охляв з голоду так, що ледве на ногах держав ся. Втім він помітив, що якась старенька пані, виходячи з вагону трамваю, згубила свою парасольку і сачок. Він підбіг і подав їй ті речі, а потім почав розказувати їй про свої злидні і голод. Вона розпитала його, чи не пе він, чи не втратив роботу через піяцтво, а потім, мабуть не ймучи йому віри, по-

вела його у ближній трактор, сказала дати йому добрий обід, але без горілки і заплатила за все.

Юргіс їв горячий борщ з хлібом, варене м'ясо, картоплю; боби, пиріг, потім вишив кави і став такий ситий, що аж важко йому було дихати. Він посидів у тракторі і погрівся, доки можна було, але нарешті мусів таки вийти знов на дощ і холод.

Шукаючи якогось захисту, він побачив, що люде йдуть у якийсь будинок, де над дверима світилась червона лихтарня. Юргіс відразу впізнав, що там має бути передвиборче зібрання, і побіг туди.

Він увійшов у велику залю, гарно вбрану різно-барвними прапорцями. Народу набилось туди сила. Після короткої промови голови зібрання, виступив промовець, і Юргіс зараз упізнав його: се був славно-звістний красномовець, сенатор Спарешенке, той самий, що виступав з промовами у районі різниць на попередніх виборах від Дойлівської республіканської партії і помогав Майкови Скелі провести Дойля у члени мійської ради Чікаго.

Аж сльози вистушили Юргісови на очах, коли він знов пригадав собі недавні щасливі часи, як він приймав діяльну участь у виборах. А тепер він мусить тинятись голодний, без притулку — і все через той нещасний випадок, що поставив йому поперек дороги ненависного ворога Коннора.

Красномовний сенатор говорив про високі тарифи і протекційний лад. Він доводив слухачам, що тільки через той лад Америка може піднятися по-над іншими державами і збільшити свої багатства на щастє і добротут всього Американського народу. Він ставив за приклад Колумбію, яка через той протекційний лад зробилась перлиною океану.

Багато і красно говорив сенатор Спарешенке; не сказав він тільки того, що на протекційних тарифах виграють тільки фабриканти і капіталісти, а робочий народ тільки буде дорожче платити за все, що вживає на свою потребу.

Юргіс над усю силу старався уважно слухати промову, бо дуже боявся заснути, памятаючи свою погану звичку го-

лосно хропіти. Він так сито наїв ся, у залі було так тепло, а сидіти у кутку було так вигідно, що надзвичайно трудно було перемогти сон.

Юргіс витріщав очі, ловив кожне слово, але раз-у-раз той сенатор пропадав йому з-перед очей, а слова промови зливались у якийсь мішаний гомін.

Один раз сусіда штовхнув Юргіса ліктем під бік. Він здригнув ся, роздер очі і тоді тільки помітив, що добре був задрімав. Але не довго знов він мав силу перемогти сон. Всі, що сиділи навкруги, почули голосний храп; один слухач кивнув на поліцейського. Той підійшов, ухопив Юргіса за комір, струснув його добре і поставив на рівні ноги. Зняв ся маленький шарварок, люде щось заговорили і навіть промовець мусів припинити свою мову на хвилинку.

Бідного Юргіса вивези з залі і викинули на вулицю, під холодний дощ; поліцейський так штовхнув його зо східців, що він аж упав.

Юргіс дуже збив собі коліно і на превелику силу підвів ся. Але холод і дощ проймав його прикро і треба було подумати про якийсь притулок на ніч.

Юргіс не мав грошей і мусів стати й жебрати на вулиці. Він скулив ся і згорбив ся під стовпом лихтарні.

Вулицею проходила якась пані, гарно вбрана, закрившись від дощу парасолькою.

Він пішов по-ряд з нею і почав просити:

— Будьте милосердні, дайте мені на ночліг... Я бідний безробітний, я...

Втім він замовк. При світлі вуличної лихтарні він побачив обличчє тої пані і пізнав її. Се була Олена Юзайгіс. Вона була королевою на його весіллї! Олена Юзайгіс! Вона була така гарна, вродлива, коли танцювала зо своїм нареченим Юзефом! Після свого весілля Юргіс бачив її один або два рази; потім він чув, що Юзеф покинув її і зійшов ся з якоюсь другою дівчиною, а Олена пішла собі з Пакінтоуну, а куди саме — ніхто не знав. І ось тепер він зустрів її тут, на вулиці.

Впізнавши Юргіса і вона здивувалась напомалу.

— Юргіс Рудкус! — скрикнула вона. Чи се-ж ви?!
Що з вами стало ся?

— Я... я дуже нещасний, — промовив він. Я не маю роботи, не маю захисту... грошей нема... А ви, Олено, — ви вийшли заміж?

— Ні, — відповіла вона, — я не вийшла заміж, але живу собі добре, я маю добре місце.

Вони стояли і скілька хвилин мовчки дивились одно на одного. Нарешті Олена сказала:

— Юргіс, я помогла-б вам, упевняю вас, але на жаль я вийшла з дому без грошей і не маю при собі ні одного цента. А все-ж таки я можу де-що зробити для вас: я скажу вам, хто вам pomoже. Я скажу вам, де живе Марія.

Юргіс здригнув ся.

— Марія! — скрикнув він.

— Еге, — сказала Олена. Марія pomoже вам; у неї тепер добре місце, вона живе добре і буде рада, як побачить вас.

Минуло більше року з тої пори, як Юргіс покинув Пакін'тоун, вирвавшись з його, немов з тюрми.

Він тоді втік від Марії та Елізбети. А тепер, згадавши їх, зрадів дуже. Він дуже хотів-би побачити їх, побути знов "дома". Може тепер вони знов приймуть його, пригріють. Правда, він їх покинув у біді, втік від них, але він міг виправдитись своїм тяжким горем, страшною смертю сина... Він не вернув ся до них, не згадав за них, — але-ж він не знав, де вони поділи ся, бо вони самі покинули Пакін'тоун.

— Добре, — сказав він Олені. Я піду до Марії.

Олена дала йому адресу Марії і додала:

— Я не кажу вам, де сама живу, бо Марія се добре знає.

Юргіс пішов по тій адресі. Він незабаром дійшов до гарного велико-панського дому і подзвонив.

Молоденька дівчинка відчинила трошки двері і здивованим поглядом оглянула його.

— Чого вам треба? — спитала вона.

— Чи тут живе Марія Берчинська?

— Не знаю. А на що вона вам?

— Я хочу її побачити. Вона моя родичка.

Де-кілька хвилин дівча стояло вагаючись: чи відчиняти, чи ні. Нарешті вона відчинила двері і сказала:

— Зайдіть.

Юргіс зайшов і станув у сїнях, а дівчина сказала:

— Я піду спитаю. Як вас звать?

— Скажіть їй, що прийшов Юргіс.

Дівчина побігла по сходах на гору, а через скілька хвилин вернулася і сказала:

— Тут нема такої, як ви кажете.

Душа Юргіса захолинула.

— Але-ж мені сказали, що вона тут живе! — скрикнув він.

А дівчина похитала відмовно головою.

— Пані кажуть, що тут нема такої.

Хвилин скілька Юргіс стояв збентежений, приголомшений, безпомічно оглядаючись навкруги. Потім він зітхнув важко і повернув ся до дверей. Але у той саме час почув ся сильний стук у двері і дівчина побігла відчиняти. Почула ся хода скількох людей і в ту-ж мить дівчина несамовито закричала і перелякана побігла повз Юргіса на гору. Біжучи по сходах вона ренетувала:

— Поліція! Поліція!

Один момент Юргіс стояв нерухомий з того дива; але, побачивши у дверях сині мундури, побіг і сам на гору за дівчиною. Вскочивши у велику залу, він побачив там багато народу, чоловіків і жінок; і всі вони, страшенно перелякані, метушились, кричали, лаялись. Шарварок і гармидер був надзвичайний.

Жінки здебільшого були у капотах, дуже яскравих барв, а чоловіки були на-пів одягнені, без сурдутів, а декотрі навіть без жилетів, розхрістані. По один бік залі Юргіс побачив стільці та м'яккі креселка і столи, на яких було багато фляшок, шклянок і чарок; були розкидані й карти; один стіл хтось перекинув, посуда розсипалась, побилась і з фляшок потекло вино і пиво на килим. Якась

молода дівчина зомліла і двоє чоловіків піддержували її під руки; коло дверей натовпило ся чоловіка з двадцятєро.

Двері у залю хтось зачинив був на ключ. Втім із сїней загнукало у двері і всі відскочили від них. Другими дверима у залю вбігла дебела товста жінка середнього віку, чепурно вбрана, з розмальованими щоками і бровами, у брилянтових сережках. Задихавшись, вона ледве могла кричати:

— Сюди, за мною! Швидче! — і побігла по сходах на вищій поверх.

Всі побігли за нею, а за всіма й Юргіс. Вони прибігли у кухню; дебела жінка притиснула якийсь гудзик на стїні і втім велика шафа з посудом сама собою повернулась і за нею у стїні відкрив ся вузькій темний люк.

— Швидче лїзьте всі туди! — крикнула жінка.

І поперли ся люде в той люк, а зібрало ся їх всіх душ із тридцятєро, чоловіків та жінок. Вони поспішали, штовхали ся; але не встиг ще останній влізти у люк, як передній закричав з темного проходу:

— Поліція вже тут! Нас заскочили звідусіль!

І знов усі втікачі повилазили з люку і зтовпили ся в кухні.

— Тїкайте на гору, на горище! — крикнула жінка, відчиняючи дверцята з кухні на горище.

І всі, перелякані, почали тиснутись на ті вузенькі східці, штовхаючись і лаючись. Коли нарешті, всі вибралась на горище, один з них считав:

— А чи всі вже тут?

На східцях почув ся голос:

— Не турбуйтеся, панове! Ще ми йдемо.

І на горище один за другим вилазили поліцейські.

Всі відразу замовкли. Найбільше були перелякані чоловіки; де-котрі з них навіть поблїдли. Жінки зовсім не злякались; зблїднути вони не могли, бо всі були дуже розмальовані; де-які з них весело пересміювались, кепкували. Одна дівчина якось видерлась на бантину і сіла там; вона хитала ногою, обутою в білий патиночок і старалась збити

поліцейському картуза з голови. Поліцейський вхопив її за ногу і стягнув з бантини. Другі дівчата зереготали і почали ся веселі жарти. Видимо було, що вони трохи п'яні були.

Найголосніше кричала і реготала висока, здорова дівчина у яскраво-червонім капоті: голос її покривав усі інші голоси. Сей голос видав ся Юргісови немов-би знайомий. Він подивив ся на дівчину раз, у-друге і скрикнув здивований: —

— Марія!

Вона підбігла до нього, вхопила за руку і скільки хвилин стояли так, мовчки дивились одно на одного.

— Як ти сюди понав? — спитала нарешті Марія.

— Я прийшов побачитись з тобою, — відповів Юргіс.

— Коли?

— Отсе тільки-що.

— А як-же ти довідав ся.. хто тобі сказав, що я тут?

— Олена Юзайгіс сказала. Я зустрів її на вулиці.

І знов вони мовчки дивились одно на одного. Де-хто з людей почали уважно дивитись на них і Марія зовсім близько притулилась до Юргіса.

— А ти... ти тут живеш? — спитав Юргіс.

— Еге... я тут... живу, — сказала вона.

Втім почув ся голос ізнизу.

— Спускайтесь сюди, дівчата, і одягайтесь. Та одягайтесь тепло, бо будете каятись: на дворі холодно і дош іде.

Дівчата спустились з горища і розійшлись у різні двері, що вели у їх кімнати.

— Ходім, — сказала Марія, взявши Юргіса за руку, і повела його у свою кімнату. Се була малесенька світличка, вісім ступінів завдовжки та шість завширшки; стояло там ліжко, одно креселко і шафа для одежи і через те кімнатка здавала ся ще менша. За дверима на цвяшках також висіла одежа, одежа-ж була розкидана й скрізь по кімнаті, навіть на долівці у страшнім безладді: долі лежали порожні вляшки, шатабатурки від пудри, короби від капелюхів; на

креселку лежала пара патинків і порожня фляшка від пива.

На Марії був легенький капот. Вона скинула його почала шнуруватись у корсет, не вважаючи ані трошечки, що тут стояв Юргіс, і навіть не причинила дверей за собою. Юргіса се дуже збентежило. Він бував, як то кажуть, у всяких бувальцях і, з тої пори, як покинув свою сімю, надивився на такі дива, що не всякому воно трапиться на віку. Одначе така безсоромність Марії дуже його збентежила і навіть мучила його. Сімя їх була хоч і проста, та дуже порядна і звичайна і всі держали себе дуже чемно. І здавалося Юргісови, що Марія, хоч-би з огляду на колишні людські звичаї, повинна була держати себе чемнійше. Але, згадавши собі, який він сам тепер став, він аж засміявся у душі сам із себе. Чи мав він право вимогати від людей чемності?!

— Давно ти живеш тут? — спитав він Марію.

— Скоро вже рік, — відповіла вона.

— А як ти сюди попала?

— Я не могла інакше. Не могла я дивитись, як діти з голоду помірають.

Довгу хвилину він дивився на неї з жалем.

— Ти не могла знайти роботи! — сказав він, зітхнувши.

— Я занедужала, — сказала Марія; грошей у нас не було зовсім. А як умер Станислав...

— Станислав умер? — скрикнув Юргіс.

— Умер, — сказала Марія. Я й забула, що ти не знаєш.

— З чого-ж він умер?

— Його ззіли пацюки, — сказала Марія.

Юргіс аж здригнувся і мимохіть повторив її страшні слова: “Його ззіли пацюки!”

— А так, — мовила Марія. Вона зігнулась і почала шнурувати свої черевики і розказувала далі про сю страшну подію. — Він робив, як і ранійше, на фабриці, де топили смалець. Він був такий маленький і плохенький. Старші робітники часто посилали його по пиво і він носив їм пиво

кухлями, та з кожного кухля трошки надпивав. Але у той нещасний день він вишив за-багато і оп'янів тай ліг собі спати у кутку. Робітники пішли і не примітили його, тай там він і лишив ся на ніч. А коли вранці прийшли робітники, то знайшли його вже мертвого і пацюки мало не цілком зїли його.

Юргіс аж тремтів від жаху. Марія шнурувала свої черевики. Обоє мовчали. Ту довгу мовчанку перервав поліцейський, що підійшов до дверей.

— А чи довго там буде того? Швидче-бо! — гукнув він.

— Зараз, зараз! — озвала ся Марія і почала дуже спішно одягатись.

— Ну, а всі-ж інші наші... живі? — спитав Юргіс.

— Живі.

— Де-ж вони?

— Ось тут недалечко живуть. Вони всі здорові.

— Чи є у них робота?

— Тільки у Елізбети, коли здужає робити. Я їм помагаю весь той час і вони мають усе, що треба; я тепер маю досить грошей.

Юргіс помовчав трошки, а потім спитав:

— А знають-же вони, що ти тут, і як живеш?

— Елізбета знає, — сказала Марія. Я не могла-б її дурити. Може й діти починають догадуватись.

— А Тамопіусе? — питав Юргіс. Він... він знає.

Марія здвигнула плечима.

— Хіба я знаю? Я його не бачила вже більше, як рік. Він був занедужав, йому відрізали палець на руці і вже не міг він грати на скрипку, а потім щез кудись.

Марія стояла перед верцадлом і поправляла сукню; Юргіс уважно дивив ся на неї. Він на силу йняв віри, що перед ним та сама жінка, яку він знав давнійше. Вона була така холодна, така байдужа, що він навіть починав бояти ся її. А вона несподівано повернулась і подивилась на нього.

— А по тобі знати, що тобі не солодко жило ся, — сказала вона.

— А так! — сказав Юргіс. Я не маю в кешені ні одного цента і нема ніякої роботи.

— Де-ж ти був увесь той час?

— Скрізь. Я скрізь тиняв ся. Потім я вернув ся на різниці, недовго перед страйком, — і він помовчав трошки, а потім додав: я розпитував за вас, та мені сказали, що ви кудись виїхали, куди саме — ніхто не знав. Мабуть ви думаєте, що я вчинив дуже погано, що покинув вас. Еге — так, Маріє?

— Ну, — сказала Марія. Я тебе не винуватила. Ми тебе не згадували лихим словом... Ти робив усе, що треба було, щоб нам краще жило ся, та нічого з того не вийшло.

Вона помовчала трошки, а потім казала далі:

— Ми були такі несвідомі, недотепні, ми нічого не знали і через те сипали ся на наші голови всі лиха. Ой, коли-б я тоді знала все те, що знаю тепер, то ми добились-би такі своєї мети.

— Ти пішла-б відразу сюди? спитав Юргіс.

— Може, — відповіла Марія, — але я не те хотіла сказати. Я думала про тебе, і про Ону, і про те, що все могло інакше скласти ся.

Юргіс мовчав. Він ніколи не міркував про своє нещастє з такого погляду.

— Коли люде помирають з голоду, — казала далі Марія, — і мають що-небудь на продаж, то вони повинні продавати се, я думаю. Я догадуюсь, Юргіс, що ти зрозумів се дуже пізно. Маленька Она дбала за нас усіх з самого початку.

Марія казала се зовсім спокійно і байдуже, так, неначе говорила про самі звичайні речі.

— Так, так, — казав Юргіс, але якось не певно. Він не признав ся Марії, що заплатив триста доларів і втратив посаду дозорці за те, що не поділяв такої думки і розправив ся другий раз з Філем Коннором.

Поліцейський знов показав ся у дверях, як і вперше.

— Виходьте-ж уже нарешті, гей — сказав він. Та швидче!

— Ідемо вже, — сказала Марія, накладаючи на голову величезний капелюх, завітчаний струсім пером. Вона вийшла у залю, Юргіс за нею, а поліцейський заглядав у її кімнатці під ліжку, у шафу, за двері.

— Що се стало ся тут? — спитав Юргіс Марію, коли вони спускали ся по сходах.

— Трус, розумієш? Се звичайна річ у нас і трапляєть ся часто, як тільки хазяйка не поладить з поліцією. Я не знаю, через що саме сьогодні нашла поліція, але думаю, що до ранку хазяйка з ними якось умовить ся. Ти не бій ся, вони нічого тобі не зроблять. Вони чоловіків не займають.

— Може й так, мовив Юргіс, — але мене поліція коли впізнає, то вже не випустить.

— Чого так?

— Бо мене поліція шукає, — казав він тихо, хоч розмова їх вела ся литовською мовою і ніхто їх не зрозумів-би. — Я бою ся, що мене засадять на рік або й два.

— Овва! Се погане діло, — сказала Марія. Ось я попробую, чи не можна як-небудь викрутити тебе.

Вони вийшли на вулицю, де зібрали ся вже всі поліцейські. Марія підійшла до товстої жінки у брилянтових сережках і щось пошептала їй на вухо. Товста жінка потім підійшла до старшого над поліцейськими, що розпоряжав ся трусом.

— Біллі, — сказала вона, показуючи на Юргіса. — Сей чоловік прийшов відвідати свою сестру. Він увійшов до нас за хвилинку перед вами. Ви-ж не заберете його?

Старший усміхнув ся, подивив ся на Юргіса і сказав:

— На жаль — закон для всіх один, а я — слуга закона і мушу його виконати.

Юргіса не пустили і він лишив ся з іншими арештованими чоловіками, які дуже звомнили і віддалились одчаю. Тут були й старі і молоді, і хлопці - школярі, і такі поважні люде, що могли бути їх батьками. Де-котрі з них були

у легких одежах і тепер дуже мерзли, але ні в одного не було такої бідної і подертої одежи, як у Юргіса.

Коли всі зібрали ся вже коло дверей, поліцейські обступили своїх бранців і вивели їх усіх на вулицю, а там уже дожидали їх три тюремні карети. Всі сусіди збіглись на таке цікаве видовище. Арештовані жінки дивились нахабно на публику, сміялись їй в очі і кенкували. Чоловіки поспускали голови і низько на очі понасовали брилї. Всі розмістились у тюремних каретах і поїхали, а по-за ними лунав регіт і свист.

У поліції Юргіс назвав себе якимсь вигаданим польським призвищем і його посадили у камеру вкуні з п'ятьма іншими арештованими. Всі ті арештанти збились у купу і пошепки розмовляли, а Юргіс ліг у кутку і думав свої невеселі думи.

Весь останній час Юргіс жив серед роспусту, гріха і злочинства і привик уже байдужим оком дивитись на все і не здригав ся навіть, коли й сам пускав ся на саме дно брудного, грішного й паскудного життя. Але в його думках сімя його, яку він любив і поважав, завжди була чиста і чесна. І страшно, і невимовно гірко стало йому, коли він так несподівано довідав ся, що Марія пішла у проститутки, а Елізбета і діти живуть її нещасним, ганебним заробітком.

Сам себе він давно вже перестав поважати, але єдине чисте і чесне, що лишилось йому досі на світі — була його сімя. І тепер та ганьба сімі пригнобила його так, що він аж зігнув ся і голову похилив. І знов воскресло в його думках колишнє житє, колишні надії й сподівання, і мрії про щастє й незалежність...

Заплющивши очі він бачив Ону, чув її ніжний, лагідний голос, бачив і маленького Антона, на якого він покладав такі щасливі надії, що доведе його до розуму і будуть з його люде... Він бачив і старого, труженого батька, який так любив їх і всіх грів своєю любовію.. І знов пережив тяжку, пекельну муку, ту саму, що терпів він, коли довідав ся про нещасну ганьбу Они... Він стискав руками свою голову і дивував ся, як він тоді не збожеволів! А тепер, сьо-

ю дня він ніби байдуже слухав Марію і ніби приставав на її думки. Марія казала, що він дурень був, що з самого початку не торгував честю своєї жінки! Марія казала... та сама Марія, чесна, добра, трудяща, що так щиро кохала ся зо своїм нареченим Тамошусом!... І згадав він собі нещасного маленького Станислава, про страшенну смерть якого так спокійно розказувала Марія... Бідна маленька людина, з відмороженими пальцями! Як він бояв ся холоду і снігу, як жалісно плакав, коли доводилось зимою йти на роботу! Юргіс неначе чув тепер той жалібний голос... І тепер він знов аж здригнув ся з жаху, коли уявив собі, як маленький Станислав у-ночи, покинутий у велчезнім фабричнім будинку, обороняв ся з одчаєм від пацюків, кричав, кликав на поміч, але ніхто його не чув і він згинув такою лютою, нечуваною смертю!

За останній рік душа Юргісова немов-би заснула, задубіла і він байдужим оком дивив ся на людські страждання; він сам старав ся вирвати зо свого серця, викорінити всі ті спогади про минуле життя. А тепер вони всі виринули з тогозабуття і обхопили його душу і даремне він старав ся відігнати їх геть: прокинулись давні, забуті голоси, перед очима ставали тіни дорогих покійників і простягали до нього свої руки... Досі вони були десь далеко-далеко, відділяло його від них якесь глибоке темне провалле, а тепер вони воскресли: він бачив їх, чув їх голоси...

XXVIII.

Після сніданку Юргіса повели в суд. Заля суда була повна арештованих і тих цікавих людей, які походились сюди, щоб пізнати де-кого з арештованих, почути про них щонебудь цікаве і добути собі матеріялу для переказів та пльоток. Всіх арештованих учора чоловіків підвели до судді, допитали і потім пустили на волю. Тільки Юргіса, на великий страх його, лишили окремо, бо він здавав ся якийсь непевний.

Се була та сама судова кімната, де він уже судив ся,

був той самий суддя, той самий писар. Писар дуже уважно придивляв ся до Юргіса, неначе пізнавав його; а суддя був дуже зайнятий розмовою по телефоні з окружним начальником поліції про те, як судити Полі Сімпсон, хазяйку публичного дому, де були арештовані чоловіки й дівчата. Розмовляючи по телефоні, суддя у той саме час питав Юргіса і не уважно слухав його оповідання про те, як він прийшов провідати свою сестру. Суддя байдужим тоном дав Юргісови пораду забрати сестру з такого дому і помістити її у друге місце, а потім пустив його; дівчат присуджено до штрафу по пять долярів. Хазяйка Полі зараз заплатила той штраф за всіх.

Юргіс вийшов на вулицю і доживав там Марію; потім вони пішли у-купі до дому. Поліцейська сторожа зараз вибралась звідтіля і у-вечорі того-ж дня там знов було повно “гостей”, так неначе-б там нічого й не стало ся.

Марія повела Юргіса на гору у свою кімнату; там вони посідали і знов почали розмову. Приглядаючись до Марії при світлі дня, Юргіс побачив, що вид її зовсім не був такий рожевий, як у вечорі: обличчя її вилиняло, пожовкло, а під очима були темні смуги.

— Ти недужа? — спитав він.

— Недужа? — здивувалась вона і додала таку лайку, якої вживають тільки пані босяки. — Як-же я могу бути здорова при таких житті?

На хвилинку вона замовкла, неначе пригадуючи собі все своє сумне життє тут.

— Се від морфію, — сказала вона нарешті. Мені доводить ся заживати його що-дня все більше й більше.

— На що? — спитав він.

— Се мене заспокоює. Я не знаю, чому. Але як-би я не заживала морфію, то мусіла-б пити горівку. Як-би дівчата тут не шили, вони не могли-б видержати такого життя. Хазяйка завжди дає морфій дівчатам, коли вони приходять сюди у-перше; вони звикають до нього і потім заживають раз-у-раз. Так і я вже звикла. Я пробувала покинути, та ніяк не можна, і не зможу покинути, поки живу тут.

— А довго-ж ти думаєш тут жити? — спитав він.

— Не знаю, — мовила Марія. Я думаю, що лишусь тут по-вік. Ні до чого іншого я вже не здатна.

— А хіба-ж ти не можеш зібрати грошей?

— Зібрати грошей? Боже мій! Як-же я їх зберу? Правда, я заробляю багато, але-ж усі мої гроші розходяться. На мою користь іде пів-третя доляра з кожного "гостя", якого я приймаю і іноді за ніч я заробляю по двадцять доларів. Але не думай, що в мене лишається що-небудь з тих грошей. За сю кімнатку і за харчі я мушу платити стільки, що ти й уявити собі не можеш. І за все мушу платити страшенно дорого. Подумай тільки: за прання білизни я плачу коло двадцяти доларів у тиждень. І нічого не вдієш! І навіть на превелику силу я можу зібрати тих п'ятнадцять доларів що тижня для Елізбети, щоб діти могли ходити у школу.

Марія замовкла і задумалась. Потім, бачивши, що Юргіс цікаво слухає її оповідання, вона казала далі: —

— Вони самі старають ся загнати нас у неоплатні довги і так облутують нас, що ми не можемо вже ніяк покинути їх. Приїде сюди яка-небудь молоденька дівчина з заграниці, не знає ні слова по англійськи і попаде у такий дім, як отсей. Коли-б вона схотіла покинути, "мадам" показує їй рахунок, по якому вона винна їй скільки сот доларів, забирає у неї всю її одежу, все біле та ще нахваляється посадити її у тюрму за довг. І мусить дівчина лишитись у неї і що-більше вона тут живе, то більше її довг виростає.

Іноді несвідомі дівчата й не знають, у який дім вони попали: думають, що їх наймають для якої хатньої роботи... Бачив ти тут молоденьку Французську, русявеньку, що стояла коло мене в суді?

— Бачив, — сказав Юргіс.

— Ото-ж вона приїхала в Америку вже рік тому буде. Вона десь служила за конторщицю і заманув її сюди агент, написавши з нею умову, що вона, як приїде сюди, буде служити на фабриці. Таких, як вона, набрав агент аж шість і всіх продав у публичний дім, що недалеко від нас, на сій

самій вулиці. Сю дівчину зачинили в окрему кімнату, на-поїли якимись спеціями, що вона зовсім одуріла, а як вер-нуласть вона до памяти, то вже була зганьблена. Вона гричала, плакала, рвала на собі волоссе, але ніхто того не чув, ніхто не поміг і ніяк не могла вона вирватись звідтіля, бо її раз-у-раз напували тим дурманом, труїли її, аж поки вона покорилась. Девять місяців не виходила вона з того дому, а потім її вигнали на вулицю, бо вона стала для них негодяща. Та і звідсіля її мабуть хутко виженуть, бо на неї часто находить божевілле: вона за-багато не горілку. Тільки одна з тих шістьох дівчат, що приїхали сюди з нею, втекла — та й то тільки через те, що вискочила у-ночи вік-ном з другого поверху.

Тоді було багато розмов і гармидеру з приводу тої по-дії. Ти може чув про се?

— Чув, — сказав Юргіс.

Се стало ся як раз у тім домі, де він з Дуаном сховав ся після того, як ограбували необережного селянського па-рубка. Та дівчина потім збожеволіла і поліція помістила її у лікарню для божевільних.

— Багато грошей іде на агентів, — мовила Марія. Їм платять по сорок долярів за кожду дівчину, — і везуть тих дівчат звідусіль. У сім домі нас сімнадцятеро — з девяти ріжних країн. У других домах можеш знайти ще більше того. Тут аж шість Французанок, — я так думаю, що вони Французанки, бо мадам говорить з ними по французьки. Французанки дуже прикрий народ; нема, либонь, гірших за них, за винятком хіба Японок. У сусіднім домі повно Японок і я не хотіла-б там бути; навіть з одною Японкою я не хотіла-б жити в однім домі.

Трохи помовчавши Марія казала далі:

— Більшість жінок, що тут живуть, дуже соромливі. Не дивуй ся. Ранійше і я думала, що вони пішли на таке ремесло, бо воно їм подобаєть ся. Але ти тільки уяви собі: яка жінка за-любки віддавалась-би раз-у-раз всякому чо-ловікови, який прийде: старому чи молодому, чорному чи білому? Невже-ж се може їй завжди подобатись?

— Знаю, — сказала Марія. Треба-ж хоч чим-небудь виправдити себе. Вони залізли у bagno і знають, що вже ніколи не виберуться з його. А залізли вони не тому, що їм таке життя до вподоби, а здебільшого нужда загнала. Тут у нас є молоденька Жидівочка; вона попередку служила за конторщицю в одного мільонера; занедужала і втратила свою посаду. Чотири дні вона тинялась по вулицях, чотири дні вона й кришечки хліба не мала в роті. Вона зайшла в один публичний дім, ось тут недалечко і сама предложила їм себе. Але перше, ніж дали їй що-небудь поноїсти, з неї зняли всю її одужу.

Скільки хвилин Марія сиділа мовчки, сумна, у глибокій задумі.

— Розкажи мені за себе, Юргіс, — промовила вона, немов прокинувшись від тої задуми. Де ти був, що робив?

І Юргіс почав розказувати їй довгу повість про всі свої пригоди з тої пори, як він утік з дому, про те, як він бурлакував і волочився, про роботу в тунелі, про нещасний випадок з тою звихнутою рукою; розказував і про Джека Дуана, і про свою політичну діяльність на різницях, про свій моральний упадок і зраду товаришам і про все, що після того сталося — все чисто і щиро розказав він.

Марія слухала уважно і співчуваючи ту повість про всі страждання Юргісови. А про його голодування за останні дні красномовно говорило його нужденне і змарніле обличчя.

— Саме у добрий час ти знайшов мене, — сказала вона, — я поможу тобі, поки зможеш знайти яку-небудь роботу.

— Я не хотів би брати в тебе гроші, — сказав він.

— Чому? Тому, що я тут?

— Ні, — сказав Юргіс, — зовсім не тому. Я-ж утік від вас і покинув вас у біді.

— Се нічого, — сказала Марія. Не думай про се. Я тобі за се не докоряю. — Ти, мабуть, дуже голодний, —

сказала вона через хвилину. Посидь тут, ми поснідаєм. Сюди нам принесуть чого-небудь попоїсти.

Вона притиснула гудзик електричного дзвінка. Ввійшла молоденька дівчинка-Муринка. Марія сказала їй подати сніданок. Через скільки хвилин вона внесла сніданок і промовила, усміхнувши ся до Марії:

— Вас хтось уже дожидає.

Сніданок у поліції не дуже був розкішний, а Юргіс був голодний, як вовк, і вони взяли ся зараз до їжи. Снідаючи, вони розмовляли про Елізбету, про дітей, про давні часи. Як поснідали вони, прийшла друга Муринка і сказала, що “мадам” хоче бачити Марію, “Литвинку Марію”, як звали її тут.

— Се значить, що тобі пора вже йти, — сказала Марія Юргісови.

Юргіс устав. Марія дала йому адресу сімї, що жила у кварталі Гетто.

— Іди до них, — сказала вона. Вони раді будуть побачити тебе.

Але Юргіс вагав ся непевний.

— Я... я не хотїв-би так йти до них, — сказав він. — Чи не могла-б ти, Маріє, дати мені трошки грошей, щоб я міг попереду знайти собі роботу?

— На що тобі здали ся гроші? — спитала вона. Тобі треба тільки їсти і мати ночліг і се ти будеш мати у них. Еге-ж так?

— Так-то воно так... Але-ж я покинув їх у біді на волю божу і не хотїв-би тепер йти туди, не маючи нічого. Коли-б ти...

— Іди, іди, — мовила Марія, жартобливо виштовхуючи його. Дурницю плетеш. Грошей я тобі не дам, — казала вона, проводячи його до дверей, — бо ти їх однаково пропеш, а се тобі вадить. Ось тобі тільки чверть доляра. Ти іди до них; вони всі раді будуть, що ти вернув ся і не докорятимуть тобі. Ну, бувай здоров!

Юргіс вийшов з публичного дому і йшов помалу вулицею, важко задумавшись. Він поклав собі попереду пошу-

кати якої-небудь роботи і для того весь той день до вечора ходив по фабриках та складах, але ніде йому не пощастило. Коли вже зовсім стемніло, він повернув “до-дому”, але, проходячи коло якогось трактиру, завернув туди і витратив свої чверть доляра на обід.

Вийшовши з трактиру, він перемінив свій замір: — ніч була тепла і можна було переспати десь на вулиці, а з самого ранку знов почати шукати роботу, бо в-ранці все-ж таки легче її знайти.

Роздумуючи так, він ішов собі помаленьку вулицею, коли враз побачив перед собою ясне світло. Він озирнув ся навкруги і помітив, що стоїть на тій самій вулиці і перед тою самою залею, де вчора у-вечорі слухав політичну промову. Але червоних лихтарень і прапорців тепер уже не було, одначе знати було, що тут зібрався мітинг, і багато народу товкло ся коло дверей. Юргіс надумав зайти туди, усістись де-небудь у кутку, спочити і обдумати гарненько, що робити далі. Білетів ніхто не питав і входити було вільно всім.

Юргіс зайшов. Заля тепер не була нічим вбрана не причепурена, але народу було багато і сливе всі місця були вже зайняті. Юргіс якось захопив собі одно з останніх місць у кінці залі, по-під самою стіною. Він сів і забув про все, що було круг його, поринувши у свої думи. Як його зустріне Елізбета? Чи не подумає вона, що він хоче сісти їй на шию, чи може вона зрозуміє, що він хоче знайти роботу і допомогати їй? От, коли-б пощастило знайти роботу! Коли-б той дозорця, що прогнав його, недавно згодив ся найняти його!...

Несподівано увагу Юргіса звернув гомін голосів многолюдної публіки, що наповнила всю залю геть до самих дверей. Чоловіки й жінки — всі встали, махали хусточками і вітали когось дуже щиро й радо.

Мабуть прийшов промовець, подумав собі Юргіс Якіж вони всі дурні! Чого вони сподіваються ся від промовця? Що він їм може дати? Що їм дасть і той, кого вони

виберуть, і той, хто буде правувати цілою країною? Юргіс знав добре всі таємні сторони політики.

І він знов почав думати, що йому робити. У залі повнісенько народу і ледве чи зможе він хутко звідсіля вибратись, а після мітингу вже буде за-пізно йти до-дому. Йому доведеться переночувати десь на вулиці. Так таки буде краще, бо вранці, як діти підуть у школу, йому зручніше буде порозуміти ся з Елізбетою. Вона жінка розумна, а він справді таки хоче покинути босяцьке життя і взятись до роботи. Він її вмовить, а Марія ще pomoже, замовить за його словечко. А коли Елізбета буде завзята, то він їй добре наговорить!...

Так думав Юргіс, аж поки не помітив, що з ним може стати ся така сама пригода, як і вчора. Промовець говорив увесь той час; іноді його мову перебивали оплески і прихильні крики слухачів.

Помалу-малу Юргіс переставав чути голос промовця, губив свої власні думки, очі його сплющувались і голова хилилась на бік. Разів скільки він ще помічав се перемогав ся щоб не заснути, але даремно.

У залі було тепло, а того дня він так багато ходив і добре пообідав, а у кутку під стіною було так зручно сидіти — і він заснув ізнову.

Втім хтось легенько штовхнув його. Він прокинувся, витріщив перелякані очі і думав, що його зараз почнуть лаяти. Він затопив очі в промовця, так ніби його дуже цікавила промова, і боявся оглянутись круг себе, щоб не бачити ворожих поглядів сусід, і боявся, що ось-ось ухопить його за комір важка рука поліцейського і зараз викинуть його на вулицю, як і вчора.

Але нічого не стало ся. Він почув коло себе жіночий голос, лагідний, приятний.

— Ви поспробували-б послухати, товаришу, промовця; може вам буде цікаво.

Юргіс не чув ся з дива: ті лагідні слова вразили його більше, ніж учорашня лайка поліцейського. Він все-ж та-

ки дивив ся ще перед себе, бо не смів оглянути ся на свою сусідку. А серце якось радісно колотилось.

“Товаришу”! Хто-б міг назвати його так?

Він чекав довго, довго. Нарешті, коли він був певний, що на нього вже не дивлять ся, він крадькома кинув оком на жінку, що сиділа коло нього — і здивував ся не помалу: вона була у дорогій гарній сукні — справжня пані.

І вона назвала його “товаришем”!

Він трошки повернув ся боком, щоб краще розглядіти її, а потім, дивуючись, почав стежити за нею очима.

Вона, мабуть, зовсім забула за нього і дивилась вперед, на промовця. Юргіс неясно чув голос промовця, бо всю свою увагу звернув на сусідку і навіть якась непевна тривога обняла його. Що з нею дієть ся? Що притягнуло так її увагу? Вона сиділа, мов скаменіла, а руки її стискали складки її сукні так міцно, що Юргіс бачив на них напружені жилки. А обличчя її раз-у-раз мінялось: то палахтіло, мов огнем займалось, то блідло, а очі освітили, як жаринки.

Що се з нею дієть ся? — думав Юргіс. Невже-ж се слова промовця так її хвилюють?

Юргіс подивив ся на промовця і якесь дивне, невідоме почуттє обхопило його душу. Промовець був молодий, високий і дуже худий, з довгими кістлявими руками. Чорні кучері, чорна борідка, бліде і худе обличчя, а карі очі якось особливим світлом світили і, здавалось, наскрізь пронизували слухачів.

Він говорив голосно, швидко, з запалом і поводив своїми довгими руками в одну і в другу сторону, немов би хотів ухопити кожного слухача, притягнути до себе і примусити слухати.

Де-кілька хвилин Юргіс придивляв ся до промовця, поки почав розуміти його мову. І здало ся йому, що той промовець звертаєть ся виключно до нього, говорить навмишене для нього. Аж затремтів Юргіс і кошачья побігла йому по шкірі.

— Ви вислухаєте се, казав промовець, — і скажете:

“так, се правда, але не завжди так буває”, або скажете: “може воно й буде так, але тоді, коли мене вже не буде на світі і від того мені не буде легче”. І ви будете далі тягнути своє щоденне ярмо і будете далі робити на користь всесвітної сили капіталу. Ви будете робити на користь і роскоші інших, а сами будете гнити у брудних, мокрих і темних сутережах, працювати у шкодливих і небезпечних підприємствах. І раз-у-раз буде вас гнітити мара злиднів і голоду, хвороб і наглої смерті.

Що-день боротьба стає завзятійша, а робота трудніша і тисне вас залізна рука недолі. Минають місяці, минають літа і ви знову приходите сюди і знову я стаю тут і промовляю до вас, і довідуюсь від вас, що з вами зробила нужда і горе, чи не відкрила очей ваших кривда й насильство! Я буду чекати далі, бо нічого іншого зробити не можу. Нема такої пустині, куди-б я міг утекти, і блакитний небозвід не закриє мене, хоч-би я пройшов з одного краю землі на другий: скрізь я знайду ту саму кривду і визиск капіталу над працею. Я бачу, що всі найкращі й найчесніші заміри людей, всі мрії поетів і страждання мучеників — усе потолочено ногами і повернуто на службу і вжиток ненажерливих обєднаних драпіжників... Тому-то я не можу заспокоїтись і не можу мовчати, тому-то я зрікаюся власного щастя і вигод життя, не жалію здоровля і йду у світ, щоб кричати про все що, мучить мою душу!

Бідність і хвороби не примусять мене мовчати, погрози й насмішки не сплять мене, не сплять мене й тюрма!... Ніщо не примусить мене покинути мою проповідь, ніяка сила ні тут на землі, ні там — на небі, ні яка сила, ніяка влада: ні та, що була, ні тая, що є тепер, ні тая, що має бути! І коли не пощастить мені нині, я почну завтра; бо знаю, що я служу праці і коли всі ту правду зрозуміють і по ній чинитимуть, то впаде неправда і кривда! Все найтрудніше вже зроблено: вже насильники і грабіжники тремтять від страху, вже похвалки замовкли, вже облуду і шахрайство розкрито — ще тільки треба зрозуміти правду. Я сміливо

так кажу, бо мій голос — є голос мільйонів людей, які терплять усякі утиски і позбавлені всяких вигод життя. Я подаю голос за тих кого життя покривдило, хто не має спочинку, хто не має надії визволитись з віковичного ярма, для кого світ божий — тюрма, могила! Мій голос — є голос дитини, яка змалечку надриваєть ся у непосильній роботі на фабриці, падає від втоми і страждання і не має перед собою ніякого просвітку, окрім могили! Мій голос — є голос нещасної матері, яка тепер десь у вохких сутеренах або на холоднім горищі стогне й ридає знеможна важкою роботою, щоб здобути своїм дітям шматок черствого хліба і не дати їм померти з голоду! Мій голос — за того злидаря безробітного, який у сю хвилину, обдертий і нужденний помірає з голоду, покидаючи дітей своїх на голодну смерть! Мій голос — за ту молоденьку дівчину, яка в отсю хвилину тиняєть ся по вулицях сього страшного міста знеможена і знесилена голодом і мусять вибирати одно з двох: або публичний дім, або дно озера!

Я подаю голос за всіх тих, що скрізь стогнуть у ярмітяжко працюючи і віддаючи своє життя на користь ненаситних мільонерів, за всіх, що гинуть у кайданах у темноті і прагнуть волі та світла!

Промовець на хвилину замовк. У залі було так тихо, як у могилі і кожний чув свій власний віддих. Потім усі враз загомоніли, висловлюючи своє співчуття. Юргіс сидів нерухомий, затопивши очі у промовця, а тіло його мимохіть тремтіло.

Втім промовець підняв руку і знову стало тихо.

Він казав далі: —

— Я звертаюсь до вас, робітників бо ви несете на собі всю вагу того лиха, про яке я казав, бо вас найбільше гнобить життя. Ви, тружені, порасте сю землю і не маєте на неї ніякого права; ви сієте, а інші люде жнуть вашу працю; ви робите, як робоча худоба, а дають вам за те тільки нужденний харч, як худобі. До вас я прийшов проповідувати про волю, бо знаю добре, чого вам треба: бо сам я був та-

гий робітник, як і ви, і жив таким життям, як ви. І ніхто краще за мене не знає вашого життя і ваших потреб. Я тиняв ся по вулицях, у лахмітті, у дюравих чоботях, я жив недогризками хліба, що збірив на смітниках, я ночував під ворітьми, у льохах, під вагонами, я клацав зубами з холоду і жив надіями на заробіток і на кращу долю і що-дня втрачав ті надії. Я знаю, як тяжко робочій людині здобути собі науку і знання, бо сам здобував їх дорогою ціною: недоїдав, недосипав, платив за науку здоровем своїм... Я прийшов до вас подати вам надію на волю, бо я певний у вас, бо знаю, яка сила у вас таїть ся.

Ми збудуємо нове царство: царство правди і праці.

Прийміть моє слово щирим серцем і нехай воно світить вам ясною зіркою у темряві, нехай показує шлях до щастя і кращої долі!

Робітники, товариші! Нехай полуда спаде з очей ваших, а кайдани з рук і ніг! Огляньте ся кругом себе: ви так довго жили у неволі, у невпинній тяжкій праці, що почуття ваші притупились і розум затуманив ся. Огляньте ся на той світ, де ви живете, і подивіть ся що там робить ся? Ви знаєте, що у той самий час, як ми тут сидимо, на безмежних ланах Манжурії стоять дві ворожі армії одна проти одної і мільйони людських істот, що не знають одна одної, готові кинутись і мордуватись, вбиватись, роздиратись, як хижі звірі. І се дієть ся у двадцятім столітті! Девятнадцять віків минуло вже з тої пори, як народив ся той, хто заповідав, щоб люде любились, як брати... Девятнадцять віків у церквах проповідували любов і згоду, поети співали про се, мудрі люде писали книжки, наука стежила за всім, що дієть ся на землі і на небі, а любови і мира на світі нема. І всі сили людського розуму напружують ся на те, щоб вишукати ще кращих способів для душоубства, для того щоб живі людські істоти перетворить у шматки окрівавленого мяса. І все се робить ся для зиску, на користь ненаситних капіталістів!

А хіба у нас, у великім місті Чикаго, не те саме робить ся що дня, що й у далекій Манжурії, тільки в иншій формі?

Десятки тисяч жінок і дівчат повинні йти у брудні нетри публичних домів і продавати своє тіло, щоб не вмерти з голоду. А ті людські нещасні істоти — се-ж наші жінки, наші сестри, дочки, — всі вони вийшли не з капіталістів, а з-посеред робочого люду! А десятки тисяч чоловіків, що були чесними робітниками, в отсю ніч тиняють ся по вулицях голодні, без притулку, жебручи на шматок хліба та на ночліг і здрігають ся від страху, що наближають ся холоди, і вони замерзнуть без захисту, серед вулиці. Тут сотні тисяч матерів надривають останні сили над роботою, щоб нагодувати своїх дітей; тут безліч старих, німічних робітників благають у Бога смерти, щоб настав уже край їх злидням і мукам. І всі ті мільйони людей, мов у тяжкій неволі, працюють тяжко весь вік з дня на день, або прагнуть тої тяжкої роботи, щоб здобути той нужденний шматок хліба і не загинути з голоду.

А подивіть ся на другий бік. Тисячи, а може й десятки тисяч людей живуть з тої праці і нужди, а самі нічого не роблять, тільки приказують і орудують мільйонами тих невольників. Вони живуть у палацах, купають ся у розкошах, догожають усім своїм примхам, які тільки можна собі уявити. Мільйони долярів витрачають вони на свої розкішні палаци, на автомобілі, яхти, на всі свої забавки й цацьки, на ті дорогоцінні камінці, якими вони прикрашають своє тіло. Вони витрачають мільйони на свої розкоші і не дбають про те, що се надмірна праця, сльози і кривавий піт мільйонів їх братів, тільки бідних і зневолених. Золото тече до них, як вода у море, річками, струмочками й криничками. Фармер-хлібороб копає землю, шахтар риєть ся під землею, робітники на преріжних фабриках роблять кожний своє діло, вчені люде працюють над наукою — а наслідки роботи їх усіх збирають капіталісти на свою потребу і вжиток і все держать у своїх руках, до своїх послуг. Вони купили і власть урядову і вона їх обороняє збройною силою, забезпечує їх пануванне!

Невже-ж серед вас, робочі люде, знайдець ся хоч один, хто повірив-би, що такий лад повинен стояти до віку і до-

віку сотні мільйонів робочого люду повинні тяжко працювати у ярмі, у нужді, на користь скількох тисяч дармоїдів-неробів? А коли такий неправий лад не може стояти до-віку, то яка-ж сила може його перемінити? Може ви думаєте, що ваші пани доброю волею зрідуть ся свого добра і вигод і залюбки дадуть вам волю? Може ви думаєте, що вони будуть обороняти ваші домагання і піддержувати вас у боротьбі за кращу долю? Позаводять для робочого люду школи вищі й нижчі, щоб просвітити їх світлом науки? Ні, товариші! Ви самі повинні вибороти собі право на людське й людяне життя, самі повинні боротись за волю, а всі багаті і ті, що власть держать, будуть чинити вам всі можливі перешкоди і проти вас виставлять тюрми, нагайки і кулі. Проти вас гнобителі ваші виставлять навіть і слово боже, яким будуть орудувати на їх користь сліпі або підкуплені проповідники його.

А що-ж ви, робітники, можете поставити проти їх сили? Ви можете зібрати гроші, урвавши їх від голодного шлунку, можете здобувати собі науку і освіту, уриваючи хвилинки від сну і спочинку і могутню надію, яка не вмерла у темних підвалах. А в сам перед — поставте єднане всього робочого люду. В єднаню ваша сила, велика сила, якої ніщо не може зламати. Ся сила вже прокидаєть ся, підіймаєть ся, росковує пута й кайдани і гучний голос єднаного робочого люду вже починає лунати по цілому світі.

Голос промовця затремтів і замовк. Він блідий і схвилований, витягнувши руки вперед, стояв на підмостках, а слухачам здавалось, що він підняв ся по-над землю. Слухачі також повставали всі, витаючи його голосними криками співчуття, стискали один одному руки, сміялись і раділи. Настрій усіх був дуже високо піднятий.

І Юргіє з іншими кричав, що-сили було, кричав, бо инакше не вмів виявити того почуття, що обхопило його і здержати себе не міг. Слова промовця розбудили його душу, розбудили якусь незвичайну силу, яка там таїлась, спала. Після всіх страшенних мук, які він досі витерпів, лишилась з ним одна найгірша мука: він утратив усяку надію

і одчай пригнітив його душу, так пригнітив, що Юргіс перестав бути людиною і перестав сам себе поважати. А тепер він знову почув себе людиною, здатною на добрі вчинки, почув у собі надзвичайну силу і знову воскресла в йому надія. Він сам неначе воскрес, неначе знову на світ народився. Пророк питає: “Хто убивець: чи той, хто вбиває тіло, чи той хто вбиває душу?” Ото-ж Юргіса було вбито, він був мертвий, бо душа його була вмерла. А тепер він воскрес. Йому здалося, що чорні хмари розвіялись і над ним знову засяяло ясне блакитне небо. І підняв він до того ясного неба свої руки зо стиснутими кулаками, очі його блищали, кров швидче побігла по жилах, обличчя його почервоніло і він кричав, кричав, як божевільний, як реве дикий звір, що вирвав ся з клітки і почув волю. І кричав він доти, аж охрип; тоді він тільки шепотів, дивлячись у-гору: “Боже! Боже! Боже!”

XXIX.

Промовець зійшов з підмосток. Юргіс зрозумів, що промова його вже скінчилась. Слухачі гучними оплесками дякували за промову.

Втім почув ся спів і всі слухачі підхопили його й заспівали. Спів якийсь дивний; Юргіс його досі ніколи не чув і слів не міг розібрати. Се була робітничка марсельєза. І та пісня захоплювала душу. Юргіс тремтів увесь, сидів, мов зачарований і в душі його творилось якесь невідоме чудо. Він був щасливий, він розумів, що тепер він уже не раб, а вільна людина. І весь світ здавав ся йому тепер инший. Він зрозумів тепер, що не дурно він стільки лиха натерпів ся: се дало йому тепер нову силу до боротьби. І, ставши тепер новою людиною, знайшовши знов мету для життя, він бажав собі роботи, нової роботи, для якої він залюбки віддав-би всі свої сили, навіть своє жите. Тепер він знайшов людей, які подадуть йому руку; з ними він піде добувати для робітничого люду правди і волі.

Слухачі помаленьку заспокоїлись. На підмостки виступив голова мітінга і тоненьким неясним голосом сказав,

скільки коштувало уряджене того зібрання; мають збирати у слухачів гроші, що з них лишиться, те піде у касу на страйки.

Юргіс не мав ні одного цента і се питанє було йому, значить, байдуже. Він дивив ся на промовця, який сидів тепер збоку, підперши голову рукою; на обличчі його видно було страшенну втому. Згодом він встав і знову вийшов на підмостки, а голова мітінга оповістив, що він буде відповідати на питанє, які може схочуть задати йому слухачі. Одна жінка встала і спитала його щось про Толстого. Ніколи зроду не чув Юргіс за Толстого і се його зовсім не цікавило. Хіба тепер можна вважати на такі дрібниці? думав він. Тепер треба діло робити, а не гаяти час на пусті розмови. Треба інших людей знайомити з новими думками, треба ширити ті думки і лагодити ся, єднати сили до боротьби.

Юргіс такий був радий і щасливий, що хотів ухопити руку своєї сусідки і поцілувати її, хотів обняти свого сусіду, що сидів праворуч, але згадав собі, що він такий брудний, обдертий... Він пригадав собі, що доведеть ся йому ночувати на вулиці.

Зібранє вже починало розходитись і Юргіс не знав, куди йому подітись. Він був зовсім забув, що доведеть ся йти звідсіля: йому здавалось, що всі тут його брати і друзі. А тепер треба йти і все, що чув і бачив — щезне на-віки.

Так сумуючи він сидів на стільці, а народ виходив і виходив. Нарешті мусів і він встати тай йти. Він приглядався до людей, думаючи побачити хоч одно знайоме обличчє, але такого не було.

Вже підійшов він до дверей, вже потягнуло на нього холодом з улиці. І знов одчай з новою силою обняв його душу.

Коли-б він міг хоч довідатись, як зветь ся той промовець, де він живе, — він пішов-би до нього просити поради, підмоги; така людина напевне не відвернеть ся від його, бо сама витерпіла всі лиха і злидні босяцького життя.

Юргіс повернув назад, пройшов проміж рядків порож-

ніх стільців і дійшов до підмоствів. Промовця вже там не було; але збоку були видчинені двері, якими входили і виходили люде, а сторожі ніякої не було. Юргіс наважився і пішов туди. За дверима була кімната, а в ній повно людей. Ніхто не звернув уваги на Юргіса і в одному кутку він побачив того, кого шукав. Промовець, блідий і виснажений, сидів на креселку, згорнувши свої худі і бліді руки похиливши голову і закривши очі. Якийсь високий чоловік у брилі стояв коло нього, здержуючи людей, що тиснулись сюди.

— Відступіть ся трошки, — просив він. Хіба ви не бачите, як виснажився і змучився наш друг?

Юргіс постояв трошки, вагаючись. Промовець підвів голову, подивився на Юргіса і тихо сказав щось одному з людей, що стояли коло нього. Очима він, здавалось, питав Юргіса, чого йому треба?

Юргіс підступив ближче.

— Я хотів вам подякувати, добродію, — почав він не сміливо і ледве вимовляючи слова. Я не міг вийти, не сказавши вам, який я щасливий, що слухав вас. Я... я нічого досі не знав про се...

Високий чоловік у брилі, що був відійшов на хвилину, вернув ся.

— Наш друг дуже втомлений, — сказав він Юргісови; він не може тепер говорити з кожним.

— Почекай, — сказав промовець, зробивши знак, рукою. Він щось хоче сказати мені. — І повернувшись до Юргіса, він подивився йому в очі.

— Ви хочете ближче познакомитись з соціалізмом? — спитав він.

— Я... я... забубонів Юргіс. Хіба-ж се соціалізм? А я того не знав. Ой, як жаль, що я не міг познакомитись з вами раніше! Я міг-би вам допомогти. Я так багато лиха витерпів!...

— Де ви живете? — спитав той.

— Я не маю квартири — сказав Юргіс. Я безробітний.

— Ви чужинець тут, еге?

— Еге: я з Литви, добродію.

Промовець задумався на хвилинку, а потім, звернувшись до свого друга, сказав: —

— Вальтер, хто там з наших лишився? Чи Остринський тут? Та він Поляк...

— Остринський знає литовську мову, — озвався той.

— Ото й добре! Підіть, будь ласка, подивіть, чи тут Остринський? Чи не пішов уже?

Високий чоловік вийшов, а промовець знову подивився на Юргіса.

Чорні очі його глибоко позанадали; на обличчі видно було добрість і розум.

— Ви мені вибачте, товаришу: я дуже втомився. Цілий місяць мені доводиться говорити що-вечора. Але я вас познайомлю з товаришем, який вам допоможе так само, як і я.

Високий чоловік незабаром вернув і привів з собою якогось чоловіка, якого він назвав Юргісови: "товариш" Остринський. Він був невеличкий на зріст, ледве по плече Юргісови, сухий і штикульгав на одну ногу. Він був у чорному старому сурдуті, що вже добре витерся і вилиняв на швах; мабуть його боліли очі, бо він був у зеленкавих окулярах і дуже кумедний мав вигляд у них. Він щиро стиснув Юргісови руку і промовив до нього литовською мовою і Юргіс одразу почував до нього велику прихильність.

— Ви хочете ближче познайомитися з соціалізмом? — сказав він. Добре, ходім зо мною, та дорогою побалакаєм.

Юргіс простився з промовцем і вони пішли. Остринський спитав Юргіса, де він живе, бо думав піти з ним дорогою до його дому. Юргіс мусів коротко розказати йому про своє сумне життя в Америці, про те, що сталося з ним на різницях, про нещасну долю сім'ї і про те, як він став злоцюгою.

Вислухавши Юргіса, Остринський знов стиснув йому приязно руку і сказав: —

— Добру школу життя мали ви, товаришу! Ми зробимо з вас борця!

Потім Остринський розказав Юргісови про своє вла-

ене житє. Він сказав, що запросив-би Юргіса до себе ночувати, але у нього тільки дві кімнатки і кухня і нема лишньої постелі; він охоче віддав-би йому свою власну постіль, але тепер у нього слаба жінка. Але потім, довідавшись, що Юргісови доведеть ся спати десь на вулиці, він предложив йому переночувати в кухні, на землі. На се Юргіс з великою радістю пристав.

— А завтра ми може знайдемо що-небудь краще, — додав Остринський. Ми не попустимо, щоб товариш пропадав з голоду та холоду.

Квартира Остринського була у кварталі Гетто. Коли вони ввійшли — кричала мала дитина і Остринський поспішив зачинити двері, що вели у спальню. Він розказав, що у нього троє дітей, найменше недавно народилось. Він виніс два стільці і перепросив Юргіса, що приймає його в кухні, але пора вже була пізна і сімя вже спала.

Половину кухні займив великий стіл, на якому було наложено багато одежи. Остринський розказав гостеви, що він кравець і спеціально шиє штани. Він приносить роботу до дому і працює з жінкою. Тим тільки вони й живуть і чимраз їм стає труднїйше, бо болять його очі, де-далі-то гірше. Що з ними буде, як він далі зовсім не зможе шити — він боїть ся й думати. Грошей вони не зберегли собі ніяких, бо того заробітку ледве стає їм на прожиток, хоч і працює він від дванадцяти до чотирнадцяти годин у день. Для такої кравецької роботи не треба багато хисту: кожний може швидко навчитись і через те заробіток стає чим-раз менший і менший і платня падає через ту конкуренцію між робітниками.

А що Юргіс хоче знати, що таке соціалїзм, то найкраще почати розмову з сього прикладу.

Робітники цілком залежать від роботи, яка дає їм змогу жити з дня на день. Сеї роботи вони шукають, видерають її один в одного; щоб добути роботу, кожний мусить обрати за неї дешевше і збиває ціну иншим. Се називаєть ся конкуренція і, значить, через тую конкуренцію всі робіт-

ники мусять брати таку платню, яку бере найдешевший з них.

Таким чином робітники борються з бідністю та голодом і самі з собою. Конкуренція є скрізь, при всякій роботі на ремеслі, де люди продають свою працю. З конкуренції робітників користують ся ті люде, що дають роботу, — експлуататори, — бо що дешевша буде платня за роботу, то більший їм буде зиск. Отже роботодавці дуже радіють, коли між робітниками починаєть ся конкуренція і всякими способами піддержують її. Ввесь рід людський ділить ся на дві частини і між ними лежить велике провалле: капіталісти, що живуть щасливо і роскішно — і пролетарії, які живуть у злиднях і сковані невидимими кайданами. Капіталістів небагато, а пролетаріїв — сотні мільонів. Пролетарії робітники несвідомі, темні і безпомочні і залежать від ласки експлуататорів, доки не з'організують ся, себ-то не об'єднають ся у спілки і не зрозуміють своїх спільних, “класових” потреб. Сей рух іде помалу, з болем, але невпинно, як та крига снігова, що з гори сунеть ся і ніколи не спинить ся й назад не піде. Кожний соціаліст має свій найчасті в тому рухови, кожний соціаліст живе у тій надії, що настане щасливий час, коли робочі люде підуть на вибори, заберуть державну владу в свої руки і настане тоді край приватній властности на справу робітничу. Хоч-би яка була бідна робоча людина, хоч-би як важко їй жило ся, але ніколи вона не буде почувати себе нещасною, коли має надію на ту кращу будущину; навіть коли робітник сам не доживе до тих щасливих днів, то має він надію, що доживуть його діти. І та майбутня, сподівана перемога соціалізму додає йому сили у боротьбі.

Тут, наприклад, у Чикаго робітницький рух хутко посуваєть ся вперед. Чикаго є осередок промислу і ніде робітничі спілки не мають такої сили, як тут; одначе ті робітничі спілки й організації дають ще мало користи робітникам, бо фабриканти також об'єднались у спілки проти робітників і опріче того багато шкодять робітникам ті робітники, які ще не пристали до соціалізму.

Остринський розказав Юргісови про організацію соціалістичної партії і яким способом вона об'єднує пролетаріят. У кожному великому місті є відділи партії. Ті відділи дуже швидко заводять ся і розростають ся і організують ся у робочі спілки навіть по маленьких містечках. Відділи бувають різні: є що по шість робітників, є й по тисячі і тепер усіх відділів є півтори тисячі. У всіх тих відділах об'єднано до двадцяти п'яти тисяч робітників і всі вони платять внески у центральну касу робочих спілок "Local-Cook Country", яка поміщаєть ся у Чикаго. Ся центральна організація має вісім відділів і заправляє виборчою компанією, на яку витрачає скільки тисяч доларів. Вона-ж видає тижневу газету англійською, чеською та німецькою мовою; опріче того у Чикаго видаєть ся що-місячний журнал і що-року з півтора мільйони книжок та відозв. Сей рух робітничий так хутко поширив ся тільки за останніх скільки літ. Коли Остринський у-перше приїхав у Чикаго, тут не було ще нічого сенько.

Остринський — Поляк; йому вже під п'ятдесят літ. Він родом з польського Шлезка, де німецький уряд дуже гнобить і кривдить Поляків. Остринський пристав до робітничого руху соціалістичного ще у початку семидесятих років, коли Бісмарк, завоювавши Францію, повернув усю свою страшну політику "крови й заліза" на "інтернаціональний" робочий рух. Остринський двічі сидів у тюрмі; але тоді він був ще молодий і тюрма його зовсім не страхала, а ще більше завзяття додавала до боротьби.

Коли соціалізм забрав уже велику силу у Німеччині, Остринський переїхав в Америку — і почав тут свою політичну роботу. В Америці у першу пору кенкували з його соціалізму, бо-ж в Америці всі люде вільні, — говорили йому.

— А хіба політична воля хоч трошечки полехчусь економічну неволю? — питав Остринський.

Маленький кравець сидів трошки згорбившись на стільці, заклавши ногу на ногу і говорив пошепки, щоб не розбудити жінку і дітей, які спали у сусідній кімнаті. Сей ма-

ленький чоловік здивував Юргіса не менше, як промовець на зібранню. Остринський був бідний, тільки-тільки що голоду не тернів і здавало ся, що він дуже нещасний; а проте — як багато він знав, які гарні були його мрії, як він багато працював для партії, для загального добра робітників! І таких, як він — тисячі, і всі вони робітники! І весь той дивний механізм робочого поступу збудував ся такими “товаришами-робітниками”, як Остринський та промовець на зібранню, для щастя і добра самих таки робітників. Юргісови аж не вірилось якось, що все се можливе і колись здійснить ся, — таке воно було чудово гарне!

— Так завжди буває, мовив Остринський. Коли хто у-перше познайомить ся з соціалізмом, то йому неначе всі думки перевертають ся в голові і він ніяк не може зрозуміти, чому всі люди не думають так само і здаєть ся йому, що він в один тиждень поверне всіх людей на соціалізм. Тільки через де-який час він охолоне і починає розуміти, що се дуже трудна річ і тоді він дуже радіє, коли знайде собі хоч скількох товаришів на підмогу.

Тепер на Юргіса саме находить той запал до ширення соціалістичних думок і він може дуже добре використати свою охоту, бо як-раз настає час виборів президента і всі люди цікавлять ся політикою. Слухачів у Юргіса буде донить.

Остринський обіцяв взяти його на найближче зібранє членів свого відділу, познайомити його з товаришами і тоді Юргіс зможе вступити у партію. Членська вкладка дуже маленька: пять центів у тиждень; але хто не має роботи і не може платити навіть такої вкладки, той не платить нічого. Соціалістична партія цілком демократична: нема в ній ніяких начальників і всі члени рівноправні. Кожний соціаліст голосує за всякий закон, який буде на користь робітникам, яка-б партія не подала той закон, але ніколи не забуває, що всі сі полехкості робочому рухови, які-б вони не були великі, нічого не значить, рівняючи їх з високою метою — організації робочого люду для революції.

Що до соціалістів в Америці, то число прихильників

соціалістичної партії що два роки подвоюєть ся і коли справа буде йти так само й далі, то у р. 1912 вони вже матимуть рішучу перевагу на виборах, — хоча, звичайно, не все так дієть ся, як думаєть ся.

Соціалістичні організації єуть у всіх цивілізованих країнах; се — міжнародна партія, найчисленніша за всі інші партії на світі. До неї належить на цілому світі тридцять мільонів людей і вони мають вісім мільонів виборців. Недавно в Японії почала виходить перша соціалістична газета, недавно в Аргентинському парламенті зявились перші депутати-соціалісти. У Франції, Італії та Австрії соціалісти настановляють вже міністрів з своєї партії; у Німеччині, де соціалістична партія має більше третини виборів, всі інші партії і державний уряд обєднались, щоб перемогти їх. Але се їм не допоможе і соціалізмowi не пошкодить, — додав Остринський. Соціалістичний рух є рух всесвітній, се є спілка всього трудящого люду для боротьби за волю і братерство. Соціалізм є нова віра, або-ж краще сказати: здійсненє старої віри, бо соціалісти хочуть провести у жите ту науку, яку дав Христос.

До пізньої пори, геть за північ. Юргіс слухав свого нового знайомого; все, що він йому говорив, було таке дивне, таке надзвичайне! Чотири довгі роки Юргіс блукав мов у диких темних нетрях і ось тепер якась невидима рука взяла його і вивела на високу гору і він далеко й широко оглянув увесь світ. З тої гори він неначе побачив ті стежки, якими блудив, ті трясовини, в яких був загруз, ті барлоги хижих звірів, з яких вони його напали.

Ось, наприклад, його жите на різницях. Остринський вияснив йому все чисто: фабриканти консервів, капіталісти, обєднались у велику спілку, “мясний трест” і таким чином стиснули у жмені всіх своїх робітників; і уряд державний тягнув за ними, і закони для них перемінялись і їм було віддано на поталу весь народ. Юргіс пригадав собі тепер, як він у-перше, з Шедвілою, прийшов на різниці, як він стояв і дивив ся на тих свиней, що їх чепляють до колеса і колять одну за одною; йому тоді се видало ся таке дике й

жорстоке і він так радів, вертаючись з різниць, що він не свиня і що не чекає його така сама доля. А тепер він зрозумів, що його доля не краща за долю свині, бо свиню вбивають відразу, а робітників — помаленьку, цілими роками і для фабрикантів що людина, що свиня — все одно; вони хочуть витягнути зо свині весь зиск, який тільки можна і так само вони поводять ся і з робітниками, і з публікою; їм байдуже, що собі думає свиня під тими лютими муками і перед смертю, що їй завдають і так само байдуже їм до того, що собі думають робітники і покущі мяса та консервів. На всіх їх фабриканти дивлять ся тільки, як на джерело доходів. Всі фабриканти такі самі, але найгірші все-ж таки фабриканти консервів, бо їх діло найбільше жорстоке: для зиску вони вбивають товар, і для зиску нехтують здоров'ям, а може й життям мільйонів людей.

Остринський сказав, що коли Юргіс перечитає соціалістичну літературу, то він ще ясніше зрозуміє, яку велику силу і вагу має той “мясний трест”; він зрозуміє тоді що се є страховище, яке без жалю все пожирає тисячами ротів, се є страховище, яке все толочить тисячами копитів; у “мясному тресті” капіталізм втілює ся мясом і кров'ю худоби й людей.

І по житейському морю капіталізм пливе, як той розбійницький корабель з чорним прапором і обявляє війну поступови і просвіті. Підкупність та роспушта — його зброя. У Чикаго, наприклад, мійська самоуправа є не що инше, як одна з контор капіталістів. Вони отверто і прилюдно крадуть тисячі мільйонів відер води з мійських водопроводів, вони примушують суддів карати страйкарів, — вони забороняють мійському голові проводити закони, які їм не любі або не користні. Вони мають силу і в столиці держави і можуть гальмувати санітарний догляд за різницями та консервними фабриками і фальшують та підробляють державні справоздання, вони раз-у-раз міняють закони так, як їм вигідно, а коли в газетах або в книжках розкривали і виносили на світ їх шахрайства, вони скуповували ті видання, палили їх; коли хто з чиновників не слу-

хав їх, його зараз переводили в инше місце. “Мясний трест” руйнує і нищить усі підприємства, які стоять йому на перешкоді; він підриває скотарство, бо назначає такі малі ціни за худобу, що фермерам і селянам нема ніякої вигоди розводити худобу; і навіть де-які штати, що жили сливе одним скотарством, мусяли покинути се діло.

Маленьким різникам або консервщикам вони ніяк не дають істнувати. Вони поділили всю країну на округи і настановляють там ціни на мясо, які хочуть; їм належать усі вагони-холодильники на залізницях і вони деруть страшенні ціни за перевозку інших харчових товарів: птиці, яєць, овочів, фруктів. Їх великі, мільйонні прибутки дали їм змогу забрати силу над різними іншими підприємствами: залізниця і пароплави, газове та електричне світло, гарбарні, торгівля зерном — все в їх руках. Багато інших підприємств, злякавшись такої сили, пробували різними способами перемогти її, але нічого не могли вдіяти. Один тільки соціалізм, коли просвітить народ, обєднає його, коли робочі люде заберуть у свої руки всі знаряддя промислу, — зможе перемогти ті силки капіталістів, той “мясний трест”, і тоді увесь промисел піде на користь і добро всього народу, а не в руки купки обєднаних грабіжників.

Було вже дуже пізно, коли Юргіс уклав ся спати на долівці в кухні Остринського. Але ще з годину не міг він заснути, бо снували йому в голові радісні думки і мрії про той щасливий час, коли робітники обєднують ся і заберуть у свої руки і різниця, і консервні фабрики...

XXX.

Юргіс поспідав з Остринським та з його сімєю і потім пішов до Елізбети.

Вийшовши до неї він недовгий час почував себе ніяково. Замість того, що він надумав був попереднього вечора говорити їй, він почав розказувати їй про соціалізм та революцію.

У перший час Елізбета подумала, чи не збожевілів він. Але коли нарешті вона перевірилась, що він при своєму

розумі — коли тільки не займати політики — вона заспокоїлась і перестала думати про се.

Юргіс дивувався, що стара нічого не пам'ять у соціалізмі. Її душа вже так була затерпила і зачерствіла від повсякчасного лиха і злиднів, що вже ніщо не могло її цікавити; жите їй було ніщо інше, як віковичне шукане хліба і вона була спокійна тільки тоді, коли було що їсти та пити. Єдине, що могло зацікавити її у тих нових думках, які так захопили її зятя була та надія, що може той соціалізм допоможе йому знайти роботу і дати яку-небудь підмогу сім'ї. А по-за всім тим вона готова була слухати все, що він їй буде плести. На диво була розумна та маленька жінка Елізбета! У пів-години вона зрозуміла всю програму соціалізму, згоджувалась з поглядами Юргіса, готова навіть була прийняти сама участь у партійній роботі, тільки одного ніяк не хотіла: платити членські вкладки у партійну касу. Вона ладна була навіть ходити вечорами на зібрання, — що се їй могло вадити? Вона сиділа-б там і думала, що завтра буде на обід.

Цілий тиждень після того, як Юргіс познайомився з соціалізмом, він ходив і шукав роботи. Нарешті йому пощастило. Одного дня він проходив коло невеличкого заїзду, яких було багато у тому кварталі. Він зайшов туди і побачив у сінях якогось чоловіка. Він подумав, що се має бути господар, підійшов до нього і спитав, чи нема якої роботи?

— А що ви можете робити? — спитав той.

— Все, добродію, — поспішив сказати Юргіс і додав: я довго був без роботи; я — чесний, дужий і роботязний.

Господар уважно подивився на нього.

— Ви пете?

— Ні, пане, — запевнив Юргіс.

— Добре. У мене є служба, але він запиває. Я разів скільки вмовляв його, але нічого воно не допомагає. Докучило вже мені. Як хочете — ставайте на його місце.

— Добре, пане.

— Робота тяжка. Ви повинні мити підлоги, посуду чи-

стити й світити лампи та ще всяку иншу роботу справляти, яку загадають.

— Добре. Постараюся все робити, як треба.

— Ну, то й добре. Я буду платити вам тридцять доларів у місяць на моїх харчах і ви можете почати роботу хоч і зараз, коли хочете. Ось, здійміть одержу з того чоловіка, — і він показав на якогось чоловіка, що саме тоді зайшов.

І Юргіс зараз став на роботу і проробив так до пізньої ночі. Потім він пішов до дому і розказав Елізбеті, а від неї, дарма, що було вже дуже пізно, побіг до Остринського розказати йому про свою радість. Тут його чекала ще одна несподіванка. Коли він розказав, де той заїзд, Остринський перебив його і спитав: —

— Та чи не Хіндес се?

— Еге, Хіндес, — сказав Юргіс. Так зветься господар.

— Ну, то ви трапили до найкращого господаря на весь Чікаго, — сказав Остринський. Він є один з організаторів нашої партії, а надто він один з найкращих наших промовців.

Коли на другий день вранці Юргіс прийшов до свого господаря, то сказав йому, що він також соціаліст.

Господар вхопив його за руку і міцно стиснув її.

— Як се добре! — зрадів він. Я ніяк не міг заснути; всю ніч мучила мене совість, що я віддалив з місця доброго соціаліста!

І з тої пори господар почав звати його: “товариш Юргіс” і вимогав, щоб той також називав його: “товариш Хінде”.

“Томі Хінде”. — так звали його всі мешканці заїзду, був маленький, непосидючий чоловік, кремезний, з червоним здоровим обличчям, з сивими бакирами. Він був добрящої вдачі, жвавий, балакучий, палкий і міг говорити про соціалізм цілий день і цілу ніч. Був він надзвичайно дотепний і розумний промовець. Коли він починав говорити, всі

слухали його з великою увагою і промови його захоплювали всіх.

Томі Хінде почав своє робітницьке жите з челядництва у коваля, але потім покинув його і став салдатом у війську штатів. Там він у-перше зрозумів, що таке капіталізм: бо мав він негодящу рушницю і поганеньку бавовняну ковдру, з тих, що підрядчики постачали для війська під назвою вовняних. Рушницю розірвало в його руках під-час самої гарячої баталії і через те він не міг оборонити свого єдиного брата, якого в тій баталії було вбито, а під негодящого ковдрою він застудив ся і придбав собі роматизму.

І всякий раз, як під старість та на непогоду ламало йому ноги, він кривив ся і говорив: “Се капіталізм наробив мені, голубе мій, капіталізм!”

Він знав єдиний спосіб на всі лиха на світі і раяв його кождому. Щоб не стало ся з людиною: чи шкода яка, чи каліцтво при роботі, чи сварлива теща була, — Томі Хінде говорив завжди: —

— Знаєте, серце, що вам робити? Подавайте голос за соціалістів.

Коли війна скінчила ся, Томі Хінде поступив на громадську службу; але йому доводило ся раз-у-раз змагати ся й тяжко бороти ся з тими, хто крав. А змагатись з ними було трудно, бо їх була сила: мійська управа була в їх руках, залізні дороги вели з ними компанію і чесних людей обтісняли геть. Хінде, бачивши, що нічого тут не вдіє, покинув громадську службу, а що був зберіг собі трохи грошенят, то купив собі домок у Чікаго, завів заїзд і почав завзяту війну з капіталістами.

На всіх виборах він боров ся за реформи на користь робітників і голосував за всіх, хто обіцяв проводити ті реформи.

Нарешті після тридцяти літ такої боротьби він перевірив ся, що владу капіталістів, які захопили все у свої руки, ніякою силою не можна навести на користь робітничого люду, а треба її знищити. Се було р., 1896.

Він написав про се книжочку і хотів з'організувати свою власну партію, але якось випадком дійшла до його рук якась соціалістична книжочка і, прочитавши її, він побачив, що багато інших людей ще ранійше за нього додумались до того самого, що й він. І він пристав до соціалістичної партії — і отсе вже вісім літ він щиро працює і проводить у житє науку соціалізму.

Завжди і скрізь, де-б йому не довело ся бути: чи на зібраннях товариства тверезости, чи на засіданнях спілки власників заїздів та гостиниць, чи на бенкетах, чи на засіданнях біблійського брацтва — скрізь Томі Хінде проповідував і виясняв людям науку соціалізму. Через де-який час він, за-для проповіді соціалізму поїхав своїм коштом по всіх північних штатах Америки, разів скілька доходив до Нью-Йорку та Ороґону, потім він вернув ся у свій рідимий штат і заходив ся організувати по містечках відділи партії і нарешті на старість осїв у Чікаґо і проповідував уже тут, на місці соціалістичні думки.

Гостинниця Хіндса була дуже зручне місце для ширення соціалістичних думок; всі мешканці її були партійні люди, а хто не був соціалістом, як у-перше приїздив сюди, то виїздив уже, як член соціалістичної партії.

Звичайно вело ся так, що господар починав з ким-небудь розмову в сїнях; починалась спірка, до неї прислухались інші, далі підходили знов слухачі, збиралась ціла громадка і починав ся тоді маленький мітинг. І так бувало щовечора.

Коли Томі Хінде не бував дома, то замість його робив те саме конторщик, а коли й конторщика не бувало дома, то його заступав помішник конторщика, а пані Хінде сідала тоді у конторі і справлялась за конторщика.

Конторщик був давній приятель і товариш господаря. Він був людина високого зросту і мав вигляд степового фермера. Він таки й справді був фермер.

Літ пятьдесять тому його підманули купити участок землі у Канзасі поблизу залізниці і на сій покунці дуже об-

дурили. Спершу він був членом фермерської спілки, потім пристав до партії популістів. Нарешті, коли Томі Хінде познайомив його з дивною наукою соціалізму, він пристав до партії соціалістів, продав свою землю і переїхав на старість у Чикаго.

Звав ся він Амос Штревер. Опріче його у гостиниці був ще Генрі Адамс, помішник конторщика, блідий, кволий чоловік; він понав сюди з Масачусетсу. Він був родом з сімї перших переселенців, які втекли з Європи в Америку, п'ятучись від напасти за віру. Спочатку він був робітником на бавовняній фабриці в Масачусетсі. Потім сей промисл у Масачусетсі піднав і фабрики позакривались і довело ся Адамсови з сімєю довго бідувати. Він переселив ся у Південну Кароліну.

У Масачусетсі неписьменних серед народу було менше ніж 1%, а у Південній Кароліні неписьменних було більш, як 30%. Отже через ту темноту народню і несвідомість виборців, та ще через інші причини, у Кароліні були куди гірші закони і там на фабриках широко користувались дитячою працею. Тим-то бавовняний промисл у Кароліні йшов добре і задавив промисл Масачусетсу.

Того не знав Адамс, як переселяв ся у Кароліну; йому відомо було тільки, що там бавовняний промисл іде добре. А коли він перебрал ся туди, то побачив, що для того, щоб якось прожити, йому і сімї його доведеть ся працювати по 12 годин у добу, та й то се у-ночі: від шостої години вечора до шостої вранці. Щоб не пропасти з голоду, він мусів покортись, — але зараз таки почав організувати робітників у спілку, так само, як у Масачусетсі. За се його прогнали з фабрики; але він знайшов собі иншу роботу і робив своє діло далі.

Нарешті він таки з'організував страйк робітників, щоб добитись зменшення робітничого дня. Підчас страйку він зібрав мітінг на вулиці. Але на тому й скінчилась його діяльність у Південній Кароліні. У південних штатах за таку агітацію закон карав тюрмою. Адамса арештували, по-

вели у суд. А суддя був родич фабриканта і сам мав наї у тому промислі. То-ж, певна річ, не пожалів він Адамса.

Відсидівши у тюрмі, Адамс покинув те “пекельне кубло”, як він називав Кароліну, забрав сімю і помандрував на північ. У них не було грошей на залізницю, то й пішли вони пішки. На їх щасте се було як-раз у жнива і вони один день ішли, а другий день заробляли собі на хліб.

Так добилисьь бідолахи до Чікаґо. Там Адамс познайомив ся з соціялістами, записав ся у члени їх партії і пощастило йому знайти собі службу у Хіндса.

Адамс був трудящий, смирний, але промовець з його був кепський. За те він писав гарно; на його столику у конторі завжди була ціла купа його книжочок, а у соціялістичних газетах та відозвах читачі дуже цікавились його писаннями.

“Соціялістичний” заїзд Томі Хіндса мав завжди багато постояльців. Радикали залюбки слухали розмов господаря, а хто до них був неохочий, то мав проте всі вигоди, яких йому було треба.

Найбільше за останніх часів заїздило сюди скотарів та прасолів з західних штатів, що постачали товар на різниці. З тої пори, як “мясний трест” настановив свою таксу на товар, скотарям доводило ся иноді дуже скрутно: вони привозили товар у Чікаґо, платили за привіз по залізниці і муєіли иноді довго чекати росплати від власників різниць, сидячи без грошей. Отже вони муєіли вибрати дешеvu і вигідну гостиницю і не вважали на те, що там у сїнях раз-у-раз сидить агітатор і веде розмову про соціялізм. Ті люде були для Томі Хіндса найцікавійші; він збирав їх круг себе десятками і виясняв їм теорію соціялізму прикрашаючи її оповіданнями з дійсного життя. Не минуло й тижня, як він, довідавшись про всі лиха, яких зазнав Юргіс, почав викликати його до всякого нового гостя і знайомити.

— Ось дивіть ся, — казав він. Отсе людина, яка довго робила там, на тих пекельних різницях і знає все, що там дієть ся, до найменших дрібниць.

І Юргіс муєїв покидати свою роботу, яка-б вона не була у той час, а господар звертав ся до нього: —

— Товаришу Юргісе! Розкажіть отьому панови, що ви там бачили на різницях.

Спочатку се трохи бентежило Юргіса і з його треба було витягати слово по слову; але по маленьку він привик і потім уже оповідав про свої події й спостереження дуже цікаво і з запалом. Його господар тоді сїдав коло нього і піддавав йому охоти поглядом та киваючи головою. Коли Юргіс розповідав, як на різницях ріжуть слабій та покалічений товар, як подають колесом свиней на ножі, з чого там роблять ковбаси та консерви, як топлять лій та смалець, Томі Хінде плескав себе руками по колінах і говорив: —

— Ну, скажіть самі, Бога ради: чи можна такі речі видумати зо своєї власної голови? Га?

Потім він говорив далі і доводив, що тільки соціалісти мають способи, щоб обмежити і спинити сваволю Мясного Тресту. Коли йому на се відповідали, що вже вся країна обурена на ту сваволю, що у газетах пишуть і розкривають ті злочинства, що вже й уряд державний звернув на се увагу і починає робити де-які заходи, Томі Хінде казав їм: —

— Все воно так. Тільки не думайте, що все се робить ся через ті причини, про які ви думаєте. Невже-ж таки ви, вибачайте в тім слові, такі дурні, що думаєте, буцім-то уряд робить усе се з огляду на добро публіки, народу? Таж у нас є ще багато інших трестів, так само не дозволених законом і так само шкодливих, як Мясний Трест. А чому-ж проти них не роблять ніяких заходів? Є наприклад “вугляний” трест, що підіймає ціни на вугля і через те зімою мерзне вся біднота, або “залізний” трест, що підняв у-двоє ціну на залізо, навіть на ті цвяшки, що у вас у черевиках, або-ж “га-сний” трес, через який ви стараетесь не читати вечорами, щоб менше гасу йшло. Що-ж ви скажете на те, що і газети, і уряд нападають тільки на “мясний трест.

Коли хто-небудь з гостей говорив Хіндсови, що бувало

й на “гасний” трест газети багато писали, Томі Хінде, здвигнувши плечима, говорив: —

— Десять літ тому Генрі Лойд написав книжочку про Гасний Трест, про той Stanclart Oil Company — “Багатство проти загального добра”; але про сю книжочку хутко всі забули, а ви, мабуть, про неї й не чули. А тепер, коли двоє видавців хотіли у-друге видати ту книжку, що стало ся? Газети висміяли їх, у церквах їх проклинали, а уряд — уряд нічого не зробив. Тепер як-же ви думаєте: чого до Гасного Тресту ставлять ся инакше, а до Мясного — инакше?

Слухачі нічого не могли сказати на се і Томі Хінде мовив далі, радіючи, що починає відкривати очі людям.

— Коли-б ви були соціалістами, ви знали-б, що тепер Сполученими Штатами заправляє в дійсности Залізничий Трест; він забрав силу не тільки у тому штаті, де ви живете, але має вплив навіть на сенат Сполучених Штатів. Всі ті трести, про які я говорив, належать до Залізничного Тресту, окрім Мясного Тресту, який один тільки стоїть окремо. Мясний трест не боїть ся Залізничного і шкодить йому раз-у-раз' що дня, веде з ним завзяту роботу, бо має свої власні вагони. Отже публіка починає ремствувати, газети підіймають гармидер і домагають ся, щоб уряд ужив яких заходів проти Мясного Тресту і уряд починає вмішуватись у сю справу. А ви, бідні громадяне, дивитесь на се і радієте, і думаєте, що все се робить ся за-для вас! Ви і в гадку собі не берете, що сей гармидер є в дійсности остання, смертельна боротьба за владу у Сполучених Штатах Північної Америки двох великих трестів; і котрий з них переможе, той і буде потім тягнути з вас собі користь, як схоче!

Оттакий був той новий дім, де довело ся Юргісови жити й робити і закінчати свою освіту.

Юргісови було тут дуже багато роботи, але він робив її охоче і залюбки, бо дуже любив господаря і радий був догодити йому, як міг. Він дуже дбав за чистоту й порядок у гостиниці. А те, що у голові його раз-у-раз снували соція-

лістичні думки, — ані трошки не вадило роботі: Юргіс старанно чистив яку-небудь плювальницю або тер держальце коло сходів і у той час сперечав ся з уввленим у своїй голові супротивником.

Хоч і дуже він здержував ся; але доводилось іноді і вишити, дарма, що обіцяв він собі ніколи не пити.

Воно й не дивно: соціялісти не ангели які, а такі-ж самі люде, як і всі, тільки вони всіма силами старають ся вибитись з того багна, що затягнуло їх по саму шию, і була у них надія на кращу долю. Річ звичайна, що на де-яких із них полишили ся остатки того багна, з якого вони вибрались; і бували соціялісти, які й вишивали, і лаялись, і билась; єдина ріжниця між ними та іншими робітниками була та, що вони мали надію перед собою і була у них провідна, думка, за яку вони готові були боротись і страждати. Отже й Юргісови іноді здавало ся, що та краща доля десь дуже далеко, немов у тумані якімсь, і тягнуло його непереможно до чарки горілки або пляшки пива, а потім йшла друга, третя, — і на другий день вранці він устав з важкою головою, гірко кааяв ся і зарікав ся, що вже більше не буде пити.

“Погано, — думав він, — витрачати гроші на горілку та пиво у той час, коли робочий народ ходить у такій темроті і не знає як визволитись з недолі; за ті гроші, що я пропив, можна було купити скілька гарних книжочок і поширити таким способом серед народу гарні думки, які йому так потрібні”!

Юргіс дуже нетерпляче ставив ся до всякого, хто не хотів прийняти його нове євангеліє: такого він вважав мало не за ворога. Він познайомив ся з де-якими сусідами Елізбети, які заходили до неї, і старав ся зробити з них соціялістів; вони не дуже піддавались його намові і се його дуже сердило.

У соціялістичній науці йому все було ясно, як Божий день і він дивувався, що інші люде не можуть її зрозуміти.

— Осе, — говорив він, — всі багатства на світі, земля,

будинки, фабрики, шахти, залізниці, великі маґазини, — все се в руках небагатьох людей, що звать ся капіталісти, а всі інші люде мусять працювати на них за платню, як наймити! Всі здобутки народньої праці ідуть на те, щоб тільки ще більше зростало баґацтво капіталістів, щоб вони могли купатись у роскошах. Хіба-ж не ясно, як день Божий, що коли зменшать ся прибутки одних, то побільшать ся прибутки других; зменшать ся роскоші капіталістів то покращає добробут робітників! Се-ж так очевидно, як два та два — чотири. На їм-же і стоїть уся наука соціалізму. І є-ж такі люде, що того ніяк не зрозуміють, і думають, що не може бути на світі иншого порядку, як тепер! Вони га-жуть, що уряд не може взяти у свої руки порядкуванне господарством в державі і що воно мусить бути у приватних руках. Хіба-ж вони не бачать, що те приватне хазяйнуванне тільки збогачує одних, а пускає з торбами других? Хіба се по-людськи, по-розумному?

Або бувало знов инакше. Юргіс починав говорити про тих бідних людей, які мусять працювати ввесь свій вік у чадних і душних майстернях і ніколи не можуть зберегти собі на старість хоч трошки грошей; щодня виходять вони на роботу у шість годин вранці, а до дому вертають ся пізнім вечером такі втомлені, що не мають сили зняти з себе одежу і так і лягають спати не роздягаючись; вони роблять, як машина, не маючи ні спочинку, ні розваги і так життє їх тягнеть ся одноманітно десятки літ; вони не мають змоги вчити ся, не мають ніякого просвітку; а як настане хвороба або прийде старість і неміч, то опиняють ся вони на вулиці без притулку і пропадають з голоду та холоду. — І коли він після того починав говорити про соціалізм, йому де-хто відповідав на се: “мене не цікавить соціалізм; я індивідуаліст”. А инші говорили навіть, що соціалізм ще гірша неволя і що як він коли-небудь запанує на землі, то спинить ся всякий людський поступ.

Де-хто сміяв ся навіть з Юргіса, але тут не сміятись треба було, а плакати, що тих нещасних людей так пригно-

бив і придавив капіталізм, що вони навіть не вміють думати про свободу! А таких нещасних людей, таких злидарів — мільони!

І думав собі Юргіс: який-же се “індивідуалізм”, коли десятки тисяч людей робочих мусять покорятись одній людині, слухати її, цілком залежати від її ласки, заробляти для неї мільони долярів, будувати їй розкішні палаци, бібліотеки, — і яка-ж се “неволя” була-б, як-би робочі люде забрали у свої руки всі фабрики, все знарядде до промислу, самі собою порядкували-б, самі на себе заробляли-б, самі для себе будували-б дома, заводили бібліотеки!

Дуже боляче вражали Юргіса такі темні й несвідомі люде; він хвилював ся, злив ся, — але не було иншого способу, як помаленьку, ступінь за ступінем, грудка за грудкою розбирати ту величезну гору людської темноти й несвідомости. Не можна було покидати тих людей, бідних і незрячих, треба було здержувати свій запал і радіти, коли пощастило закинути у темні голови хоч одну яку світлу думку. Треба було раз-у раз придумувати нові відповіди на їх запитання, громадити нові факти, щоб збити ті забобони, а для того треба було й самому набиратись науки та освіти.

І Юргіс вчив ся, як тільки змога була. Він багато читав; завжди у кешені його була яка-небудь поступова книжочка і як тільки траплялась йому вільна хвилинка, він прочитував дві-три сторінки, а потім при роботі обдумував собі те, що прочитав. І газети він так само читав уривками, а як чого в них не міг зрозуміти, то роспитував конторщика або його помішника.

У Хіндса був опріче Юргіса ще один служка, маленький проворний Ірляндець, який знав багато де-чого такого, що цікавило Юргіса. І при роботі він раз-у-раз розказував Юргісови про географію Америки, про її історію, державний устрій, закони.

Також розказав він йому, що сам знав, про економічний устрій, про залізничні компанії, про трести, про капіталістів, про робітничі спілки, про страйки та про тих людей,

що їх улаштували. Іноді, як тільки була змога, Юргіс ходив вечорами на соціалістичні мітінги. А що тоді була саме предвиборча кампанія, то на ті мітінги, що бували дуже многолюдні, запрошено найвидатніших промовців. Вони говорили не про місцеві дрібні справи, а про загальне становище Сполучених Штатів і освітлювали його з різних боків. Юргіс тільки жалкував дуже, що ніяк не міг удержати в голові всі ті розумні думки і гарні слова, які промовці подавали своїм слухачам.

У соціалістичній партії був один чоловік, якого прозвали “Маленький Велетень”. Мабуть Бог, як творив його, багато витратив матеріялу на його велику і розумну голову і через те не вистарчило матеріялу на тіло, що вдалося маленьке і кволе. Але, коли той чоловік виходив на підмостки і починав говорити, то здавалося, що зараз повинні розсипатись усі мури капіталізму. Він написав дуже поважну соціалістичну енциклопедію, мало не таку грубу книгу, як сам. Був також молодий письменник, що приїхав з Каліфорнії. Він, як то кажуть, не з одної печи хліб їв: був і рибалкою, і за матроса служив, багато їздив і мандрував, сидів у тюрмі, довго жив в Уайд-чепельських нетрях Лондона, добував золото у Каліфорнії. Все, що він бачив і пережив, він описав у своїх творах, якими здобув собі великої слави. Але він не пишався тою славою і не покидав проповідувати бідним людям євангеліє правди.

Був там ще один, дуже цікавий чоловік, якого називали “соціаліст-мільонер”. Йому пощастило в життю і він справді був дуже багатий; але всі свої доходи він витрачав на видання соціалістичного місячника, який раз-у-раз конфіскував уряд. Був він людина спокійна, поважна, розумна і найменше можна було-б думати на нього, що він агітатор-соціаліст. Його мова була завжди проста, спокійна, нехитра і він ніяк не міг зрозуміти, чого се люде так хвилюють ся, коли говорять про найзвичайніші речі, про боротьбу з капіталізмом та інше таке.

— Се, — казав він, — звичайний економічний розви-

ток. Життя є боротьба за існування; хто дужчий, той перемагає слабшого, а його самого знов перемаже ще дужчий. Слабші, власне кажучи, повинні-б усі згинуть, але вони можуть вирятуватись, коли об'єднають ся в одно стадо, у громаду, і тоді вони матимуть більшу силу для боротьби за існування.

Одинока товарина пропаде у лісі, а череда не піддасть ся навіть дуже хижому драпіжникови.

Історія показує, що народ, коли став одноставно, завжди перемагав королів. Соціалістичний рух доводить, що маса робочого люду вже відчуває потребу об'єднатись, бо як не об'єднують ся, то пропадуть усі. Неминуче за тим повинна прийти й революція; але не треба думати, що се залежить від окремих, поодиноких людей: се є конечний і неминучий наслідок економічної боротьби, се є неминучий закон людського поступу.

Одного вечора був величезний мітинг і Юргісови довели ся побачити і почути двох найвидатніших промовців соціалістичної партії.

Десять літ тому у Чикаго був великий залізничний страйк. Застрайкувало півтора-ста тисяч служачих і робітників на залізниці. Від того страйку були дуже великі втрати і збитки залізничним компаніям і страйкарів перемагла тільки військова сила.

Президент Штатів послав військо, робітників побито, а провідців страйку арештовано і забрано в тюрму без усякого суду. Голова робітничої спілки вийшов з в'язниці хворий і знесилений, але у тюрмі він зробив ся соціалістом і отсе вже десять літ їздить по штатах і скрізь проповідує євангеліє правди і любови.

Високий і худий, з обличчям, на яким видно було страждання і боротьбу, він проймав геть до глибини серця слухачів своєю мовою; в голосі його чути було і стогін знесиленого робітника, і сльози бідної матери, і плач маленьких голодних дітей.

Під кінець промови він аж захрип, але слухачі сиділи дуже тихо і ловили кожне слово його мови.

На тому-ж зібранню хтось дав Юргісови листок, якого він досі ніколи не бачив. Він приніс його до дому, щоб прочитати при вільній хвилині і добре обміркувати. Се був “Голос Правди”.

Літ дванадцять тому один Колорадський перекупщик землі додумався сам до того, що нечесно відбирати у людей те, що їм потрібно і робити собі зиск з людського нещастя. Він покинув свою торгівлю і почав з великим запалом видавати соціалістичну тижневу газету. Через де-який час се газета так поширилась, що з неї виникло величезне видавництво. Що тижня йшов на видавництво цілий вагон паперу; для розсилки газети з редакційної контори, що була у маленькім конзасьькім містечку, незначено було окремі залізничні поїзди. Газетка була у чотири сторінки і коштувала один цент; постійних передплатників було чверть міліона і розсилали газету по цілій Америці, де тільки була почта.

“Голос Правди” видавав ся виключно для соціалістичної пропаганди: статі були дуже ядовиті й дотепні; події й новинки з життя капіталістів та робітників підбирались так зручно, що вже і того було-б досить, щоб відкривати очі “американській робочій худобі”. Подавалась, наприклад, звістка про брилянти якого-небудь богача, за які заплачено міліон; або про примхи якої великої пані, що побудувала окреме помешканє для свого пуделя і приставила до нього цілу юрбу челяди, — і поряд з тим стояла звістка про нещасну робітницю Марфу з Сан-Франціско, яка вмерла на вулиці з голоду, або про Джона Робінзона з Нью-Йорку, який тільки що виписав ся з лікарні і повісив ся, бо ніде не міг знайти роботи. “Голос Правди” вибирав такі звістки зі щоденних газет і друкував їх з особливими заголовками, щоб звернути увагу читача. Наприклад: “Крах трьох банків у Південній Дакоті. Пропали всі гроші, що зберегли собі робітники!” “Мер міста Санді-Крека втік, укравши

сто тисяч доларів громадських грошей. Отак орудує у нас старий капіталістичний лад"! "Президента Флоридської Машинної Компанії посажено у в'язницю за двоєженство. Він завзятий ворог соціалізму".

У газетах була велика сила власних кореспондентів, як кажуть — до тридцяти тисяч і подавали вони звістки з усіх країв Америки. За особливе старання кореспондентів видавець давав їм премії, дуже цінні, почавши від золотого годинника і кінчаючи яхтою або хутором у вісімдесять акрів землі.

Як бувала потреба, газета посилала своїх власних кореспондентів на місце, де стала ся яка-небудь важна подія. В осередку Телеграфного Треста було аж сорок кореспондентів "Голоса Правди"; вони подавали всяку звістку, яка була цікава для соціалістичного руху.

Як починалась виборча кампанія, газета друкувала особливі відозви. У тім листку, що дійшов до рук Юргіса, була відозва до робітників-страйкарів і надруковано було його мільон примірників і розіслано його по всіх великих промислових осередках. "Ви програли страйк. Що-ж вам треба робити далі?" — такий був заголовок того листка. Ся відозва була написана дуже талановито, з великим запалом. Двадцять тисяч її було послано на різниці та консервні фабрики і що вечора та що-неділі члени Пакінгтоунського відділу соціалістичної партії роздавали її робітникам на вулицях або розносили по домах. Робітники на різницях програли страйк і тому вони з великою охотою читали відозву і двадцяти тисяч примірників її ледве стало для всіх. Спочатку Юргіс не наслідкував ся показуватись на різницях; але довідавшись, що відозва має там великий успіх, він не видержав: що вечора він сів у трамвай і їздив на різниці, щоб ширити серед робітників науку соціалізму і таким чином відпокутувати свій гріх перед робітниками, який чинив він, будучи на службі у Майка Скелі.

Дивна переміна стала ся на різницях за той останній рік. Очі робітників відкрились; безмежна влада Майка

Скелі упала чим-раз більше, а на його місце ставала соціалістична партія.

У самім початку виборчої кампанії демократична партія почала впевняти робітників, що страйк вони програли через Негрів. Партія викликала собі на підмогу південно-Каролінського “шарлатана”, “гнійного сенатора”, як прозвали його робітники. Сей промовець скидав з себе сурдута, коли говорив до робітників, присягав ся, лаяв ся і кляв, як Німець. Демократична партія урядила мітінг з тим “сенатором”. Соціалісти постановили скористуватись з такої нагоди і прийшло їх на мітінг до тисячі чоловіка.

“Гнійному сенаторови” почали звідусіль задавати питання, дуже дотенні й ядовиті, і промучили його так більше години. Нарешті він впав у великий гнів, облаяв усіх і пішов собі, а кінець мітінгу соціалісти використували для своєї пропаганди.

Був і Юргіс там. Він страшенно хвилював ся, слухаючи “гнійного сенатора” і разів скільки поривав ся вискочити на підмостки і сказати свою промову.

“Сенатор” казав, що демократична партія ніколи не підкупає виборців, що се тільки републіканці пускають ся на такі нечемні способи. Юргіс уже не міг здержати себе і, спалахнувши, крикнув: —

— Се брехня! Се безсоромна брехня!

І почав він голосно і прилюдно говорити, що сю справу він знає краще, ніж хто инший, бо він сам, Юргіс, купував голоси виборців для демократів. Він казав се в очі “гнійному сенаторови” і так розпалив ся, що Гаррі Адаме з одним приятелем на превелику силу відтягнули його за руки і посадили на місце.

XXXI.

Юргіс, як тільки знайшов собі роботу, зараз пішов до Марії. Вона зійшла до нього вниз, у сїни; він стояв там коло дверей, з шапкою у руках, і сказав їй: —

— Я тепер знайшов собі роботу і ти можеш покинути се місце.

Але Марія відмовно похитала головою.

— Не маю я куди йти звідсіля, — сказала вона. Я вже ні на що не здатна. Що я тут була — того вже не можна втаїти. Де-які дівчата пробували покинути таке життя, але се даремна річ: їх завжди пізнавали. Тисячі приходять сюди і куди-б я не пішла, ранійше чи пізнійше хто-небудь з них зустріне мене. А надто — я-ж тепер ні до якої роботи не здатна, не можу, хоч-би й хотіла, бо я приймаю отруту, морфій. Що-ж ти будеш робити зо мною?

— Хіба-ж ти не можеш покинути той морфій? — спитав Юргіс.

— Ні, — відмовила вона; я ніколи вже не покину. Та що там про се говорити? Не варто. Не піду я звідсіля; тут, мабуть, помру. Тільки на се я й здала ся.

Все старанне Юргіса намовити Марію звело ся ні на що. Коли він сказав їй, що заборонить Елізбеті брати у неї гроші, вона байдужісенько сказала: —

— Ну що-ж! То все, що я заробляю, я буду витратити тут, тай край.

Очі її були на-пів закриті, обличчя почервоніло, нахмурилось. Юргіс помітив, що її бере вже нетерплячка, що він тут стоїть, і вона чекає, коли він собі піде геть. І він пішов — сумний, зажурившись.

Взагалі не мав щастя Юргіс у сімі. Елізбета дуже-часто і довго слабувала, діти були дуже роспущені й незвичайні через те, що ранійше довго волочились по вулицях Чикаго. Але він не зважав на се і жив з сімєю, бо все-ж таки вона хоч трошки нагадувала йому колишнє щастє. І коли вже ставало йому дуже важко на душі, він почерпав собі відваги у соціалістичнім руху і всі свої думки повертав у той бік.

І тепер його особисте щастє і добробут не так уже цікавили його, бо всю його істоту захопила думка про загальне громадське добро. Жив він дуже просто і нічого більше

собі не бажав: він був простий служка при гостинниці і думав прожити так до-віку; але тепер його життя стало немов повнійше, бо була в нім певна мета. Він багато де-чого навчив ся і ще було багато чого вчити ся.

Ніколи по-вік Юргіс не забуде одного вечора, коли по телефону Гаррі Адамса запросив до себе один його приятель і просив привести з собою і Юргіса. Вони пішли туди і застали там найвищих провідців соціалістичного руху.

Той приятель Адамса звав ся Фішер; він був Чикагський мільонер і все своє життя присвятив на те, щоб заводити робітничі оселі з дешевими, але здоровими і добрими квартирами. І сам він мав невеличкий домок у глухій робітничій кварталі.

Сам Фішер не належав до соціалістичної партії, але співчував їй. Він сказав по телефону Адамсови, що того вечора у його буде видавець одного грубого місячного журналу, що виходить у східніх штатах; він пише проти соціалістів, але в дійсності нічого про них не знає. Тому-то мільонер Фішер просив Адамса привести з собою і Юргіса.

Фішер жив у невеличкім двухповерховім домику, помальованім сивою фарбою і дуже непоказнім з-верха. Але в середині було дуже захистно і гарно.

Багато малюнків було розвішано по стінах, а по-під ними стояв ряд полиць з книгами; на все се світило лагідне електричне світло. На дворі було холодно, йшов дощ, а тут було тепло, у коминку палав привітно вогонь. У Фішера вже сиділо скілька гостей, коли прийшов Адамс з Юргісом. Юргіс дуже збентежив ся, побачивши серед гостей трьох жінок. Йому ніколи не доводилось ранійше бувати у такій компанії і він не знав, як то кажуть, на яку ногу ступити. Він стояв у дверях, міцно стискаючи в руках свою шапку, а коли знайомили з гостями, він кожному з них низенько вклонив ся, а потім заліз у темний куток, сів на стілець і не ворухив ся, тільки раз-у-раз витерав піт, що струмками збігав його з чола. Він дуже бояв ся, щоб не довело ся йому говорити.

Тут був і сам господар, молодий, здоровенної вроди чоловік, у фракці і білій крохмальній сорочці; у такій самій одежі був і письменник, блідий і слабкий; звав ся він Мейнард. Трохи віддала сиділа молода, худенька пані жінка господаря; коло неї трошки старша пані, власниця дитячого пансіону у робітничій кольонії і молода студентка, дуже вродлива дівчина, з поважним розумним обличчям. Вона тільки раз чи два озвала ся кількома словами за весь час, що Юргіс сидів там, і сиділа вона мовчки коло столу підперши голову руками і з великою увагою прислухалась до розмови. Було ще двоє людей; молодий Фішер, знайомивши з ними Юргіса, назвав одного з них Люкас, а другого — Шліман. Вони називали Адамса “товаришем” і з того Юргіс пізнав, що вони соціялісти.

Той, що звав ся Люкас, був дуже приємний з обличча, спокійної вдачі, невисокий на зріст і дуже скидав ся на священника. Він таки й справді був ранійше священником євангелійської церкви, але потім покинув священство і почав проповідувати нове євангеліє, соціялістичне. Він мандрував скрізь по країні, як давні апостоли, і зовсім не думав за свої потреби: люде годували його і зодягали, а він тільки ходив і проповідував скрізь; як не було залі або иншого помешкання, то проповідував на вулицях, на майданах.

Другий чоловік розмовляв з письменником Мейнардом, коли прийшов Адамс з Юргісом. Після привітання, господар попросив їх вести далі свою розмову.

Юргіса дуже зацікавила мова Шлімана і він сидів, мов зачарований: ніколи зроду він не чув ще такої гарної і розумної мови.

Микола Шліман був Швед. Високий, худий, з волохатими руками і кудлатою рудою бородою. У своїм ріднім краї він був професором університету, читав лекції з філософії до тої пори, доки не постановив собі, що таким чином він тільки міняє на гроші свої думки і свій час. Тоді він покинув університет, переїхав в Америку і тепер жив якраз у тім самім робітничім кварталі, де був дім Фішера, і

наймав собі тільки одну маленьку кімнатку у мезоніні. Там було дуже холодно, але се його ані трошки не турбувало. Шліман докладно вичислив, скільки і яких елементів треба їсти людині, щоб піддержати свої сили і таким чином витрачав на свій харч тільки одинадцять центів у день. Що року в-літку він покидав Чікаґо і мандрував собі по штатах пішки; як наставали жнива, він наймав ся на роботу і заробляв у день по пів-третя доляра і вертав ся до дому тільки тоді, коли заробляв сто двадцять п'ять долярів, себ-то як раз стільки, скільки по його рахунках йому треба було на прожиток на цілий рік. “Се самий певний спосіб бути зовсім незалежною людиною при сучасних капіталістичних умовах життя”, — говорив він. Він ніколи не думав женитись і казав, що ні одна розумна людина не повинна женитись до тої пори, доки робочий народ не добеть ся кращої долі, тоб-то до революції.

Шліман сидів у великім креслі, закинувши ногу на ногу, а сам так далеко відкинув ся на спинку кресла, що з сутіни кутка виднілись тільки його блискучі очі, в яких світилась його надзвичайно сильна і завзята вдача. Говорив він просто, коротко, боз усякого запалу, як той вчитель, що виясняє школярам науку, і висловлював такі думки, що слухачів аж страх брав, а коли він помічав на слухачах той страх, то приводив їм приклади, ще страшійші. Юргіса цілком захопила його мова і він згоджував ся з ним, хоч може і не все гаразд розумів; але він почув, що так воно справді є й повинно бути.

Шліман дуже добре знав усю природу на світі і дивив ся на людину, як на маленьку частку тої природи. З того-ж погляду він і оцінював усї людські установи і звичаї.

— Що таке уряд (правительство)? — питав він і зараз сам відповідав. Мета уряду є піддержання права власности, се право у давні віки піддержувалось силою, а тепер облудою. Що є шлюб? Шлюб і проституція — се два боки однієї медалі, се є використання, грабіж на основі звірячої полової потреби. Ріжниця тут тільки клясова. Ко-

ли жінка має гроші, то вона має й право ставити свої умови чоловікові: рівноправе, шлюбний контракт, законність її дітей, тоб то права, що їх забезпечують. Коли-ж вона не має грошей, то мусить себе продавати для того, щоб з голоду не пропасти. Як бачити, тут ріжниця тільки матеріальна, грошова. І таку жінку відлучають від церкви, як злочинницю; а виходить, що ввесь її злочин у тім, що вона бідна і немає грошей. Що є віра, релігія? Уряд держить у неволі тіло робочої людини, а релігія — його душу, лякаючи його, темного і забобонного, страшним судом і пекельними муками після смерти. Темну людину дурять надіями на кращу будучину там, по-за могилою, для того, щоб легше було грабувати й обдирати її тут, у земнім життю. Релігія привчає його, щоб він терпів і корився тим порядкам, які настановили експлоататори-капіталісти. Доля і будучність людського поступу залежить від того, чим скінчить ся смертельна боротьба між червоним та чорним інтернаціоналізмом, себ-то між соціалізмом та релігією.

Але тут виступив в оборону релігії колишній священник Люкас. Він не мав такої науки і освіти, як Шліман, але біблію і євангеліє знав добре і поясняв його з погляду соціалізму.

— Яке добро буде з того, що ви зневажаєте віру і принижуете її значінне? — спитав він “товариша” Шлімана. Релігію знівечили й покалічили люде, орудуючи нею на свою користь; то-ж винні в тім люде, а не релігія. І коли ви згадаєте, що було тому літ сто...

— О, знаю, знаю! — перебив Шліман. І я певний, що через сто літ духовенство буде говорити, що воно ніколи не суперечило соціалізму так само, як тепер Ватікан каже, що духовні ніколи не мучили Галілея.

— Я й не обороняю Ватікана, — скрикнув з великим запалом Люкас. Ви слухайте не понівських слів, а слова Господа, того стогону людської душі, в яким почуваеть ся змаганне визволити з неволі і пригноблення бідних людей. Не дивіть ся на тих идолів і розмальованих божків, оздоб-

лених дорогоцінним камінням, яких понаставляли у церквах, а дивіть ся на Ісуса, ту людину, що страждала і плакала, що його гнобили і проклинали, що блукав по світі і не мав де притулити голову свою!... Чому його життя, його слова не мають ніякої ваги для тих, хто ніби-то проповідує його науки в церквах? Бо він на землі був перший революціонер, він поклав перші підвалини соціалізму. Се була людина, яка весь вік свій ненавиділа багатство і все, що з нього виникає: гордощі багатства, роскоші багатства, самоволю багатства. Він сам був убогий, безхатній, вийшов з простого народу і знав ся та товаришував з босяками та публичними жінками. Він зажди і всілякими способами проклинав і зневажав багатство. “Не збирайте собі багатства на землі! — Продай все, що маєш, і роздай бідним! — Блаженні вбогі, бо їх є царство небесне! — Істинно кажу вам; легше верблюдови пройти через ушко голки, ніж багатому у царство небесне”! Він прилюдно казав, що він руйнує старий храм, щоб на руїнах його збудувати новий. Подумайте: він потрясав основи тодішнього державного укладу. І тепер, — страшно сказати — сю людину зробили первосвященником власности, його імям освящують всі страшні і мерзенні шахрайства і злочинства капіталізму! Попи молять ся йому, ставлять йому брилянтних ідолів, а сучасні промислові розбійники приносять йому в жертву свої долари, що виссали вони з невимовного страждання безпомощних жінок, з плачу голодних дітей, — і ставлять йому храми і сидять там у вигідних креслах, і слухають “його” науку, яку викладають... богослови!

Люкас спинив ся на хвилину а потім казав далі: —

— Отой Ісус з Назарету, той агітатор, що порушав і руйнував старі закони, що бунтував народ, той соціаліст-анархіст, він, Господь Бог, якого іменем тепер перетворюють душі й тіла людських істот у долари, — коли-б він тепер прийшов на землю і побачив, що робить ся його іменем, — хіба душу його не обняв-би страшний жах?! Хіба не обурился-б він, цар милосердя і любови? І тої страшної

ночі, коли він лежав у саді гефсиманьським у тяжким предсмертнім стражданню, з закрівавленим серцем, — чи думаєте ви, що він бачив що-небудь гірше і страшнійше за те, що міг-би побачити тепер на полях далекої Манджурії, де люде йдуть сотнями тисяч і несуть перед собою оздоблений брилянтами образ його, ідуть на убивство, на душоубство за-для зиску і розкошів капіталістів?!... О, він напевне й тепер узяв-би батіг і вигнав із храму, з землі, тих торговців, що шинкують там правдою і совістю!...

Люкас знов считав ся і віддихав.

— Отже мусимо ми, товаришу, — казав він згодом, — дивити ся на се з погляду практичної політики. Се є історична особа, яку всі люде поважають і люблять, а багато людей вважає її за бога; ся особа належить до нас, соціалістів, вона жила нашим життям і проповідувала нашу науку. Не вже-ж ми тепер лишимо Ісуса в руках наших ворогів? Не вже-ж ми дозволимо каляти його, калічити і перекручувати його слова, його приклад? За нас його слова, все його життя і вчинки, того ніхто не може заперечити, — і ми мусимо говорити їх народови, вияснити людям: хто він був, чого вчив, що робив. Ми повинні відігнати шахраїв і брехунів, які прислужують ся йому на свою користь. Його іменем ми повинні підняти трудящий народ на боротьбу.

Люкас замовк. Шліман, показуючи йому рукою на газету, що лежала на столі, сказав усміхнувшись: —

— Ось вам, товаришу, гарна тема для промови: у жінки єпископа вкрадено брилянти, що коштують п'ятдесят тисяч доларів! Бідний, добротливий єпископ! Вчений і видатний громадський діяч! Друг робітників і бідноти! Ось які наші єпископи бувають!

При сій розмові всі сиділи мовчки. Аж тепер тільки озвав ся письменник Мейnard.

— Я досі завжди думав, — сказав він, — що соціалісти дають певну, добре вироблену і обмірковану програму. А ось тепер бачу двох видатніших членів партії, які зовсім не згоджують ся між собою і суперечать один одному. Мені дуже цікаво знати, яким способом тих двоє людей можуть

належати до одної партії і йти-прямувати до одної мети?

Після де-яких суперечок се питання було вияснено так: всі соціалісти згоджують ся на тім, що 1) всі знаряддя промислу і виробу річей, потрібних для людського життя (земля, фабрики) повинні бути громадською власністю під орудою виборного демократичного уряду і 2) провести се в життя можна тільки освідомленням і політичним розвитком робочого люду. На с'м згоджують ся всі соціалісти — тай край; далі кожний прямує до тої мети таким шляхом, який здаєть ся йому найближчим і найкращим. Для Люкаса, людини релігійної, той новий уклад життя громадського є Новий Єрусалим, небесне царство, що є в нас самих. Інші соціалісти думають, що се є тільки одна ступінь до ще вищих форм життя. Шліман сказав за себе, що він є “філософ-анархіст”, бо думає, що конечна мета людського існування є вільний розвиток кожної істоти, не обмежений ніякими законами, опріче законів природи.

— Кожній людині, — сказав він, — треба хліба, одежи, вогню. Отже треба, щоб такими конче потрібними для всіх річами порядкувала громада. Земля тільки одна і все, що вона може дати і вродити людям, досить обмежено; отже треба тими продуктами хазайнувати так, щоб вистачило для всіх.

Людська-ж творчість і розум не мають ніяких меж, кожний може мати їх і розвивати в собі скільки хоче і нікому від того шкоди не буде. Таким чином сучасну пролетарську програму можна-б висловити так: “комунізм (спільність) у матеріальних продуктах і анархізм (безмежна воля) у духових, інтелектуальних”. І як скінчить ся тая невимовно трудна і завзята боротьба праці з капіталом, то настане дуже простий лад життя: кожна людина буде мати все, чого їй треба, і буде платити за се своєю працею. І тоді всі люде згуртують ся собі по своїй волі, у рівноправні самостійні громадки, так само як тепер гуртують ся у клуби, релігійні товариства, політичні партії. Тоді всі видатні кебети й таланти будуть піддержуватись вільними спілками прихильних до них людей: письменників-романістів будуть піддержува-

ти ті люде, які люблять читати романи, художників — ті, хто любить малюнки; так само буде і з проповідниками, і з музикантами, і з усякими іншими професіями. І коли хто схоче тоді писати, молити ся, малювати або грати, той муситиме знайти собі таких людей, які подбають за нього, а як не знайде таких, то муситиме сам робити якусь частину дня, щоб заробити собі на хліб. Так само буде, як і тепер, тільки така буде ріжниця, що тепер, при конкуренції, робоча людина мусить робити весь час, щоб заробити собі на хліб, а тоді, як не буде вже привилеїв та експльоатації, кожний буде робити дуже мало часу, щоб заробити собі на прожиток.

Тепер артистами, художниками та письменниками цїкавить ся дуже маленька купка матеріяльно-забезпечених людей, а всіх інших людей цїлком захопила тільки одна боротьба за існуваннє, а тоді всі люде будуть вільні від тої щоденної, повсяк-часної боротьби за існуваннє і зможуть користуватись тим, до чого тепер ніяк доступити не можуть.

— Чи-ж буде тоді досить людям робити так мало — одну-дві години у день, щоб здобути собі все, що потрібне для життя? — спитав Мейнард.

— А вже-ж буде досить, — відповів Шліман. Тільки трудно тепер вичислити докладно, наскільки зменшить ся робота людей, коли буде змога використати всі здобутки науки. Але можна напевне сказати, що всі будуть задоволені, коли перестане орудувати життєм жорстокий капіталїзм.

Як тільки переможе пролетарїят, війна вже буде неможлива; тоді і війська не треба буде. А хто-ж може вичислити, скільки коштує людям війна? Треба брати на увагу не тільки сотні тисяч убитих людей, не тільки мільярди грошей, що ідуть на удержаннє мільонів салдатів, які нічого корисного не роблять, а тільки муштрують ся, щоб краще вбивати людей, не тільки кошти на зброю, фортеці, воєнні кораблі, одягу салдатів та все инше, але також і в сам-перед треба прийняти на увагу ту моральну школу, те виснаженнє життєвої енергії народів, які робить війна і все, що з нею вкупі іде: жорстокість, крадіж, злочинства всякі, насильство, зне-

вага законів, піяцтво, проституція — одно слово все, що затемняє совість людей і нівечить добрі звичаї. І ви думаєте, що я прибільшую, коли кажу, що досить буде людині дві години в день, щоб заробити собі на прожиток?

Та й опріче війни, — казав далі Шліман, — ми бачимо що-дня, скільки лиха робить людям конкуренція у промислі та торгівлі, а конкуренцію ту породив капіталізм. Статистика показує, що піяцтво за двадцять літ подвоїло ся. А піяцтво є простий наслідок надмірно тяжкої боротьби за існування. Тая-ж сама статистика доводить, що 30% робітників роблять завсім непотрібні й не корисні речі на вжиток 1% людности, тоб-то багачів! У сучаснім ладі — гроші — все! За них все можна купити. А опріче того 1% багачів, скільки-ж при них ще живе челяди, прислужників та всяких інших дармоїдів! Але того ще мало. Всі примхи і роскоші багачів, як якась лиха хвороба заражають усе громадянство, ввесь народ зверху й до споду. Не кажучи вже про тих модисток, ювелірів та інших, що роблять непотрібні речі, ви порахуйте: скільки сот тисяч жінок так-званого середнього стану вважають себе нещасними, що не можуть стояти на-рівні з дамами вищого стану; не вважаючи ні на які видатки, вони старають ся тягнутись за ними, додержувати “моди”, виписують собі модні журнали; скільки молодих прикащиць та покоївок продають себе для того, щоб придбати якусь модну цяцьку, непотрібну, підроблену. І тут навіть є конкуренція; фабриканти тих непотрібних річей експлуатують робітників, щоб дешевше коштувало, кушці роблять заходи один перед другим, щоб більше і дешевше продати того краму, газети і журнали друкують оповістки, щоб заохотити й зацікавити публіку. А скільки до того додасть ся шахрайства і облуди! Скільки хороб виникає з підроблених харчових продуктів: несвіжого мяса, ковбаси з картоплі, всяких шкідливих фарб і такого иншого!

Опріче робітників, які виробляють ті шкідливі і непотрібні речі, поміркуйте, скільки ще працює коло того комісіонерів та ріжних агентів, щоб дурити народ і збувати непотрібний, злежалий крам! Скільки банкових контор, бір-

зових операцій, крахів банкових, судових позв та процесів, адвокатів, скільки зруйнованих людей, безробітних робітників! Через ту конкуренцію та експльоатацію виникла особлива наука: горожанське право, для них служать судді, адміністрація, поліція, духовенство... Поміркуйте, скільки для того непотрібного і шкодливого промислу побудовано величезних фабрик, складів, будинків, що тягнуть ся у гору аж до неба і врастають глибоко у землю!

І нічого того не було-б, як-би не було капіталізму, конкуренції та експльоатації людської праці.

— А як-же буде порядкуватись робота, коли не буде конкуренції та експльоатації? — спитав Мейнард. Як вчислити, скільки коштує одна робота, а скільки друга?

— Капітал повинен бути загальною громадською власністю, праця — буде загальною громадською кооперація: окремій людині капітал стане непотрібний, бо всяка немошна і хвора людина, всі нездатні до праці через старість або каліцтво, будуть удержуватись громадським коштом і нічийї ласки не будуть потрібувати. Всі доходи і прибутки від праці будуть знов таки йти на громадський вжиток. Громадський уряд буде порядкувати робочими руками і тоді вже неможливе буде таке безладде, як тепер, що під-час жнив не стає по селах робочих рук, а у містах бідують і голодують без роботи десятки й сотні безробітних.

— А як буде цінуватись робота? — спитав Мейнард.

— Цінувати буде виборний державний уряд. Наприклад, на державній землі треба зібрати пшеницю; коло неї працювало сто тисяч робітників по сто днів і зібрано десять мільонів пудів зерна; отже, як рахувати на теперішні ціни, що робітнику платять по шів-третя доляра у день, то вийде, що пуд пшениці коштуватиме чверть доляра, а не цілий доляр, як тепер; отже й зиск увесь на тій роботі піде на загальні громадські потреби.

— Добре, се ви кажете про роботу фермера, — сказав Мейнард. Але є робота куди — труднійша, наприклад у шахтах. Як її цінувати?

— І се річ дуже проста. Цінувати будуть виборні до-

вірені люде, які, звичайно, приймуть на увагу і трудність, і небезпечність роботи. Докладно того не скажу, але мабуть буде оцінено так, що одна година роботи шахтаря буде рівнятись двом чи трьом чи більше годинам роботи хлібороба. Се вже не трудна річ і життє та практика самі се вироблять. Адже-ж і тепер є різниця у заробітній платні, тільки тепер увесь зиск з роботи шахтаря чи хлібороба іде на користь капіталіста, а тоді буде йти на загальну користь, на кооперацію.

— Трудно буде цінувати де-які роботи більше складні, сказав Мейнард. Ну, як ви, наприклад, оцінуєте кошт книги? Там і папір, і друк, і палятурка.

— І се не трудно буде вичислить, взявши кожную частину роботи окремо: окремо папір, окремо друк, окремо палятурку. А загалом скажу вам, що тепер вичислено, що книга у продажі коштує у п'ять раз дорожче, ніж видання її, 80% її вартости іде на користь письменника, видавця та книгаря; отже тоді ті зиски підуть знов таки на громадський вжиток або книги стануть у п'ять раз дешевші і се буде ще краще.

— А праця письменника?

— Я вже мав нагоду сказати вам, що громадський уряд не може порядкувати духовою і розумовою працею. Громадський уряд може сказати, що ось таку книгу можна написати за один рік, а письменник скаже, що йому на се треба десять літ. Гете казав, що кожне його слово коштує гамана золота. Все, що я досі говорив, торкається ся загально людських потреб: і ви живете на землі так само, як і я; і ви носите чоботи, як і я. Але духові потреби у нас ріжні. І я думаю, що повинно бути так: зібрали ся до купи люде, які хочуть молитись і слухати проповіді. Отже вони працюють трошки більше, ніж їм треба на прожиток, і за той лишок своєї праці будують собі гуртом церкву, оплачують працю проповідника для того, щоб він не молотив, не рубав дров, а говорив їм проповіді — і таким чином завдовольняють свої духові потреби. Мені се не до вподоби стало — то я вийшов собі з тої спілки. Таким самим чином люде бу-

дуть завдовольняти свою впадобу до египетських мумій, до моцней святих, до машин для літання, до атлетичної боротьби і до всього иншого, чого я й перелічити не зможу. Не буде неволі у праці і кожна людина, як схоче, зможе собі заробляти якийсь лишок на свої примхи або духовні потреби та впадоби, бо того лишку не будуть вже забірати собі капіталісти-експльоататори. З того лишку і будуть удержуватись журнали, газети, письменники, наукові праці і популярні виклади теорій Фридриха Ніцше або Горація Флетчера.

Шліман на хвилину спинив ся.

— Се тільки початок, — казав він далі. Я тільки ледве торкнув ся економічного боку кооперації. А тепер міркуймо далі: рахуймо, що у Сполучених Штатах є 75 мільонів народу; покладімо далі, що пересічно у кожній сім'ї є пять душ, — отже всьо у нас буде пятнадцять мільонів сімей, які живуть кожна своїм окремім господарством; уся хатня робота лежить на обовязку хазяйки або наймички, тої рабині-невольниці. Тепер обміркуймо, скільки роботи й часу займає одна тільки частинка хатньої роботи: прання білизни. Ся робота для сім'ї з пяти душ займає приблизно пів-години в день. Кладучи робочий день у десять годин, ми маємо, що у цілій країні над пранням працює пів-мільона жінок. Майте-ж на увазі, що се дуже важка, прикра і шкодлива робота: через неї буває й малокровє, і нервові хвороби і багато всякого иншого лиха. Уявіть-же собі тепер, що у всякім окремім господарстві, про яке я кажу, будуть прати білизну машинним способом, не втомляючи для того ні рук, ні очей, ні легенів, будуть до того ще науковим способом стерелізувати (обеззаражувати) білизну і, що найважнійше, таке машинне прання займатиме у десять раз меньше часу, ніж прання руками! Се не моя вигадка: про се ви можете докладнійше прочитати у книзі пані Гільман. Або-ж знов візьміть книгу Крапоткина: “Про сільське хазяйство, фабрики та майстерні” і прочитайте там про нові способи хліборобства, які виробила наука за останніх десять літ; через ті нові способи угноєння землі та плодозміну можна мати у

десять або дванадцять разів більше прибутку з землі, ніж тепер. Там вичислено, що при нових способах хліборобства всі люде, що живуть на світі, могли-б прокормитись з тої землі, яку тепер обробляють Сполучені Штати. Тепер тих способів ніяк не можна завести, бо наші хлібороби темні, неосвічені і кожний веде своє хазяйство окремо, як сам знає і як хоче. Але уявіть собі, які наслідки були-б, коли-б кожний шматок землі обробляв ся науковим, раціональним способом! Всі нездатні і неродючі землі, піски та каменисті ґрунти тоді засадили-б лісом на користь та на втіху і здорове людей, а на добрих ґрунтах сіяли-б такі рослини, які найбільше родять на тім ґрунті, при тім кліматі, і сіяли-б як-раз стільки, скільки треба для громадського вжитку, ні більше, ні менше; обробляли-б землю найкращими машинами і велось-би хліборобське хазяйство під невпинним доглядом вчених агрономів. Я сам родив ся на фาร์มі і знаю, яка одноманітна і тяжка робота хлібороба і тому-то я можу добре собі уявити, яка переміна настане в тій роботі після революції. Взяти для прикладу хоч-би ті нові машини, які вигадано замість людських рук до картоплі: є тепер особливий плуг на четверо коней або навіть до електричного мотору; він робить глибоку борозну, машина-ж ріже картоплю на частки, сама кидає їх у борозну, сама загортає її і одна людина може тою машиною засадити у день скільки десятин поля. Такі-ж машини будуть і для всякої иншої господарської роботи. Вже й тепер є машини, що самі доять коров, відділяють масло з молока, — все се ви можете й самі побачити. Робота буде тоді людям мало не заіграшку, вони не будуть втомлятись через силу, надривати своє здорове, як тепер ті бідні фармери, що хазяйнуючи окремо, працюють від до-світа аж до пізньої ночі і не можуть добути зо своєї праці й десятої частини того прибутку, який мали-б при кооперативнім, соціалістичнім ладі. Тепер і діти мусять робити з-малечку, мало не з тої самої пори, як тільки навчились ходити. І ті несчасні люде колупають землю своїм стародавнім негодящим знарядем, не маючи прибутку зо своєї роботи, не маючи світла науки,

радощів та втіхи духового життя, не маючи перед собою й надії на кращу долю і животіють так обдерті, на-пів голодні через той капіталізм і конкуренцію, а де-які з них навіть радіють, що мають ніби-то волю робити, як хочуть. Сліпши вони і не бачуть, у яких кайданах ходять!

Шліман знов помовчав трохи, задумавшись, а далі сказав: —

— А потім зверніть увагу, що до Мясного Тресту: фізіологія доводить нам, що мясо не конче потрібно людині на корм. Мясо трудніше добути, ніж рослинну їжу, і робота при добуванні його брудніша і шкідливіша, ніж робота на полі або на городі. Не кажу вже про те, що зовсім не морально вбивати животину собі на їжу, коли дуже добре можна обійтись без того. Хто зважить се добре і розміркує розумом та серцем, той залюбки стане прихильником вегетаріанства.

— А яким-же способом соціалізм розв'яже сю справу? — з цікавістю спитала дівчина-студентка, яка досі мовчала і отсе в-перше вмішалась у розмову.

— Доки у нас є неволя робітників і наємна праця, конкуренція та експлуатація, доти легко буде знайти охочих до брудної і прикрої роботи на різницях. Але як тільки у нас праця стане вільна, то ціна на таку роботу почне дуже зростати; подорожчає мясо, а подешевшають всі інші харчові продукти і люде мимохіть будуть помаленьку переходити на вегетаріанство; різниці та фабрики м'ясних консервів самі собою дійдуть до упадку і позакривають ся. І дійде може до того, що той, хто схоче попоїсти мяса, муситиме сам собі зарізати худобу. Але перейдімо ще до одної важної справи. Сучасний капіталістичний лад конче потребує для свого існування сильної піддержки, тоб-то адміністрації, поліції, суду. І закони сучасні піддержують той лад. Мало того: мало не вся адміністрація і поліція, а в значній мірі і суд заповнені тепер прихильниками капіталізму, людьми неморальними, підкупними. Через те багато є шкідливих для народу законів і постанов, а коли й є добрі і користні, то їх раз-у-раз обходять підкуплені люде. Отже сані-

тарна і гігієнічна справа стоїть у нас дуже погано. І хоч лікарська наука робить раз-ураз нові досліди для забезпечення людського здоров'я, то се дуже мало помагає, бо робочі люде у нас, по правді кажучи, не люде, а якісь машини, які існують для того, щоб нагромаджувати багатства капіталістам. Робочі люде у нас такі темні і нещасні, живуть в такій тісноті, у брудних і нездорових кватирах, що нічого не допоможе їм лікарська наука. Гляньте хоч-би на тих нещасних голодних дітей, які копають ся у смітниках, шукаючи собі їжи! І не диво, що серед робітників розвивають ся і ширять ся страшні хороби, яких не зможуть вилічити всі лікарі з цілого світу; серед робітників гніздять ся і всі зарази, які загрожують нам усім. І я маю право сказати, що переміна соціального укладу життя, якої ми домагаєм ся, зробить для людського здоров'я невимовно більше, ніж усі старання лікарської науки, хоч-би які поважні й користні вони були.

І Шліман замовк. Юргіс помітив, що молода студентка слухала його мову з таким самим запалом, як і він слухав у-перше соціалістичного промовця на зібранню. Юргіс дуже хотів-би поговорити з нею, бо був певний, що вона його зрозуміє. Трохи згодом, як компанія розбила ся на купки, він почув, як господиня дому сказала тихо студентці:

— Я буду дуже здивована, як-що пан Мейнард після сього буде писати про соціалізм те саме, що писав досі.

Молода дівчина відповіла: —

— Я не знаю, що він буде писати; але як-що буде писати проти соціалізму, то ми знатимем, що він нечесна людина!

Незабаром після сього ^{*} ^{**} ^{*} настав день виборів. Тоді вся предвиборча кампанія була вже закінчилась і вся країна нетерпляче чекала наслідків.

Юргіс і всі мешканці заїзда Хіндса, нашвидку пообідавши, побігли у велику залю, де того вечора збирались члени партії.

Там уже було багато народу і на телеграфнім апараті,

що був з залі, почали вже одержуватись звістки про наслідки виборів. Коли зроблено було обрахунок, то виявилось, що виборців соціалістичної партії прибуло на 350% більше, ніж було чотири роки тому! І се для початку було дуже добре. Звичайно, у де-яких місцях перемога соціалістів була більша, у інших — менша, але загалом перемога була величезна, більша за всі сподівання. Так, наприклад: у Чикаго соціалісти дістали р., 1900—6,700 голосів, а тепер 47,000, в Іллінойсі було 9,600, а тепер 69,000!

Радість зібрання була надзвичайна, народу сходилося чим-раз більше і більше. На підмостках стояли промовці і читали звістки про вибори, які раз-у-раз подавав телеграф і всі витали ті звістки радісними криками та оплесками. Иноді хтось говорив коротеньку промову, на хвилину ставало тихо, а потім знов приносили і читали нові звістки від різних відділів партії у сусідніх штатах: в Індіані голосів прибуло з 2,300 од 12,000, у Вісконсіні з 7,000 до 28,000, в Огайо з 4,800 од 36,000. Були радісні телеграми навіть від окремих відділів партії; і в тих маленьких закутках соціалізм зробив великий поступ: у Венедікті, (Канзас) — з 26 до 260, у Хандерсоні (Кентуккі) з 19 до 111, у Голянді (Мічіган) — з 14 до 208, у Клео (Оклягома) раніше не було ні одного голосу, а тепер 104. І так далі. Всі ті куни телеграм читано і уважно всі числа підраховано. Люде, що сиділи на підмостках, були давні досвідчені діячі партії і могли давати пояснення слухачам. Ось, наприклад, звістка з Квінсі (Іллінойс); там голосів було з 189 до 831, — саме там мер арештував соціалістичного промовця! Крауфорд-Кенті (Канзас): з 283 до 1,975, — там видаєть ся “Голос Правди”!

Таку відповідь дав робочий народ спілкам капіталістів, трестам!

Сюди-ж приходили звістки з різних участків і кварталів міста Чикаго. І тут скрізь значно збільшились цифри голосів соціалістів, однаково — чи то був робітничий квартал, чи осередок багатої аристократії. Але найбільше уваги звернули на себе різниці: там поступ соціалістичного ру-

ху був надзвичайний. Різниці і фабрики консервів займали три квартали. Року 1900 різниці дали тільки 500 соціалістичних голосів; а тепер, через чотири роки тих голосів було 6,300. Демократична партія зовсім упала. Таким чином Чикаго зєднав собі найбільше соціалістичних голосів за всі інші міста Сполучених Штатів і став осередком робітничого руху.

На підмостки вийшов промовець. Дві тисячі пар людських очей дивились на нього. Дві тисячі людей вітали його радісними криками і оплесками.

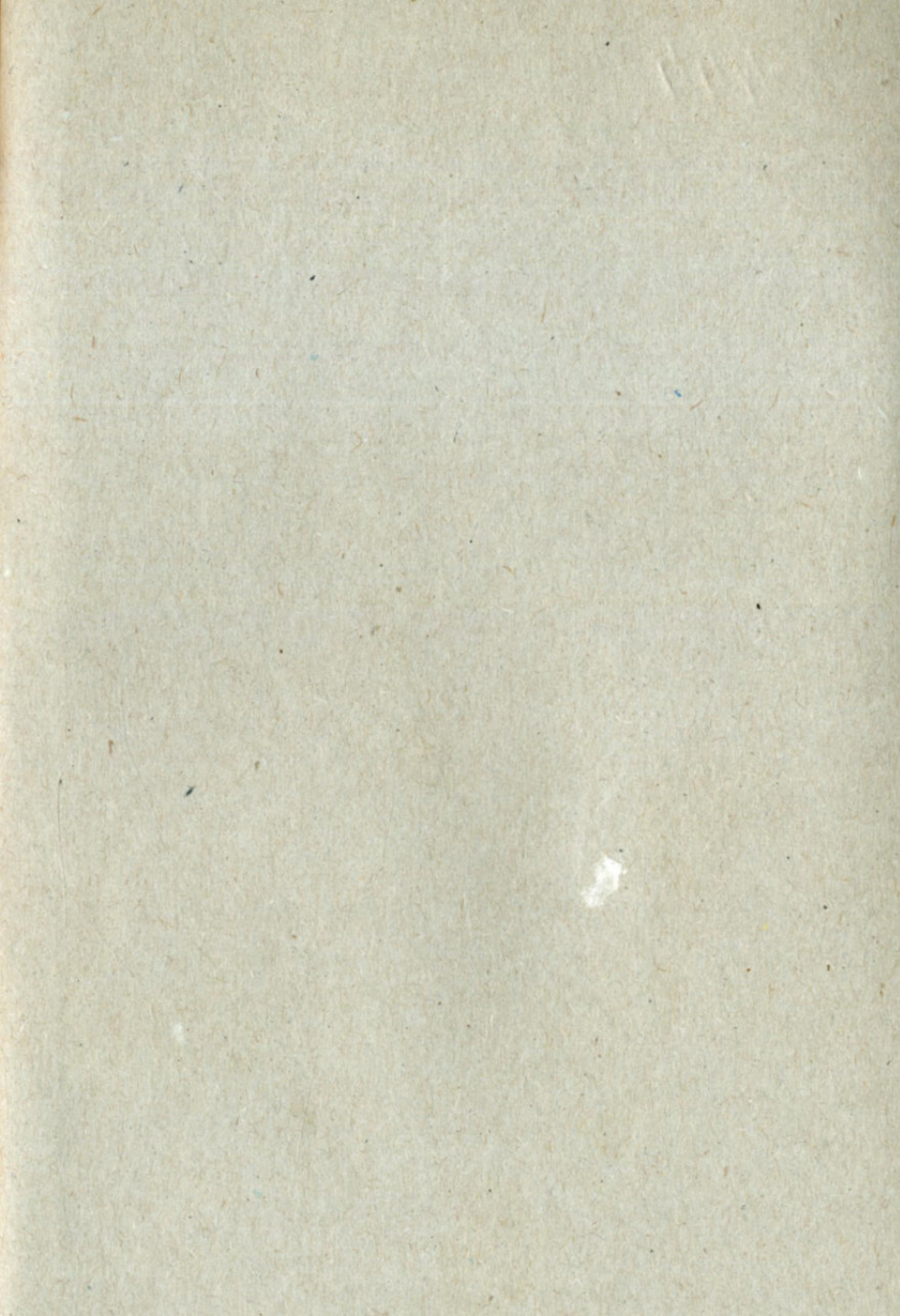
Той промовець був колись головою спілки взаємної допомоги робітників на різницях; але тяжка робота і злидні зламали його здоров'я. Він був молодий, гарячий чоловік, очі його палали завзяттєм. І коли він при своїй промові простягав до слухачів свої довгі дужі руки, Юргісови здавалося що він бачить в його особі саму революцію.

— Організуйтеся! Єднайтесь! Просвіщайтесь! — закликав він. — Мене навіть лякає та надзвичайна перемога, яку одержала наша партія, бо поступ наш став навіть більший, ніж та праця, яку ми поклали для нього. Ті люде, що подавали за нас голоси, ще не всі свідомі соціалісти.

— Мине час виборів, заспокоїть ся той розрух і люде почнуть забувати ту провідну думку, яку повела їх. І коли ми самі заспокоїмось після такої великої перемоги і сядемо, згорнувши руки, то ми втратимо завтра тих прихильників, яких маємо нині; вороги наші оплутають їх і будуть собі кешкувати з нас! Ми повинні зараз-таки, негайно, поки ще не улягла ся радість перемоги, взятись до роботи, розшукувати тих людей, які голосували за нас, вести їх на наші зібрання, організувати їх, єднати їх до нас і просвіщати. Вороги наші не сплять і прихильники старого ладу почнуть свою роботу: вони підкуплять легкодушних, обдурять їх своїми обіцянками, яких ніколи не виконають, а ми, проте, втрачимо наших прихильників і доведеть ся починати нашу роботу знову спочатку. Незабаром будуть вибори у нашу мійську управу і ми мусимо знов почати боротьбу, щоб вирвати владу у наших ворогів, прислужників капіталізму.

Ми мусимо показати нашим виборцям всю нікчемність і підкупність уряду і цоведемо їх на нову боротьбу. Ми мусимо зібратися під наш прапор усіх покривджених і обдурених робочих людей і піти лавою, і затопити наших ворогів, як морською хвилею. Треба організувати їх, треба єднати, треба просвіщати! Тоді не встоїть перед нами ніяка сила і Чикаго буде наш! Чикаго буде наш! Чикаго буде наш!

(КІНЕЦЬ).

10 м
2053 ~~44~~

11

И 660.445

2 п.

2